

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ, В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

7

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : для загальноосвіт. навч. закл.
з навч. рос. мовою : підруч. для 7 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. –
Київ : Генеза, 2015. – 208 с.

ISBN 978-966-11-0604-7.

Підручник укладено відповідно до нової програми з української мови для 7 класу з нз з навчанням російською мовою. Навчальний матеріал підручника спрямовано на розвиток творчих здібностей, навичок самоосвіти, інтересу школярів до предмета.

Принцип особистої зорієнтованості навчання реалізовано через такі форми роботи, як дослідження, робота в групах, самооцінювання. Значну увагу приділено завданням на доведення, спостереження, обґрунтування думки.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-11-0604-7

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2015
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2015

Дорогі семикласники!

Цього навчального року ви продовжите вивчати один з найбільших розділів мовознавства – «Морфологію». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова, про прислівник, службові частини мови та вигук. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

Опрацювання кожного параграфу радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім бажано уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, переказати своїми словами. А виконавши різноманітні тренувальні вправи, ви закріпите свої знання, а також дізнаєтеся багато цікавого про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру українського народу.

Сподіваємося, що вам сподобаються завдання з позначками «Працюйте в парах», «Коло думок», «Поспілкуйтеся», «Життєва ситуація». Окремі з них виконуються колективно й за певними правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають конкурсні завдання, пізнавальні рубрики «Із глибин мовознавства», «Культура мовлення», «Моя сторінка».

Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинуть ваші творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику опорні малюнки й таблиці, орфографічний словник і словник синонімів, відповіді до вправ.

Пам'ятайте, що добре ВОЛОДІННЯ МОВОЮ – це крок до УСПІХУ. Це дорога до самопізнання та самовдосконалення.

Нехай вам щастить!

Автори

Вступ

Місце української мови серед інших слов'янських мов

Ця мова – українська – є одна з найбагатших мов слов'янських.

I. Срезневський

1 Прочитайте висловлення. Про що ви дізналися з них?

Відомо, що мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає в доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної й духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї, витвореної у великих зусиллях людини проникнути у світ природи, у саму себе. Національна мова – це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно й здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом вони – витвір світового колективного людського розуму (*Г. Нудьга*).

Я славлю спільність мов
І славлю їх одмінність,
Основу всіх основ –
Правічну їх родинність.
Це ж – зоряний вінок,
Братерська непоборність,
І в кожній з мов-зірок –
Чарівна неповторність.

I. Муратов

Плакат Катерини Завадської (13 років)

* * *

Для мене мови народів – як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка (*Р. Гамзатов*).

* * *

Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості не поступається жодній із сучасних літературних мов слов'янства (*М. Драгоманов*).

* * *

Українська мова за своїми виражальними можливостями, лексичними арсеналами, музичними прикметниками, історичними надбаннями... належить до найрозвиненіших мов світу (Д. Павличко).

Слов'янські мови

У світі нараховують приблизно п'ять тисяч мов. З-поміж них розрізняють мовні сім'ї, групи й підгрупи.

Слов'янські мови – це група споріднених мов, які розвинулися з діалектів праслов'янської мови. Це мови слов'янських народів (українців, росіян, поляків, болгар, чехів та ін.). Слов'янські мови умовно поділяють на три підгрупи: південнослов'янську, західнослов'янську і східнослов'янську.

Слов'янські мови

Спорідненість

Спорідненість слов'янських мов виявляється в спільності лексики, коренів, суфіксів, префіксів, граматичних значень і форм. Так, у цих мовах однаково чи схоже звучать деякі слова. **НАПРИКЛАД:**

Українською	Російською	Білоруською	Польською	Чеською
син	сын	сын	sun	sun
сонце	солнце	сонца	świat	svět
слово	слово	слова	słowo	slovo
книга	книга	кніга	książka	kniha

Українська мова

Українська мова належить до однієї з найпоширеніших мов світу. Нею користуються близько 45 мільйонів людей. Крім того, українська є однією з найрозвиненіших, найбагатших і наймилозвучніших мов.

Українська мова є державною в Україні.

2 I. Перекладіть текст українською мовою й запишіть. Як ви розумієте це висловлення?

История живёт в нашем языке, в песне. Слово нам доносит из глубины веков радости, надежды и горе наших предков. Язык — это душа народа... Ребёнок растёт, слышит первую сказку, первую песню. В его сознание вместе с материнским словом входят обычаи народа, из рассказов близких он узнаёт о делах своих дедов-прадедов, о подвигах народных героев (За Олесем Гончаром).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

Малюнок Олександра Доброньцького (12 років)

3 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–8 реплік) на одну з тем: «Мова, якою спілкуються в моїй родині», «Мова, якою я спілкуюся з друзями».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

- Які мови називають спорідненими?
- Які мови належать до слов'янських? На які підгрупи їх поділяють?
- До якої підгрупи слов'янських мов належать українська, російська й білоруська мови?
- Яка мова є основою всіх слов'янських мов?
- Чим, на вашу думку, подібні українська й російська мови?
- Яке місце української мови серед інших слов'янських мов?

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте один із зазначених проектів.

1. Фрагмент теле- чи радіопередачі (уявної) на тему «Слов'янські мови». Тривалість – 7–10 хвилин.
2. Стінна газета «Диво калинове» про красу й багатство української мови.
3. Соціальна реклама (плакат, інсценізація телевізійної реклами тощо) про необхідність дбайливого ставлення до мови.

Повторення та узагальнення вивченого

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

ПРИГАДАЙМО. Що таке речення? Які є члени речення? Чим просте речення відрізняється від складного?

4 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Які природні об'єкти названо в тексті?

ПРИРОДНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Символами країни, народу можуть бути природні об'єкти.

Для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну й через усю її історію. Його оспівано в численних піснях, думках та легендах. Дніпро – національна гордість, слава України.

Наша земля дуже багата на природні об'єкти, їх любить і шанує український народ. Наприклад, гора Говерла височіє в Карпатах, а знають її в усій державі. Говерла є найвищою точкою на території України, висота гори становить 2061 метр.

Фактично частиною міста Запоріжжя нині став острів Хортиця, а це дорогий серцю кожного українця символ історії козацтва. Завдяки своєму стратегічному розташуванню Хортиця відіграла важливу роль у боротьбі нашого народу проти іноземних поневолювачів (*З посібника*).

I. Шутев. Говерла

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть однорідні члени речення, поясніть наявність чи відсутність коми між ними.
2. Визначте, які речення є простими, а які – складними. Чи є коми між частинами складних речень?
3. Знайдіть і зачитайте виразно речення зі вставним словом. Як це слово відокремлено на письмі?
4. З'ясуйте, які речення за метою висловлювання вжито в тексті (розповідні, питальні чи спонукальні).
5. Перекажіть усно прочитане.

5 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Якими природними об'єктами славиться край (село, місто, район чи область), де ви проживаєте? У чому полягають особливості цих об'єктів?

6 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення й узагальнювальні слова як члени речення.

1. Я так люблю ці вересневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь* на сливах за любов за павутину бабиного літа (*В. Підпалій*). 2. Пагорбки трави кущики й дерева все оповите туманом (*О. Тамбієв*). 3. Туман підняв свій білосніжний гребінь завис на міді молодих тополь (*М. Боровко*). 4. Сміються в сонці золотому річки і села і поля (*Олександр Олесь*). 5. І все навколо витанцюває і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 6. Мамина пісня батькова хата дідушева казка й бабусина вишиванка все це наша родовідна пам'ять (*В. Скуратівський*).

* *Паморозь* – (рос.) їзморозь.

II. Знайдіть речення, яке відповідає схемі: О, О й О – Δ.

III. Прочитайте виразно записані речення.

7 I. Спишіть речення. Виділіть комами звертання та вставні слова (словосполучення). Чи можуть ці конструкції бути членами речення?

1. Рідна мово без тебе ніхто я, мов підрізаний вітром листок (*П. Перебийніс*). 2. Літо до побачення! І за все спасибі: за поля квітучії, ліс зеленюкрилий (*В. Бичко*). 3. Не сумуй вербо моя похила, що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 5. За словами Сергійка вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*).

II. Складіть усно речення зі вставним словом.

8 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне ім'я та по батькові. Складіть і запишіть із запропонованими вам словами одне речення так, щоб вони були звертаннями. Перевірте один в одного, чи правильно виконано завдання.

9 *КОЛО ДУМОК*. Поміркуйте, чому в першому реченні перед виділеним сполучником ставимо кому, а в другому – не ставимо.

1. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються (*О. Гончар*).

2. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять (*Є. Гуцало*).

10 Об'єднайте пари простих речень у складне за допомогою сполучника й запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

1. Друзі запросили мене пограти в комп'ютерні ігри. Я вирішив піти з батьком на риболовлю. 2. Сонце вже зайшло. Надворі почало темніти.

11 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі речення, крім одного, є складними.

1. Вишня губить листя на причілку хати журавель колодязний трубить в мерзлу синь (*М. Боровко*). 2. Дужий дошкульний вітер увірвався з моря в затишну бухту й одразу збив хвилю жбурнув у вічі холодними бризками солоної води (*В. Кучер*). 3. В осіннім небі журавлі курличуть і голос їхній ледве чуть з імли (*Є. Летюк*). 4. Уже достигли полуниці росу вечірню трави п'ють і в ароматі медуниці* хрущі шевченківські гудуть (*В. Со-*

сюра). 5. Реве Дніпро й лани широкі медами пахнуть колосом шумлять (М. Рильський). 6. Сказати легко та зробити важко (Нар. творчість).

* Медунка (діал. медуниця) – трав'яниста рослина із запашними квітками.

II. Підкресліть члени речення в першому та другому реченнях.

III. Знайдіть речення, яке відповідає схемі: , , і .

12 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте звертання та вставне слово.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь про одну з яскравих подій свого життя. Використайте вставне слово й однорідні члени речення.

§ 2. ОРФОГРАФІЯ

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови?

13 I. Прочитайте виразно усмішку вголос. Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між учителькою та учнем?

СУВОРО ЗАБОРОНЕНО

Учителька, як вимагалось
 У плані цьогорічному,
 Сьогодні з класом побувала
 В музеї історичному.
 Помітила, що Гриць в музеї
 Знайомився з героями,
 Найбільше розглядав трофеї*,
 Цікавивсь дуже зброєю.
 Спитала, вже як вийшли діти
 З музею історичного:
 – Так що ти, Грицю, виніс звідти
 Цікавого й корисного?
 А Гриць зіщулився перед нею
 І з жалем каже стомлено:
 – Будь-що виносити з музею
 Суворо заборонено.

А. Динник

*Трофеї – яка-небудь річ як пам'ятка, як свідчення перемоги, подвигу, успіху в чому-небудь.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Знайдіть у них орфограми.
2. Знайдіть приклади таких іменників: а) назви істот і неістот; б) назви загальні й власні.
3. Назвіть прикметники, визначте їх групу за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Знайдіть звертання. У якому відмінку вжито іменник, яким це звертання виражено?

14 ПОСТІЛКАЙТЕСЯ. Чи траплялися з вами чи з вашими знайомими якісь кумедні історії? Розкажіть про це.

15 Знайдіть і поясніть орфограми в словах. Виберіть і спишіть 5 слів, які, на вашу думку, найскладніші в написанні.

Апельсин, лелечий, директор, режисер, тишею, сторожем, грушею, духмяний, боротьба, легкий, тонший, доньчин, у скриньці, щасливий, проїзний, пестливий, подорожжю, ніччю, статтею, радістю, тонна, Магеллан, розписати, списати, прибережний, хтозна з ким, ні до кого.

16 КОЛО ДУМОК. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому по-різному пишемо перше слово в таких словосполученнях: *шевченківські вірші, Шевченкова хата*?

2. Чому в родовому відмінку однини подана пара іменників має різні закінчення: *Рима – Риму*?

3. Яке словосполучення є граматично правильним: *читати по складах, читати по складам*?

17 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Козак, добродій, Андрій, Марія, парубок, сокіл, Ганна Василівна, пан Дмитро, пані Галина, друг Сергій, Наталія Іванівна Василенко.

II. Від виділених імен утворіть і запишіть чоловічі й жіночі імена по батькові. Позначте суфікси.

III. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення із звертанням.

18 I. Спишіть іменники, вставляючи на місці пропуску букву *е (є)* або *и*.

Сон..чко, дон..чка, міш..чок, лож..чка, кра..чок, пал..во, травич..чка, мар..во, плет..во, книж..чка, вул..чка, річ..чка, мороз..во, мереж..во, кринич..чка.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Чи є в них м'які звуки?

19 Випишіть спочатку послідовно слова, у яких пропущено букву *е (є)*, а потім – слова, у яких пропущено букву *о*.

Кущ..м, дощ..вий, іне..м, родич..м, овоч..вий, крас..ю, вишн..вий, огорож..ю, Григорі..м, калин..вий, рілл..ю, алюміні..вий, дощ..м.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному слові першої групи. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста в Україні.

20 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву *н*. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, лимон..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, височен..ий, неждан..ий, силён..ий, блажён..ий.

II. Виділені слова розберіть за будовою, визначте їхній спосіб творення.

21 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, які з поданих слів треба писати разом, а які – через дефіс. Спишіть слова, знявши ризик: один з вас виписує слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, три/поверховий, хлібо/піч, синьо/жовтий, чотири/разовий, чорно/зем, прем'ер/міністр, пів/уроку, салон/магазин, тихо/10

струнний, кисло/солодкий, жовто/гарячий, екс/чемпіон, міні/пекарня, аби/хто, будь/кого, де/який, хтозна/який.

22 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання *не* з іменниками та прикметниками.

1. (Не)добрий шлях веде в злий край (*Нар. творчість*). 2. Доброму каменю пісок (не)страшний (*Нар. творчість*). 3. Шукай (не)долі а волі (*Нар. творчість*). 4. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 5. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

III. Хто зможе швидко й правильно визначити, слів якої частини мови найбільше в поданих реченнях?

23 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон Марії, сестра Андрія, машина батька, халат лікаря, зошит дочки, адреса Оксани, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

24 Від поданих іменників утворіть та запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-* за зразком. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при цьому.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький.*

Волинь, Кременчук, Буг, Рига, Прага, Запоріжжя, Одеса, Кривий Ріг.

25 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, замінюючи цифри словами.

В прошлом тысячелетии на островке примерно в 700 километрах от Токио было обнаружено несколько пар альбатросов, которых считали истреблёнными*. Это особенное место стали строго охранять. Через 5 лет там было уже 50 пар. Альбатросы живут очень долго, до 80 лет. За кормом для птенца родители летают очень далеко, до 200 километров от гнезда (*Из журнала «Юный натуралист»*).

**Истреблённый* – укр. вінищений, зніщений.

II. Прочитайте перекладений текст уголос, правильно вимовляючи числівники. Порівняйте вимову й написання числівників в українській і російській мовах.

26 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Складіть словниковий диктант із шести слів на вивчені орфограми. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

27 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Над сон(н)им с(е,и)лом високо вгорі ро(з,с)кинувся зорян(н)ий намет зага(д,т)кового неба (*І. Цюпа*). 2. Ходить, ходить зима гаєм – (біло)сніжна, кил(е,и)мочки прост(е,и)ляє по дорі(ш,ж)ках (*Марійка Підгірян*ка). 3. Журавлин(н)им ключ(е,и)м відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 4. Тільки той (не)помилується, хто ні(до)чого не торкається (*Нар. творчість*).

II. У першому реченні підкресліть члени речення та надпишіть скорочено над словами частини мови.

Буду я навчатись мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагіня зеленого, що зросте смерічкою.

Андрій Малишко

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Дієприкметник

Ви знатимете:

- значення дієприкметника, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити в реченні дієприкметники й безособові дієслівні форми на **-но**, **-то** та правильно їх використовувати в мовленні;
- розрізняти активні й пасивні дієприкметники;
- утворювати від дієслів дієприкметники;
- правильно будувати речення з дієприкметниковими зворотами;
- правильно писати дієприкметники з вивченими орфограмами;
- узгоджувати дієприкметники з означуваними словами.

§ 3. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про лексичне значення, граматичні ознаки та синтаксичну роль дієприкметника

ПРИГАДАЙМО. Які граматичні ознаки має дієслово та прикметник?

28 Порівняйте слова. У словах яких колонок можна визначити час, а в яких – рід і відмінок? На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок, які граматичні ознаки дієприкметник узяв від дієслова, а які – від прикметника.

Особові дієслова	Дієприкметники	Прикметники
освітлює наповнювали	освітлений наповнена	світлий повна

Значення

Дієприкметник (рос. причастие) – це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання **який? яка? яке? які?** **НАПРИКЛАД** *пофарбований паркан, зірване яблуко, перестигле колосся.*

Морфологічні ознаки

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслова й прикметника. Вони мають вид, час, змінюються за родами, числами, відмінками.

Ознаки дієприкметника

Дієслівні ознаки	Прикметникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> • вид: доконаний/недоконаний • час: теперішній або минулий • здатність приєднувати до себе залежні слова 	<ul style="list-style-type: none"> • здатність виражати ознаку предмета • змінюється за: <ol style="list-style-type: none"> а) родами б) числами в) відмінками

Синтаксична роль

Дієприкметник узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку. **НАПРИКЛАД:** *відчинене вікно, відчинені вікна, за відчиненими вікнами.*

У реченні дієприкметник найчастіше є означенням, рідше – частиною складеного присудка. **НАПРИКЛАД:** 1. *Виплекана веснами і серцями чесними наша мова* (Н. Білоцерківець). 2. *На луках трава була не кошена* (П. Воронько).

29 I. Перекладіть усно речення українською мовою. Доведіть, що виділені слова – дієприкметники.

1. Электрический фонарик, **подвешенный** на ветку сосны, освещал лица детей. 2. Приятно смотреть на **вымытый** экран.

II. Перебудуйте усно речення українською мовою, замінивши дієприкметник на сполучення з дієсловом.

30 I. З кожної пари слів випишіть дієприкметник та доберіть до нього дієслово, від якого його утворено.

ВРАЗОК. *Загострений – загострити.*

Охолоджений, холодний; черствий, зачерствілий; занижений, низький; дрібний, подрібнений; працьовитий, опрацьований; збережений, бережливий; помітний, помічений; дослідний, досліджений.

II. Складіть і запишіть з трьома дієприкметниками (на вибір) словосполучення «дієприкметник + іменник».

31 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Про яку моральну норму в ньому йдеться?

ЯБЛУКО

На галузці* яблуко висіло;
 Каменем я кинув – перебив
 Гілочку, аж серце заболіло:
 І навіщо я таке зробив?
 Не подумав. Лютий недотепа.
 За добро я розплатився злом.
 І стоїть коло дороги щепи,
 Наче птах з підстреленим крилом.
 Яблунько моя зеленокрила,
 Може, ти й заплакала тихцем.
 Ти для мене яблуко вродила,
 Я ж у тебе кинув камінцем!
 Засихає перебита галузь
 І в душі горить, немов батіг
 Совісті. А яблуко зосталось, –
 Мій важкий, хоч недостиглий гріх.

Д. Павличко

*Галу́зка – гілка.

II. Знайдіть у тексті два дієприкметники та визначте усно їх число, рід, відмінок і час.

32 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Не плюй у криницю – доведеться води напиться». За якої життєвої ситуації його можна використати?

33 I. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дроти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (*М. Луків*).
2. Від землі йде духмяний аромат уже зів'ялих трав (*О. Пархоменко*).
3. Духмяне квіття закосичене скрашає мамині грядки (*Д. Білоус*).
4. А в передмісті, а в передмісті зриває вітер пожовкле листя (*Л. Калиновська*).
5. У синьому холодному небі зрідка пролітають перед нами низькі сколошкані хмари (*О. Сизоненко*).

II. Усно визначте рід, число, відмінок дієприкметників.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

34 I. Спишіть сполучення слів. Знайдіть у кожному з них дієприкметник і поставте від нього запитання до залежного слова.

чим?

ЗРАЗОК. *Заплетені павутинням стебла.*

Зігріті любов'ю зорі, розвантажений учора вагон, посріблені промінням хмари, тремтячий від хвилювання голос, натоптаний сіном віз, очищена від бруду дорога, залиті сонцем вулиці, оповитий* тишею ранок.

**Опові́тий* – (рос.) обвитый; окутанный; объятый.

II. Складіть і запишіть з двома сполученнями слів речення.

35 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприкметників. Складіть і запишіть з кожним з них по два речення так, щоб в одному реченні дієприкметник виступав означенням, а в другому – присудком. Перевірте один в одного, чи правильно виконано завдання.

ЗРАЗОК. 1. Лист написаний дитячою рукою. 2. Дмитрик відправив написаний власноруч лист.

1. Споруджений, посаджений.
2. Вишитий, засіяний.

36 I. Прочитайте. Поясніть роль дієприкметників у створенні образності в художньому тексті. Обґрунтуйте написання виділених слів.

Додому ти повернувся зовсім іншою людиною. Став на тих самих воротах і оглянувся. Несходимі дороги лежали за тобою, країни, визволені і взяті з бою міста, наступаючі й відступаючі армії юрмилися на пройдених тобою просторах. І звільнені люди, і відвойовані містечка та села, і вбиті товариші під палаючими оселями, і задимлений Берлін – усе бачиться від батьківської хати як на долоні (О. Сизоненко).

II. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

37 Запишіть словосполучення українською мовою, замінюючи дієприкметники описовою формою за зразком.

ЗРАЗОК. *Получивший нагороду певец – співак, який отримав нагороду.*

Качающаяся ветка, позеленевшее яблоко, падающий весь день град, показавшееся из-за гор солнце.

38 I. Прочитайте текст-роздум. Доберіть до нього свій заголовок. Поясніть, чому людина найкраще має володіти рідною мовою. Які аргументи на користь цієї тези наводить автор? Усно перекажіть прочитане.

ГОЛОС НАРОДУ

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоєною змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це

невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі, наповненої пахощами землі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колысці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак з коханою дівчиною...

Рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя людини й зв’язує її із сучасниками, – у рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу (За Б. Антоненком-Давидовичем).

Малюнок Юрія Поліщука
(11 років)

**Па́хощі* – (рос.) аромат, благоухання.

II. Випишіть чотири дієприкметники. Визначте спочатку їхні дієслівні ознаки, а потім – прикметникові.

39 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть себе дизайнером. Вам необхідно словесно описати інтер’єр своєї майбутньої квартири (будинку). Доберіть для цього опису п’ять словосполучень із дієприкметниками.

ДОВІДКА. *Пофарбований, розвішений, побілений, поклеєний, збудований, пошкоджений, прикрашений, посаджений, прикріплений.*

§ 4. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про відмінкові закінчення дієприкметників та про правопис голосних у закінченнях дієприкметників

ПРИГАДАЙМО. Які відмінкові закінчення мають прикметники твердої групи?

40 Зіставте відмінкові закінчення прикметників і дієприкметників. На основі спостереження зробіть висновок про особливості відмінювання дієприкметників.

Відмінки	Прикметник	Дієприкметник
Н.	<i>ясний</i>	<i>грітий</i>
Р.	<i>ясного</i>	<i>грітого</i>
Д.	<i>ясному</i>	<i>грітому</i>
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Ор.	<i>ясним</i>	<i>грітим</i>
М.	<i>на/у ясному, яснім</i>	<i>на/у грітому, грітім</i>

Дієприкметники, як і прикметники, змінюємо за родами (в однині), числами й відмінками. **НАПРИКЛАД:**

Від-мінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	закритий	закрите	закрита	закриті
Р.	закритого	закритого	закритої	закритих
Д.	закритому	закритому	закритій	закритим
Зн.	як Н. або Р.	закрите	закриту	як Н. або Р.
Ор.	закритим	закритим	закритою	закритими
М.	на/у закритому, закритім	на/у закритому, закритім	на/у закритій	(у) закритих

Знахідний відмінок

У знахідному відмінку однини чоловічого роду та множини дієприкметники можуть мати паралельні форми залежно від означуваного іменника. Якщо означуваний іменник належить до назв істот, то дієприкметник має таку саму форму, як і в родовому відмінку. А якщо означуваний іменник належить до назв неістот, то – як і в називному. **ПОРІВНЯЙМО:**

Зірвав пожовтілий листочок. Побачив посивілого дідуса. Приніс достиглі вишні. Зустрів утомлених юнаків.

Місцевий відмінок

У місцевому відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього роду можуть мати паралельні закінчення **-ому** та **-ім**. **НАПРИКЛАД:** на *примерзлому* ґрунті – на *примерзлім* ґрунті.

41 I. Прочитайте фразеологізми й поясніть їхнє лексичне значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Убитий горем, ломитись у відчинені двері, знати як облупленого, правити смаленого дуба, як з хреста знятий, стріляний горобець, заборонений плід.

II. Знайдіть дієприкметники та визначте їхній рід, число, відмінок. Складіть усно речення з одним фразеологізмом.

42 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмінійте письмово словосполучення. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Заощаджені* кошти, скошена трава.
2. Надрукована газета, захищене право.

*Заоща́джувати – (рос.) сберега́ть, еконо́мить.

II. З одним словосполученням (на вибір) у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

43 Спишіть словосполучення, узгоджуючи за допомогою відповідних закінчень дієприкметники з іменниками в роді, числі й відмінку. Підкресліть букви *и, і* в закінченнях дієприкметників.

Озвучен.. текст, в оживаюч.. силі, за зачинен.. дверима, у вишит.. сукні, із розфарбован.. плакатом, біля висохл.. озер, незгасаюч.. вогонь, з новоприбул.. пасажиром, у викопан.. криниці, серед знайден.. скарбів, у надіслан.. файлах.

ОРФОГРАМА

Букви *и* – *і* в закінченнях дієприкметників

44 Запишіть словосполучення в місцевому відмінку. Наведіть паралельні форми. Виділіть закінчення в дієприкметниках.

ВРАЗОК. *Засіяне поле – на засіяному (засіянім) полі.*

Достиглий абрикос, переповнений трамвай, тремтяче марево, захоплюючий фільм, синіюче небо, вимите вікно.

45 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібному роді, числі, відмінку. Позначте в дієприкметниках закінчення.

1. Гуляють селом (здичавілий) вітри, зривають листки золотисті (*М. Боровко*). 2. Він ніби бачив рідну школу серед яблуневого саду на (залитий) сонцем косогорі (*І. Цюпа*). 3. Уся вулиця була заповнена запахом (печений) хліба (*Ю. Мушкетик*). 4. Пахне сіном, рибою, (засушений) луговими квітами (*Ю. Збанацький*). 5. (Розбитий) плити лежали долі*, (засипаний) пилом, (заплутаний) в будяки та павутиння (*М. Коцюбинський*). 6. До кипариса магнолія пишная чолом (заквітчаний) ніжно схилилася (*Леся Українка*).

*Долі – (рос). внизу, на землі, на полу.

II. Випишіть один дієприкметник у формі чоловічого роду та провідмініайте його в однині й множині.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір четвертого речення.

46 Запишіть дієприкметники в родовому, знахідному та орудному відмінках. Якщо є паралельні форми, наведіть їх.

Виготовлений, відроджена, виголошене.

47 I. Визначте рід, число, відмінок дієприкметників за поданими закінченнями. Доберіть до кожної схеми дієприкметник.

_____ ими, _____ ою, _____ ому, _____ их, _____ ої, _____ им.

II. Із двома дібраними словами складіть і запишіть речення з однорідними членами.

48 Доберіть 4–6 дієприкметників, за допомогою яких можна описати осінній сад (парк). Напишіть текст-опис (5–6 речень), використавши дібрані дієприкметники.

ДОВІДКА. *Пожовтілий, обсіпаний, зібраний, оголений, вкритий, тремтячий.*

49 Поясніть відмінність у значенні виділених слів. Провідмініяйте словосполучення. Виділіть закінчення.

Оплачений проїзд; сплачений податок.

50 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. За потреби скористайтесь матеріалом рубрики «Культура мовлення» (с. 49). Відредаговані речення запишіть.

1. Павло підняв лежачу на підлозі монету.
2. Нам потрібна людина, знаюча проблеми всієї галузі.
3. Із цієї вишки можуть стрибати початкуючі спортсмени.
4. Товари, користуючіся попитом, розкупили швидко.
5. Завезли лікувальні препарати, успішно пройшовші випробування.
6. Група туристів сіла в потяг, слідує до Ужгорода.

§ 5. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

Про те, що таке дієприкметниковий зворот, та особливості його виділення в усному мовленні й на письмі

ПРИГАДАЙМО. Який порядок слів у реченні вважають прямим, а який – непрямым?

51 Прочитайте речення. Знайдіть іменники, від яких залежать виділені дієприкметникові звороти. Визначте в кожному звороті дієприкметник і залежні від нього слова. Зробіть висновок про особливості дієприкметникових зворотів.

1. Над нами синіло небо, випране теплим осіннім дощем (В. Пустовіт).
2. Листя, зірване з дерев, золотою хуртовиною закрутилося в повітрі (В. Пустовіт).
3. На дрібнолистих гілках рясно синіють огорнені сизим пилком ягоди (Я. Стельмах).

Зворот

Дієприкметниковий зворот (рос. причастный оборот) – це дієприкметник разом із залежними від нього словами.
НАПРИКЛАД: обнесений парканом, скошена пізнім літом, завезений з півдня.

Означуваний іменник

Іменник, від якого залежить дієприкметниковий зворот або одиничний дієприкметник, називають означуваним.
НАПРИКЛАД:

1) будинок, обнесений парканом;

означуване слово дієприкметниковий зворот

2) скошена пізнім літом конюшина.

дієприкметниковий зворот означуване слово

Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним іменником або після нього.

Розділові знаки, інтонація

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після означуваного іменника, в усному мовленні виділяємо інтонацією, а на письмі – комами. **НАПРИКЛАД:** *До будинку вела дорога, вибита сотнями ніг.*

Синтаксична
роль

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова в середині речення, то його відокремлюємо комами з обох боків.

НАПРИКЛАД: Місяць, *закоханий в ніч*, сяє, щасливий, і світить (Олександр Олесь).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним іменником, комами та інтонацією не виділяємо.

НАПРИКЛАД: На краю села стояв *мурований з білої цегли будинок*.

ПОРІВНЯЙМО:

Туристи підійшли до *гори, порослої вільхами*.

До *гори, порослої вільхами*, підійшли туристи.

Туристи підійшли до *порослої вільхами гори*.

У реченні дієприкметниковий зворот є означенням.

52 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому перше й друге речення є граматично правильними, а третє – неправильним.

1. Лежала трава, скошена косою. 2. Лежала скошена косою трава.
3. Лежала скошена трава косою.

53 Доберіть спочатку до дієприкметників залежні слова, утворюючи дієприкметникові звороти, а потім доберіть означувані іменники. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. *Укритий; укритий срібним інеєм; укритий срібний інеєм ліс.*

Розірваний, намальований, побілілий.

54 І. Прочитайте текст. Поясніть, чому Степову Діброву можна назвати оазою*.

СТЕПОВА ОАЗА

Я змалку люблю ліс, його таємничі, сповнені сторожкої тиші негрі. Хутір, де ми жили до переїзду в Очеретяне, розкинувся над крутою балкою, порослою столітнім пралісом.

У таврійських степах лісів мало. Та вже коли такі є серед поруділого, випаленого суховіями безмежжя, то здаються оазами. Як і ось цей праліс, названий кимось Степовою Дібровою.

Росли там дуби, чорноклени, граби. А ще білокорі сокорини з листям, яке завжди тремтіло.

Галявини в гущавині поросли нехворощем, ведмежими вушками, звіробоем, болиголовом. А попід терновими кущами тулиться рожевоока материнка, злиняла на сонці.

В. Орловський. Пейзаж

За лісом – степ, пшениці, политі сонцем.

Той ліс мов на чатах. Він оберігає спокій землі, гойдає й мене малого (За Л. Тендюком).

**Оаза* – родюче місце в пустелі або напівпустелі з буйною рослинністю й прісною водою.

II. Доведіть, що виділені сполучення слів є дієприкметниковими зворотами. Визначте в кожному з них дієприкметник і залежні від нього слова. Знайдіть означувані іменники. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при дієприкметникових зворотах.

55 I. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Цей сад на схилі гори творили не тільки розлогі яблуні, а й зовсім молоденькі яблуньки, посаджені позаторік (Є. Гуцало). 2. На крутих горбах мріяв густий старий дубовий та грабовий ліс, укритий інеєм (І. Нечуй-Левицький). 3. Попередниками кобзарів були музиканти, зображені на фресках у Софії Київській (І. Шаров). 4. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (Г. Хоткевич). 5. Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (А. Малишко).

II. Визначте, де стоять звороти відносно означуваних іменників. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприкметниковому звороті».

56 Прочитайте виразно речення вголос, звертаючи увагу на місця пауз та на підвищення чи зниження тону. Поясніть, як виділяємо дієприкметниковий зворот після означуваного іменника в усному мовленні й на письмі.

ЗРАЗОК. Книжки, / прочитані під час канікул, / я відніс до бібліотеки.
Я відніс до бібліотеки книжки, / прочитані під час канікул.

1. Аплікації, виготовлені семикласниками, були представлені на виставці. 2. На виставці були представлені аплікації, виготовлені семикласниками. 3. Ялини, засипані снігом, виднілися здалеку. 4. Здалеку виднілися ялини, засипані снігом.

Примітка: ↗ ↘ – знаки зниження чи підвищення тону; / – знак паузи.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприкметниковий зворот можна замінити сполученням зі словом **який** або **що**.

57 Спишіть, замінюючи виділену частину речення дієприкметниковим зворотом. Порівняйте подані й утворені речення.

ЗРАЗОК. Діти їли торт, який купила бабуся. – Діти їли торт, куплений бабусяю.

1. Городи, які обсадили вербами, не бояться вітрів. 2. Найкраще звучала пісня, яку виконував хор. 3. На подвір'ї, яке заросло споришем, гралися діти. 4. Лист, який надіслали електронною поштою, дійшов до адресата.

58 Перекладіть речення українською мовою та запишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти.

1. Где-то на лугу, затопленном водой, кричали журавли (*Е. Носов*).
 2. Клич журавлей слышали и возле озера, расположенного за лесом (*Е. Носов*). 3. Иконы, привезённые из Византии в Киев, можно было размножить для новых церквей (*В. Солоухин*).

59 I. Спишіть, відокремлюючи дієприкметникові звороти комами. Підкресліть ці звороти як члени речення.

1. Повітря настояне на ароматах горобини й мокрого листа приємно дурманить голову (*Е. Шморгун*). 2. Біліє розквітла гречка де-не-де підсинена волошками (*Е. Гуцало*). 3. Безмежний степ укритий снігом спав (*М. Старицький*). 4. Коровай – обрядовий хліб поширений серед багатьох слов'янських народів (*Л. Кожуховська*). 5. Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*). 6. Через вікно в очі зазирнув клопоть неба присипаний срібним теплом (*С. Васильченко*). 7. Холодний дощ перемишаний з мокрим снігом заступив ясні обрії* (*А. Шиян*).

*Обрії – (рос.) горизонт.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

60 Перебудуйте речення так, щоб дієприкметникові звороти виділялися комами. Утворені речення запишіть. У яких реченнях (поданих чи перебудованих) ознака, виражена дієприкметниковим зворотом, виступатиме більш яскраво, виразно?

1. Накреслений за допомогою комп'ютера план приміщення затвердили вчасно. 2. Тихо дрімала встелена осіннім листям земля. 3. Засіки* засипали зібраним улітку зерном. 4. Поріділий від непродуманої вирубки ліс зустрів нас непривітно. 5. Дідусеві подарували оздоблену мереживом* сорочку. 6. Заплетені зеленим горошком трави м'яко лоскотали босі ноги.

*Засік – відгорожене місце для засипання зерна.

**Мереживо – ажурний узор на місці висмикнутих із тканини ниток.

61 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно **вкриті** краплистою росою (*М. Коцюбинський*). 2. Любов до Вітчизни починається з любові до б(е,и)різки біля рідної хати до ст(е,и)жини на городі втоптаной дитячими ногами (*М. Рильський*). 3. Біля хатини пр(е,и)тулився зроблений із хворосту й обмазаний глиною сарайчик (*О. Донченко*). 4. Довкола площі стояли ч(е,и)пурні будиночки закриті городами і садами... (*Ю. Тис*). 5. Біля горба було нев(е,и)лике озерце сховане в заростях лози з б(е,и)регами зарослими осокою (*І. Багмут*). 6. На подзьобаному дощем піску залишилися ві(д,т)битки його босих ніг (*А. Шиян*).

II. Визначте граматичні ознаки виділених дієприкметників.

62 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть із підручника історії або географії п'ять речень з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Розгляньте репродукцію картини Катерини Білокур «Рідне поле». Складіть і запишіть за картиною чотири речення з дієприкметниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення. За потреби скористайтеся довідкою.

К. Білокур. Рідне поле

ДОВІДКА. *Скроплена дощем; зігріта сонцем; оповита сизим ранковим туманом.*

63 I. Утворіть із кожної пари речень одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Троянда усміхається сонцю шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу й сонцю. 2. Яблуні поскиляли гілля до землі. Воно обтяжене медовими запашними плодами. 3. Хмари здавалися важкими й суворими. Вони нависли над обрієм. 4. Прометей подолав нелегкий шлях від темряви до світла. Його прикували до скелі.

II. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

64 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Перекладіть усно речення українською мовою, уникаючи помилок.

1. Пастух увидел наш костёр, заночевавший в горах. 2. Подгоняемая лодка волнами неслась по реке. 3. Водитель впервые в своей жизни ехал на машине, окончивший курсы. 4. Через несколько дней сторож поймал воробья на заводе, клевавшего дрова.

65 Перебудуйте речення, замінюючи дієслова дієприкметниками (за зразком). Запишіть утворені речення. Підкресліть у них головні й другорядні члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

ЗРАЗОК. *Гори вкрив туман. Виднілися гори, вкриті туманом.*

1. Тополі повалив буревій. 2. Трави склали в покоси. 3. Срібну ніч укрив серпанок. 4. Землю напоїли ранкові роси.

§ 6. АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Про ознаку предмета, який сам виконує дію, і ознаку предмета, над яким виконують дію

66 Порівняйте дієприкметники в словосполученнях обох колонок. Поміркуйте, які з дієприкметників виражають ознаку за дією, яку виконує сам предмет.

зів'ялі квіти
згаслий вулкан

вишитий рушник
налитий чай

Активні

За значенням дієприкметники поділяють на дві групи: активні й пасивні.

Активні (рос. действительные) дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує. **НАПРИКЛАД:** *погасле* вогнище, *розквітле* дерево.

Пасивні

Пасивні (рос. страдательные) дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет. **НАПРИКЛАД:** *розбита* склянка, *привезений* подарунок, *зрубане* дерево.

67 Доведіть, що в поданих словосполученнях ужито лише пасивні дієприкметники. Доповніть кожне словосполучення іменником, який означає виконавця дії.

Розбите скло, розсипаний цукор, зіграна роль, виконане завдання, випрана білизна, захована річ, передплачений журнал.

68 I. Прочитайте текст, а потім запишіть його під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим.

Море... Комуś воно відкривається від підніжжя знаменитого Дюка в Одесі й сягає далі – аж крайнеба, де зливається з ним у нескінченну мінливу блакить, звідки виринають націлені на порт цяточки кораблів і куди зникають океанські велетні.

Для інших море – це прочитані книжки про нього, переглянуті фільми, прослухані розповіді бувальців. І постає з них оманний і розпливчастий образ чогось загадкового й нескореного в неозорій, збуреній хвилию водній пустелі (За В. Конашевичем).

II. Підкресліть дієприкметники як члени речення, надпишіть над ними скорочено групу за значенням.

Пам'ятник Дюку (м. Одеса)

69 Запишіть дієприкметники у дві колонки: 1) активні; 2) пасивні.

Настояний, зсунутий, куплений, умитий, сумуючий, зліплений, скрипучий, відрізаний, зношений, мислячий, знайдений, зораний.

70 Знайдіть словосполучення з пасивними дієприкметниками й запишіть їх українською мовою. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Освещённая фонарями улица; неокрашенные стены; нарисованный цветок; разбросанные по комнате вещи; развивающийся флаг; манящий аромат; подаренная книга.

71 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Складіть і запишіть два речення з обраним словом так, щоб у першому реченні воно було дієприкметником, а в другому – особовим дієсловом. Підкресліть ці слова як члени речення.

Зраділа, зблідла.

72 Спишіть прислів'я, ставлячи на місці присудків пасивні дієприкметники з довідки у відповідній формі. Поясніть, від чого залежить рід, число, відмінок дієприкметника.

1. Тільки сир одкладений гарний, а ... робота – погана. 2. Дівка ... , а хата не метена. 3. Зароблений сухар краще ... бублика.

ДОВІДКА. *Одкладений, крадений, заплетений.*

§ 7. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо активні дієприкметники теперішнього й минулого часу, та про особливості вживання їх у мовленні

ПРИГАДАЙМО. У чому особливість суфіксального способу творення слів?

73 Визначте будову поданих активних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для активних дієприкметників теперішнього часу, а які – для дієприкметників минулого часу.

Минулий час
розквіт**лий**
зблід**лий**

Теперішній час
процвіта**ючий**
спля**чий**

Час
Вид

Активні дієприкметники мають форми теперішнього й минулого часу та зберігають вид того дієслова, від якого їх утворено.

Творення активних дієприкметників

Теперішній час

Минулий час

Творимо від основи теперішнього часу дієслів недокожаного виду за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**):
в'януть + **уч** = *в'яну**чий***,
киплять + **яч** = *кипля**чий***

Творимо від основи інфінітива дієслів докожаного виду за допомогою суфікса **-л-**:
потемніти + **л** = *потемні**лий***,
промокнути + **л** = *промок**лий***

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. При творенні активних дієприкметників минулого часу суфікс **-ну-** основи інфінітива випадає: *засохнути* – *засохлий*, *змерзнути* – *змерзлий*.
2. Основу інфінітива виділяємо в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса **-ти**. **НАПРИКЛАД:** *згоріти*.

74 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити активний дієприкметник минулого часу.

Зеленіти, позеленіти.

75 I. Запишіть активні дієприкметники у дві колонки: 1) теперішнього часу; 2) минулого часу. Позначте суфікси.

Киплячий, згорілий, розквітлий, в'яну-чий, опалий, обважнілий.

II. Виділені дієприкметники розберіть за будовою, визначте спосіб їхнього творення.

76 I. Утворіть від першої групи дієслів активні дієприкметники теперішнього часу, а від другої – минулого часу. Виділіть дієприкметникові суфікси.

1. Замерзають, відпочивають, процвітають.
2. Опасті, спорожніти, застигнути.

II. З двома утвореними дієприкметниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

77 I. Спишіть словосполучення, утворюючи від поданих у дужках інфінітивів активні дієприкметники минулого часу та узгоджуючи їх з іменниками.

ВРАЗОК. (*Засмагнути*) обличчя – *засмагле обличчя*.

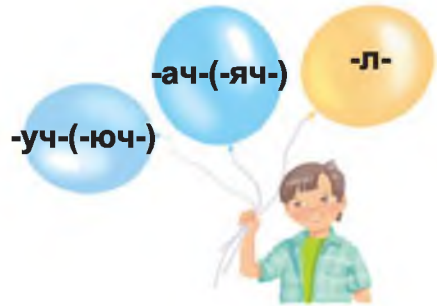
(Вигоріти) трава; (замерзнути) річкою; (позеленіти) вода; (прив'язи) огудиння; (розквітнути) дерева; (присохнути) гілка; (танути) сніг; (схуднути) дитя.

II. З двома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення з дієприкметниковими зворотами.

Особливості вживання

У сучасній українській літературній мові, на відміну від російської, немає активних дієприкметників минулого часу із суфіксом **-ш-** (*-вш-*). Замість них використовуємо описові форми або дієприкметники із суфіксом **-л-**. **НАПРИКЛАД:** *який закінчив школу* (а не *закінчивший*); *наболіле питання* (а не *наболівше*).

Обмежені вживанням й активні дієприкметники теперішнього часу. Замість них використовуємо описові форми зі словами *який, що*. **НАПРИКЛАД:** *який говорить* (а не *говорячий*), *який іде* (а не *ідучий*), *який протікає* (а не *протікаючий*).

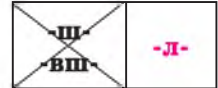
ПОРІВНЯЙМО:

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
загасле багаття висохла білизна стомлені люди сніг, що випав турист, який відпочив який росте на вулиці струмок, який біжить який говорить який чекає (жде) який боровся	погасший костёр высохшее бельё уставшие люди выпавший снег отдохнувший турист растущий на улице бегущий ручей говорящий ожидающий боровшийся

78 I. Замініть за зразком сполучення слів синонімічними словосполученнями з активними дієприкметниками і запишіть. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. *Листя, яке опало – опале листя.*

1. Трава, яка висохла. 2. Шхуна, яка дрейфує. 3. Гості, які зголодніли. 4. Волосся, яке посивіло. 5. Дружба, що міцніє. 6. Пальці, які задубіли.

II. Знайдіть серед утворених словосполучень фразеологізм. Поясніть його лексичне значення.

79 Перекладіть і запишіть сполучення слів українською мовою. Поясніть особливості перекладу активних дієприкметників.

Заболівший ребёнок, уставшие путешественники*, потемневшее озеро, бушующее море, умывающаяся кошка, угасшая звезда, поющие соловьи, небьющиеся стаканы, приближающийся поезд, не прекращавшийся всю ночь дождь, растущие цветы, бегущий ручей, склонившаяся на берегу ива**, побеждавший в конкурсе артист.

* *Путешественник* – (укр.) мандрівник.

** *Ива* – (укр.) верба.

80 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте сполучення слів. Поясніть суть допущених у них помилок. Відредаговані сполучення запишіть.

Біжучий дорогою хлопчик; протікаюча бочка; підійшовший чоловік; загубившийся собака; пишуча вірші дівчинка; сидячі в залі глядачі; виконуючі завдання учні; побілівший листок; посивівший чоловік; чекаючі автобус пасажири.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
збіднілий постарілий який перебігав який перебігає який протікає вимірювальний	збіднівший постарівший перебігавший перебігаючий протікаючий вимірюючий

81 Перекладіть речення українською мовою і запишіть. За потреби скористайтеся російсько-українським словником.

ЗРАЗОК. *Добавил соли в кипящую воду. – Додав солі у воду, що кипіла.*

1. Растущая в нашем саду земляника. 2. Я заметил грибок, спрятавшийся под листиком. 3. Слетевшиеся к кормушке воробьи быстро склевали брошенные им крошки. 4. Лося спугнул шум машины, приближавшейся по шоссе. 5. Сквозь туман смутно виднелись деревья, чернеющие на противоположном берегу реки.

Словничок

Земляника – (укр.) полуниця; *кормушка* – (укр.) годівничка; *смутно* – (укр.) неясно.

82 I. Спишіть, замінюючи подані в дужках дієслова активними дієприкметниками. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. На столі **дбайливо загорнутий** у чистий рушник лежав (зачерствіти) окраєць гречаного хліба (*О. Донченко*). 2. Тихий вітер встилає (опастися) листям стежки старого саду (*І. Нечуй-Левицький*). 3. До боровика **шматочком осіннього сонця присусідився** (пожовкнути) березовий листок (*М. Стельмах*). 4. Напівпрозорі (жовтіти) та червонючі кетяги солодко **дрімають** серед лапатога листя (*М. Коцюбинський*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

§ 8. ТВОРЕННЯ ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Про те, як творимо пасивні дієприкметники, та про написання голосних і приголосних у суфіксах дієприкметників

ПРИГАДАЙМО. Як виділити основу інфінітива?

83 Визначте будову поданих пасивних дієприкметників. Зробіть висновок, які суфікси характерні для пасивних дієприкметників. Форму якого часу мають ці дієприкметники?

Згадан**ий**, переписан**ий**, вимощ**ений**, скропл**ений**, зігну**тий**, відкрит**ий**.

**Час
Тво-
рення**

Пасивні дієприкметники мають форми лише минулого часу. Пасивні дієприкметники **творюмо** від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-, -ен- (-єн-), -т-**. **НАПРИКЛАД:**

\hat{n}	\hat{en} (\hat{en})	\hat{t}
читати → читан ий	погризти → погризен ий	бити → бит ий
обрати → обран ий	озброїти → озброєн ий	вибити → вибит ий

Від дієслів із суфіксом **-ну-** та від дієслів з буквосполученням **-оро-, -оло-** в корені можна утворити паралельні форми дієприкметників – із суфіксом **-т-** та із суфіксом **-ен-**. **НАПРИКЛАД:** згорну**ти** – згорну**тий**, згорне**ний**; одягну**ти** → одягну**тий**, одягне**ний**.

**Зміна
звуків**

Коли пасивні дієприкметники творимо за допомогою суфікса **-ен-(-єн-)** від основи, яка закінчується на голосний, то цей голосний **випадає**. **НАПРИКЛАД:** посолити → посолений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

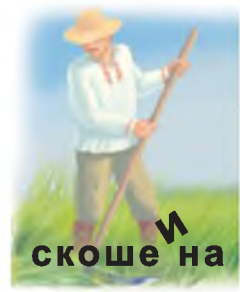
При творенні пасивних дієприкметників перед суфіксом **-ен-** приголосні звуки можуть чергуватися (як і в 1-й особі однини дієслів теперішнього часу).

- ПОРІВНЯЙМО:** 1) *запросити* – *запрошу* – *запрошений*;
 2) *розбудити* – *розбуджу* – *розбуджений*;
 3) *замовити* – *замоваю* – *замовлений*.

Правопис

У суфіксах пасивних дієприкметників завжди пишемо:

- букву **е** (**є**), а не **и**, **ї** (*заплачений, зачичений, присвоєний*);
- одну букву **н** (*розразаний, закінчений*).

ОРФОГРАМИ
Буква н у суфіксах пасивних дієприкметників. Буква е в суфіксі -ен- пасивних дієприкметників

84 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому слові кожної пари маємо суфікс **-ти**, а в другому – **-т-**.

Помити – помитий; накритися – накритий.

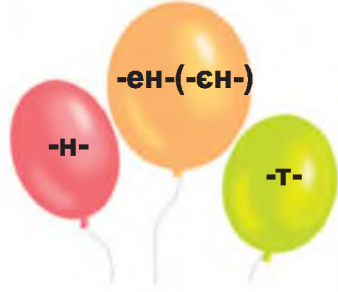
85 I. Порівняйте пари слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбуваються при творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-**.

Погодити – погоджений, об'їздити – об'їжджений, знизити – знижений, постригти – пострижений, скоротити – скорочений, оголосити – оголошений, сікти – січений, вимостити – вимощений, загубити – загублений.

II. Спишіть. Підкресліть букви, що позначають звуки, які прочергувалися.

86 I. Утворіть від дієслів і запишіть пасивні дієприкметники. Від виділених слів утворіть паралельні форми. Позначте суфікси.

Зібрати, подолати, обстругати, атакувати, зупинити, загородити, розщепити, обставити, захистити, оголосити, змолотити, змолоти, підперти, взути, розкрити, огорнути, натягнути.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними дієприкметниками (на вибір).

87 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми в суфіксах пасивних дієприкметників.

Засекреч(е,и)ний, обмет(е,и)ний, визна(н,нн)ий, обкле(ї,є)ний, струш(е,и)ний, відчин(е,и)ний, напо(ї,є)ний, затрима(н,нн)ий, заскл(е,и)ний, заплет(е,и)ний, залиш(е,и)ний, запряж(е,и)ний, відпрош(е,и)ний, представл(е,и)ний, написа(н,нн)ий, окресл(е,и)ний.

II. Розберіть за будовою виділені дієприкметники.

- 88** І. Розгляньте репродукцію картини І. Сколоздри «Коломийки». Уявіть, що ви є її автором. Як би ви її назвали? Скажіть, що зображено на передньому, а що – на задньому плані картини. Яка кольорова гама переважає на полотні?

І. Сколоздра. Коломийки

- II. Напишіть невеликий текст-опис (6–8 речень) за картиною, використавши не менше чотирьох пасивних дієприкметників.

- 89** І. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів дієприкметниковими зворотами. У яких зворотах ужито пасивні дієприкметники?

ЗРАЗОК. *Хмари, які нависли над обрієм, здавалися суворими.* – *Хмари, нависли над обрієм, здавалися суворими.*

1. Квіти, які подарували під час зустрічі, Марина забрала із собою.
2. Трава, яку скосили вчора, майже посохла.
3. Яблука, які достигли пізньої осені, були солодкими.
4. До лісного обійстя* вела стежка, яка заросла бур'янами.
- 5 На стенді розмістили плакат, який намалювали учні 7 класу.

*Обійстя – (рос.) усадьба, двор.

- II. Випишіть два пасивні дієприкметники та виконайте їх словотвірний розбір і розбір за будовою.

90 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи слів і утворіть пасивні дієприкметники. Від яких дієслів можна утворити паралельні форми? Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

1. Пиляти, підписати, створювати, преміювати, маскувати, стиснути.
2. Посадити, позолотити, удосконалити, колоти, повернути, адресувати.

II. Складіть і запишіть складне речення з одним утвореним дієприкметником.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Для української мови пасивні дієприкметники **теперішнього** часу не є характерними. Під час перекладу з російської мови їх потрібно передавати описово. **НАПРИКЛАД:** *привозимый товар* – *товар, який привозять*.

2. В українській мові в суфіксах пасивних дієприкметників пишемо одну букву **н**, а в російській мові – дві. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
<i>обвешанный</i>	<i>обвішаний</i>
<i>награждённный</i>	<i>нагороджений</i>
<i>плетённый</i>	<i>плетений</i>

91 Запишіть словосполучення українською мовою. Порівняйте написання дієприкметників в українській і російській мовах. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

Нарисованный портрет, сохрaнённые доказательства, сломанное дерево, награждённая грамотой, затопленный водой, расположенный за домом, позолоченный купол, проданный товар, обветренные губы, окрашенная скамейка, ожидаемый приказ, освещаемый двор, читаемая книга, слышимый сигнал.

92 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Пересопницьке Євангеліє

Пересопницьке євангеліє – визначна пам’ятка староукраїнської мови шістнадцятого століття, що зберігається в Національній бібліотеці імені Володимира Вернадського.

Ця книга – одне з рідкісних видань, створених до появи в Україні друкарської техніки. Тоді книги переписували від руки спеціально підготовлені для цього люди.

Рукопис Євангелія оздоблений мініатюрами, заставками й ініціалами. Читання книжок у всі часи було пов’язане з особливим психологічним настроєм, що допоміг би читачеві не лише уявити описані події, а й побачити їх.

Високим художнім рівнем виконання відзначаються чотири мініатюри із зображенням апостолів Матвія, Марка, Луки й Івана, обрамлених пишним рослинним орнаментом.

Автором мініатюр дослідники вважають переписувача книги Михайла. Він був родом із села Пересопниця, що на Волині. Отже, навіть у віддалених куточках України в XVI столітті жили високоосвічені люди (За О. Харченком).

II. Випишіть словосполучення «пасивний дієприкметник + означуваний іменник». Дієприкметники розберіть за будовою. Поясніть їхній спосіб творення.

93 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленими буквами *и, ї* в прикметниках; 2) зі вставленими буквами *е, є* в дієприкметниках.

Накле..ні марки, бабус..на порада, принес..ний вітром, плет..на з лози, сестр..на допомога, пташ..ний спів, заробл..ні гроші, відклад..на справа, матер..на пісня, відчин..ні двері, змі..ний хвіст, Оленч..на кімната.

94 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми в дієприкметниках. Підкресліть дієприкметникові звороти як члени речення.

Посла(нн,н)ї князем вершники мчали щодуху, міняючи в селах стомл(е,и)них коней. Ледь помітна дорога спочатку їх вивела на заболоч(е,и)-ну заплаву якоїсь невеличкої, перетнутої бобровими гатями річки, а потім – на високий пагорб, що раптово закінчився урвистою кручею. Перед вершниками лежала прекрасна земля, освітл(е,и)на сонцем, помережа(нн,н)а ріками, заводями, озерами й протоками, вкрита темно-зеленими лісами й буйними зеленими травами, завітча(нн,н)а свіжими барвами (З довідника).

II. Знайдіть усі пасивні дієприкметники й позначте в них суфікси. Усно визначте час і вид дієприкметників.

§ 9. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

*Про те, коли не з дієприкметниками пишемо разом,
а коли – окремо*

ПРИГАДАЙМО. Коли *не* з прикметниками пишемо окремо?

95 Зіставте подані попарно сполучення слів. На основі спостереження поясніть, що впливає на роздільне написання *не* з дієприкметниками.

незасіяне поле – не засіяне вчасно поле

небачені дива – ніким не бачені дива

НЕ з дієприкметниками пишемо

РАЗОМ

якщо дієприкметник є означенням і не має при собі залежних слів:

Місяць зазирнув у незачинене вікно.

якщо *не* входить до складу префікса *недо-* й означає неповну якість:

недописаний,
недопечений

ОКРЕМО
якщо дієприкметник є означенням і має при собі залежні слова: <div style="text-align: center;"> коли ↙ ↘ Місяць зазирнув у <u>не зачинене</u> звечора вікно. </div>
якщо є протиставлення або щось заперечується: 1) <u>не скопаний</u> , а виораний город; 2) ні, город <u>не скопаний</u>
якщо дієприкметник у реченні є присудком: 1) Питання залишилися <u>не з'ясованими</u> . 2) Город <u>не скопаний</u> . 3) Дурням закон <u>не писаний</u> .

ПОРІВНЯЙМО:

- 1) ненадісланий лист – не надісланий вчасно лист;
- 2) неполоханий заєць – не положаний мисливцями заєць;
- 3) нездоланий народ – ніким не здоланий народ;
- 4) Грілися на сонці незірвані яблука. – Яблука не зірвані.

96 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в другому реченні не з дієприкметником пишемо разом.

1. Ми йшли не освітленою ліхтарями вулицею. 2. Увечері ми йшли неосвітленою вулицею. 3. Вулиця не освітлена.

97 I. Спишіть прислів'я. Поясніть їхнє значення.

1. З необдуманих слів і кури сміються. 2. Де хата не метена, там дівка не плетена. 3. Незваному гостю місце за дверима. 4. Не хвали кашу, коли просо не просіяне. 5. У лінивого ліжко до спини не прив'язане, а приклеєне. 6. Не хвалися піччю в нетопленій хаті.

II. Підкресліть і обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприкметниками». Поміркуйте, чому написання не з дієприкметником не завжди можна перевірити за орфографічним словником.

98 Доберіть до дієприкметників пояснювальні слова, які відповідали б на поставлені в дужках питання. Запишіть утворені сполучення. Поясніть орфограму «**Не** з дієприкметниками».

ЗРАЗОК. Ненаписаний (ким?) вірш – не написаний мною вірш.

1. Надісланий (коли?) рахунок. 2. Непомічені (ким?) помилки. 3. Неосвітлені (як?) вулиці. 4. Ненадрукований (з якої причини?) текст. 5. Ненаповнений (чим?) басейн. 6. Непідтверджений (ким?) факт. 7. Неоплачений (коли?) проїзд.

99 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

(Не)вимовлене мною слово; (не)политі за тиждень квіти; ще (не)відремонтована кімната; (не)закінчена картина; (не)скопаний горід; (не)спростовані ніким звинувачення; (не)змащений віз; (не)сходжені стежки; (не)позичені батьком інструменти; талан (не)позичений, а власний; вчасно (не)скошене жито; (не)бачені простори; шибки* (не)затулені фіранками; ніким (не)помічені помилки; (не)сказане, а написане вітання.

*Шибка – (рос.) стекло (оконное); окно, окошко.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними сполученнями.

100 I. Складіть і запишіть з кожним словом по два речення так, щоб у першому реченні дієприкметник був означенням, а в другому – присудком. Форму слова можна змінювати.

ВРАЗОК. *Залишилися нерозгадані таємниці. Таємниці не розгадані.*

Не/висохлий, не/обґрунтований, не/полагоджений.

II. Поясніть спосіб творення поданих дієприкметників.

101 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. Материнські (не)доспані ночі, колискової ніжність свята... (*Р. Братунь*). 2. У давнину природа просто зачаровувала людину своїми (не)звіданими таємницями (*М. Дмитренко*). 3. Ніким (не)помічений і веснував клен, і літував (*М. Магера*). 4. Чисте, (не)заросле місце то звужувалося, то місцями розходилося, ніби озерце (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Від лиману до самого обр'ю лежить рівний, ще (не)присмалений сонцем степ (*Д. Міщенко*). 6. Лише мох вкривав собою оте віковичне, ніким (не)займане каміння (*А. Шиян*). 7. Засмалені матроси співають на палубі про (не)відкриті ще землі, про зелені тропічні країни (*Олесь Гончар*).

II. Підкресліть дієприкметники й означувані іменники як члени речення. У дієприкметниках виділіть суфікси.

102 Доберіть до прикметників дієприкметники-синоніми з *не*. За потреби скористайтеся словником синонімів. Складіть з дібраними словами речення і запишіть.

Босий, зелений (*який не дозрів*).

103 ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ. Один з вас має виписати, розкриваючи дужки, словосполучення, у яких *не* з дієприкметниками пишемо окремо, а інший – у яких пишемо разом. Зіставте свої записи.

(Не)засаджені помідорами грядки; (не)завершена робота; (не)висушене задалегідь насіння; (не)доплетений кошик; груші ще (не)зірвані; (не)допівані пісні; (не)сказані на прощання слова; (не)сказані слова; (не)здійснені мрії; ніким (не)читані вірші; (не)викопана картопля; (не)закінчений портрет; кофта (не)шита, а в'язана; (не)підписана вчора заява; (не)відпрацьований механізм; (не)закінчена фраза; (не)полита досі розсада.

104 I. Перебудуйте речення так, щоб *не* з дієприкметниками писалося окремо. Утворені речення запишіть.

1. До вечора залишився один нерозвантажений фургон. 2. На серці ятрила незагоєна рана. 3. У садку буяла нескошена трава. 4. Недостиглі ягоди так і залишилися лежати на столі. 5. Хлопці йшли неосвітленою вулицею. 6. Зникли незбережені файли. 7. Ненаписані книжки ще чекають на своїх авторів.

II. Випишіть виділені дієприкметники, розберіть їх за будовою та визначте їхні дієслівні ознаки (вид, час).

105 I. Утворіть і запишіть із двома словами (на вибір) по два речення так, щоб у одному випадку *не* з дієприкметником писалося окремо, а в іншому – разом.

(Не)прополений, (не)доплетений, (не)накритий, (не)затоплені, (не)метена, (не)виконаний, (не)присмалений, (не)розгаданий, (не)огороджений.

II. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Як вам уже відомо, багато російських дієприкметників перекладаємо українською мовою за допомогою конструкції з *який (що)*. **НАПРИКЛАД:** *вьющийся – який (що) в'ється*. Проте така конструкція не завжди є бажаною. Щоб зберегти стрункість, органічність, милозвучність фраз перекладачі використовують чи мало інших способів. Насамперед конструкцію з *який (що)* у багатьох випадках легко можна замінити якимось одним словом. **НАПРИКЛАД:** *предмети, що рухаються – рухомі предмети; тренування, що затягнулося – затяжне (таке довге) тренування; діти, які відпочили, пішли далі – діти, відпочивши, пішли далі*. Іноді перекладачі перебудовують речення. **НАПРИКЛАД:** *Почувся скрегіт кріплень, що лопнули. – Почулося, як зі скреготом лопнули кріплення*.

§ 10. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

Про те, як відрізнити дієприкметники від прикметників, та про написання н у дієприкметниках і нь у прикметниках дієприкметникового походження

ПРИГАДАЙМО. Коли в суфіксах прикметників пишемо *нн*?

106 Зіставте слова в колонках. Які зі слів виражають постійну ознаку предмета, а які – змінну? На основі спостереження поясніть, як відрізнити дієприкметники від прикметників.

Дієприкметники

киплячий
дозрілий
підписаний

Прикметники

кипучий
зрілий
підписний

Перехід у прикметники

Дієприкметники можуть втрачати ознаки дієслів і переходити в прикметники.

ПОРІВНЯЙМО!

Дієприкметники	Дієприкметники, які переходять у прикметники
<i>битий дощами шлях сіяне через сито борошно</i>	<i>битий шлях сіяне борошно</i>

У сполученнях *смажена риба, квашена капуста* підкреслені слова – **прикметники**, бо вони виражають постійну ознаку предмета. У сполученнях *смажена на олії риба, квашена в діжці капуста* ті самі слова – **дієприкметники**, оскільки виражають змінну ознаку предметів (за дією).

Прикметники дієприкметникового походження виражають постійну, сталу ознаку предмета. **НАПРИКЛАД:** *стиглий кавун, колючий дріт, палена цегла*.

Наголос

Дієприкметники й прикметники можуть різнитися наголосом. **ПОРІВНЯЙМО:** *пéчена картопля, вáрена риба* (дієприкметники); *печéна картопля, варéна риба* (прикметники).

Перехід
в іменники

Дієприкметники можуть також переходити в іменники. У такому разі вони виступають назвами предметів (*полонений, учений, уповноважений* тощо) і в реченні є підметами або додатками. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пряди, пряди – ниток багато білих зарученій потрібно на весілля* (Леся Українка). 2. *Полонених відправлено в глибокий тил* (Ю. Яновський).

Написання

У суфіксах (*-ен-, -н-*) пасивних дієприкметників пишемо одну букву **н**. У наголошених суфіксах (*-анн-, -енн-*) прикметників дієприкметникового походження пишемо **нн**.

ПОРІВНЯЙМО:

Дієприкметники	Прикметники
<i>неска́заний</i>	<i>несказáнний</i>
<i>нездóбланий</i>	<i>нездолáнний</i>
<i>нескі́нчений</i>	<i>нескінчéнний</i>

ОРФОГРАМА

Н у дієприкметниках та **нн** у прикметниках дієприкметникового походження

107 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому лише в першому реченні виділене слово є дієприкметником.

1. **Битий** не раз ворог відступав на захід. 2. Колеса торохтіли по **битій** дорозі. 3. **Битий** небитого везе.

108 Випишіть словосполучення з прикметниками.

Переможна хода, цілючі трави, зцілений пацієнт, посолені огірки, солоні помідори, улюблений письменник, похилений тин, похилений на захід, печений пиріжок, печений гарбуз, гнила картопля, зігнилі буряки, достиглі черешні, стигла вишня, плакуча верба, блискучий виступ, невблаганний час, розталий сніг, посивіле волосся, виправдана доброта.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

109 I. Спишіть слова, поставте в них наголоси та позначте суфікси. Які слова є прикметниками, а які – дієприкметниками?

Незрівняний – незрівнянний, нездійснений – нездійснений, неоцінений – неоцінений, неказаний – неказаний.

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. Складіть з ними речення. Скористайтеся інформацією на с. 49.

110 Визначте спільні та відмінні морфологічні ознаки виділених слів у сполученнях.

Зелене поле, позеленіле навесні поле.

111 I. Спишіть, ставлячи замість крапок *н* або *nn*. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «*Н* у дієприкметниках та *nn* у прикметниках дієприкметникового походження».

Широчé..ий, переможé..ий, страше..ий, незніщé..ий, незнищé..ий, засипа..ий, з'єдна..ий, незрівня..ий, незрівня..ий, нездола..і, нездола..і, освітле..ий, невблага..ий, написа..ий, незлічé..і, незлічé..і, скоше..ий.

II. Поміркуйте, чи в усіх випадках у прикметниках у наголошених суфіксах пишемо *nn*? Скористайтеся такими прикладами: *скажений, навіжений, олов'яний, електронний, буденний*.

112 I. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення слів *летючий* і *літаючий*. Доведіть, що лише в одному з поданих словосполучень є дієприкметник.

Летюча миша, летючий крок, летючі комахи, летюча вдача, літаюча тарілка, літаючий птах.

II. Поміркуйте, чи обидва слова можуть вживатися в переносному значенні.

113 Спишіть прислів'я й приказки. Поясніть, як ви їх розумієте. Підкресліть іменники дієприкметникового походження відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. Лежачого не б'ють. 2. Згаяного* часу і конем не доженеш. 3. У багача очі завидючі, а руки загребучі. 4. Балакуча людина часто кається. 5. Дівка заплетена, а хата не метена. 6. Ученому світ, а невченому тьма. 7. Обіцяного три роки ждуть.

* *Згаяний* – марно витрачений.

114 Спишіть. Знайдіть дієприкметники, які перейшли в прикметники та іменники.

1. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Коло самого бліндажа* туманов настиг полонених (*П. Панч*). 3. Машина артилеристів круто завернула під горою і почала забирати поранених (*В. Кучер*). 4. Почало з'являтися на столі... і печене, і варене, і смажене, і парене (*М. Стельмах*). 5. Перші атакуючі зайняли рубежі противника (*О. Гончар*). 6. Поміж зів'ялим полином, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях (*І. Ле*).

**Бліндаж* – оборонна споруда з міцним покриттям для захисту воїнів від вогню противника.

115 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви здійснили морську подорож, під час якої мали можливість протягом одного дня пожити на неймовірно красивому острові. Доберіть і запишіть 6–8 словосполучень з дієприкметниками, за допомогою яких можна описати побачене під час відпочинку.

116 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з прикметниками; 2) з дієприкметниками. Уставте, де потрібно, пропущену букву *н*.

Остан..ій рейс, числен..і оплески, засипан..ий піском, замислен..і постаті, вимазан..і в болоті, винайден..ий українцями, нескінчен..і дощі, нескінчен..а розмова, незрівнян..а дорога, незрівнян..а краса, втрачен..і надії, посипан..е цукром, нездійснен..ий політ, нездійснен..і мрії.

117 I. Прочитайте текст. Визначте тему й мікротеми прочитаного. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

Кити, що таранять шлюпки й кораблі, зовсім не вигадка письменників.

Ось достовірна хроніка нападів на кораблі, здійснених китами за п'ять років.

Восени 1965 року біля берегів Канади в результаті зіткнення з китом розійшлися шви в обшивці французького торпедного катера. Внутрішні відсіки були затоплені водою, і судно затонуло. Тварина ж, очевидно, відбулася легким пораненням. Розвиваючи величезну швидкість, кит помчав у відкритий океан.

Кит

Тієї ж осені в Антарктиці пораненим кашалотом було «торпедовано» китобоець «Циклон». Кит наніс таранний удар головою, на палубу хлюпнула вода. Про ремонт у відкритому океані нічого було й думати, і пошкоджене судно терміново евакуювали до Владивостока.

Гірка доля спіткала в грудні 1968 року екіпаж новозеландської гоночної яхти «Матуну». У Тасмановому морі чотирнадцятиметрова яхта була розтрощена китом на тріски. П'ять днів дрейфували на рятувальному плоті семеро яхтсменів, перш ніж їх підібрали на борт пошукового судна (За А. Черновим).

II. Доведіть, що виділені слова – прикметники.

III. Випишіть словосполучення з дієприкметниками. За цими словосполученнями усно перекажіть прочитане.

Розбір дієприкметника як особливої форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Активний чи пасивний.
4. Час (теперішній або минулий).
5. Вид (доконаний, недоконаний).
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Мокрий рвучкий вітер приліпив до шибки вікна невідомо звідки принесений багрово-оранжевий листок (А. Маркуша).

Принесений – особлива форма дієслова – дієприкметник. Початкова форма – *принесений*. Пасивний, минулого часу, доконаного виду, ужитий в однині, у чоловічому роді, у знахідному відмінку. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Принесений – дієприкмет., поч. ф. *принесений*, пас., мин. ч., докон. в., ч. р., одн., Зн. в., означ.

118 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми.

1. З(и,е)мля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (Г. Тютюнник). 2. Тебе зустрінуть білі хати, річка замрія(н,нн)а і криниця прадідівська (С. Музиченко). 3. Віяло вогким духом свіжоскоп(и,е)ного сіна (В. Винниченко). 4. Листок опалий тулиться до ніг, немов руде звірятко у (не)году (М. Боровко). 5. Гордий Київ шумить над залитим ог(н,нн)ями Дніпром (В. Сосюра).

II. Знайдіть дієприкметники та виконайте усно розбір їх як форми дієслова. Розбір трьох з них (на вибір) запишіть.

§ 11. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

Про те, що виражають безособові дієслівні форми на -но, -то, особливості їх творення та роль у мові

119 Прочитайте речення. Знайдіть у них дієслівні форми на *-но, -то*. Чи можна визначити, хто виконує дії, позначувані цими дієсловами? На основі спостереження доведіть, що в цих реченнях не може бути підметів.

1. У лісі все було закутано білим пухом (Є. Гуцало). 2. Усе було сплетено, вишито, вимережено з чудових різноманітних барв... (О. Іваненко). 3. Ой, у полі жито копитами збито... (Нар. творчість).

Лексичне значення

В українській мові вживають незмінні безособові дієслівні форми на *-но, -то* (рос. безличные глагольные формы на *-но, -то*). Ці форми виражають результат дії, що не пов'язується з певною особою (виконавцем). **НАПРИКЛАД:** зроблено, зшито, насмічено.

Синтаксична роль

Дієслівні форми на *-но, -то* в реченні завжди виконують роль присудка, при якому не може бути підмета. **НАПРИКЛАД:** 1. Од вулиці викопано каналу, щоб дощі не змивали город (В. Близнець). 2. Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко).

Грама-тичні ознаки

Дієслівні форми на *-но, -то* мають значення виду (*писано* – *написано*, *бито* – *розбито*). Значення минулого або майбутнього часу цим формам може надавати допоміжне дієслово: *було прикрашено*, *буде знайдено*.

Творення

Безособові дієслівні форми на **-но, -то** творимо від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс **-о**.
НАПРИКЛАД: збудован^{ий} – збудован^о, полит^{ий} – поли^{то}.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособову форму дієслова на **-но, -то** вживаємо замість пасивних дієприкметників тоді, коли є потреба наголосити на результаті дії, а не на ознаці чи виконавцеві.

ПОРІВНЯЙМО:

Пшениця вже скошена. – *Пшеницю вже скошено.*

120 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому лише друге слово має закінчення. Скільки суфіксів має кожне слово?

Переписати – переписан^{ий} – переписано.

121 Утворіть від дієприкметників безособові форми на **-но, -то**. Розберіть усі слова за будовою.

Заряджений, списаний, розкиданий.

122 І. Спишіть речення. Підкресліть безособові дієслівні форми на **-но, -то** відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Розберіть за будовою виділене слово.

1. Мою печаль розвіяно вітрами, мою тривогу замели сніги (*П. Сердюк*). 2. Прозорий струмок перетинав стежку, і через нього було перекинута кладку із сухої деревини (*О. Донченко*). 3. Я візьму тебе на крила з цього озера тісного, що деревами закрито і закуто в береги (*Олександр Олесь*). 4. Що **написано** пером, не виволочиш і волом (*Нар. творчість*). 5. Скільки складено пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату (*В. Скуратівський*).

*Прозбірй – (рос.) прозrachный.

II. Поясніть роль дієслівних форм на **-но, -то** в реченнях.

123 Спишіть сполучення слів, замінюючи в них пасивні дієприкметники безособовими дієслівними формами на **-но, -то**. Складіть і запишіть з двома утвореними словосполученнями (на вибір) речення. Підкресліть члени речення.

ЗРАЗОК. У садку скошено траву.

Скошена трава, збудований гараж, зоране поле, розказаний вірш, напрасована сорочка, прокладені дороги, виголошене звернення.

124 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на **-но, -то** з довідки.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 5–7 речень на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на **-но, -то** з довідки.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть діалог (7–8 реплік) на тему «День народження», використавши декілька безособових дієслівних форм на **-но, -то** з довідки.

ДОВІДКА. *Запрошено, подаровано, вишито, спечено, виготовлено, зварено, накрито, прибрано, сказано, присвячено, полито, прикрашено, вирішено, організовано, приготовано.*

125 Побудуйте речення, використавши безособові дієслівні форми на **-но, -то** так, щоб увага в цих реченнях більше зосереджувалася на результаті дії, а не на ознаці чи виконавцеві.

ЗРАЗОК. *Картини були виставлені для показу. – Для показу було виставлено картини.*

1. Текст звернення* був надрукований в офісі фірми.
2. Підтвердження знайдені лише наступного дня.
3. Музика була написана відомим композитором.
4. Бенгальські вогні запалені довкола** новорічної ялинки.
5. Директор вручив призи переможцям.

*Звернення – (рос.) обращение.

**Довкола – (рос.) вокруг, кругом.

Особливості вживання

Однією із синтаксичних особливостей української мови, яка відрізняє її від інших мов, є широке використання дієслівних форм на **-но, -то** в ролі присудка. Дієслівні форми на **-но, -то** є й у російській мові, але там вони вживаються рідше. Натомість російська мова широко користується пасивними дієприкметниками в ролі присудків. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Эти кадры <u>сняты</u> в павильоне.	Ці кадри <u>знято</u> в павільйоні.
Эти слова <u>сказаны</u> не о вас.	Ці слова <u>сказано</u> не про вас.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові немає коротких форм дієприкметників. Перекладаючи ці форми з російської мови українською, найчастіше використовуємо безособові форми на **-но, -то**.

НАПРИКЛАД:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
рукопись найдена график изменён список утверждён	рукопис знайдено графік змінено список затверджено

126 Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Бур'ян зібраний і картоплю викопано. 2. Посуд вимито й уроки вивчені. 3. Увесь сніг з дороги прибрано вчасно. 4. Яскраве світлове шоу показане і настрої людей піднято.

127 Запишіть українською мовою, використавши безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. За потреби скористайтеся перекладним словником.

Книга прочитана, проход заперещён, повестка дня оглашена, вопрос снят с рассмотрения, ответ получен, стирка закончена, путь открыт, враг разбит, отчёт подготовлен, справка выдана, закон подписан министром, кровать застлана, комната убрана.

Словничок

Повестка дня – (укр.) порядок денний.

Справка – (укр.) довідка.

Стирка – (укр.) прання.

Отчёт – (укр.) звіт.

§ 12. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІСПРИКМЕТНИК»

128 І. Прочитайте текст. Скажіть, чи схожа оселя, про яку ви дізналися з тексту, на ту, що зображена на фото. Уявіть її господарів. Розкажіть про них: чим вони займалися, яку мали вдачу, як ставилися до праці та до людей, яку мали зовнішність.

ХАТА

Ось його хата. Біла, з теплою соло-м'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим* мохом, архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть!». Житло просте, як добре слово, й законне, немовби створене не людськими руками, а самою природою, немовби зросло воно, як плід серед зелені й квітів.

Не було в ній челяді. Не було ні віталень, ні спалень, де довго висипляються. Не було місця для лінощів. Не було на білих стінах ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел, ні скринь у кутку, ні панцирів предків, бо рубались предки в давнину з непокритими грудьми. Були хлібороби батько і мати, що весь вік творили хліб і мед для людей (*О. Довженко*).

**Оксамітовий* – (рос.) бархатный.

II. Завдання до тексту.

1. Поясніть, як ви розумієте значення виділених висловів. Доберіть синоніми до іменника *хата*.
2. Знайдіть і выпишіть дієприкметникові звороти разом з означуваними іменниками. У дієприкметниках виділіть суфікси.
3. Назвіть два дієприкметники з тексту, які не мають залежних слів. Складіть і запишіть із цими дієприкметниками речення, додаючи залежні слова. Чи зміниться при цьому написання дієприкметників?
4. Виконайте письмово розбір одного пасивного дієприкметника з тексту як форми дієслова.

129 Напишіть невеликий текст-опис (4–6 речень) на тему «Батьківська оселя», використавши 2–3 дієприкметники.

130 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Поміркуйте, скільки розділових знаків потрібно поставити в поданому реченні. Обґрунтуйте свою думку.

А поза тином вибитим вітрами жили шляхи і села і міста (*М. Вінграновський*).

II. Спишіть речення. Виконайте його письмовий синтаксичний розбір.

131 I. Спишіть. Підкресліть дієприкметникові звороти й означувані іменники як члени речення. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Існують прекрасні дороги націлені на перемоги (*П. Осадчук*). 2. Біля входу в парк порослому високою травою царювала тиша (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Висохлий за літо потічок* безшумно звився чорним вужиком серед пожовклих трав (*М. Стельмах*). 4. Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою шишки (*О. Донченко*). 5. Строкатий сад колисаний вітерцем обіззався легким шелестом гілля (*Є. Гуцало*). 6. Деся далеко в морі оповитому темрявою світив вогниками пароплав (*М. Трублаїні*). 7. Долинка випита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (*М. Стельмах*).

**Потічок* – течія води, яка випливає з джерел і пливе вузьким річищем.

II. Перебудуйте два останні речення так, щоб дієприкметниковий зворот не відокремлювався комами.

132 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Один із вас має виписати активні дієприкметники, а другий – пасивні. Зіставте свої записи.

1. Холонуть верб потріскані вуста, а дощ німий торкає руки гілки (*М. Боровко*). 2. І вишні розквітлі, мов янголи, з мли проступають (*Є. Гу-*

цало). 3. На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина (О. Донченко). 4. Кучеряві діброви, смарагдові* левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній (М. Яценко). 5. Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої... (М. Коцюбинський). 6. Добріє світ, народжений в любові (Т. Коломієць).

*Смарагдовий – (рос.) изумрудный.

II. Позначте суфікси, за допомогою яких утворено дієприкметники.

133 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Поясніть особливість перекладу активних дієприкметників.

1. Оставшиеся гости сидели на террасе (О. Купрін). 2. Дорога, ведущая в город, была свободна (О. Купрін). 3. Запомнился только большой грузовик*, обогнавший меня (Б. Полевой). 4. Дверь в соседнюю неосвещенную комнату была открыта** (Л. Лугін). 5. Крым показался мне огромным островом, тонущим в утренней синеве (К. Паустовський).

* Грузовик – (укр.) вантажівка.

** Дверь открыта – (укр.) двері відчинені.

II. Перекладіть усно тексти українською мовою. Скористайтеся поданим нижче словничком.

1. В лесу, залитом лунным светом, стояла удивительная тишина. Внезапно глухой треск, донесшийся откуда-то издалека, нарушил ночное безмолвие. Охотник Роб Уапп поднял голову, чтобы что-то рассмотреть в той стороне, откуда слышался звук. Старый лесоруб, сидевший вместе с Робом у костра, пробормотал: «Старое дерево свалилось».

Роб ничего не ответил, но тень сомнения скользнула по его открытому, мужественному лицу. В лесу снова наступила тишина, которая казалась даже более торжественной из-за едва слышного журчания ручейка и шипения догорающих поленьев. Охотник и лесоруб сидели молча, каждый думал о своем.

Лесоруб любил и уважал Робу, который был не по годам искусным охотником и прекрасно знал нравы лесных зверей. Сам он тоже был хорошим охотником, но ничем в лесу не интересовался. Сейчас он обходил лес, отмечая лучшие ели и сосны, чтобы срубить их зимой. Поэтому мысли его были заняты только деревьями, годными для рубки (По Ч. Робертсу).

Словничок

Безмолвие – безмовність; внезапно – раптово; журчание – джурчання; искусный – умілий; нрав – вдача; полено – поліно; сомнение – сумнів.

2. Полукруг луны горел ослепительным светом. В бездонном сером прорезе между двумя каменными волнами бледно сияли звезды. Горы, слившиеся с теньями, возвышались по сторонам над перевалом. Казалось, что огромные чудовища прилегли, выпятили горбатую спину. На склоне мелькнула и исчезла блестящая золотая нитка. Это кто-то прошел с фонарем (За М. Алдановим).

134 I. Спишіть, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте орфограму «Не з дієприкметниками».

1. У гушавині гілля дуба з'явилася (не)бачена досі істота (А. Давидов).
2. Для людей настало нове, ще (не)знане раніше життя.
3. Велика хата вкрита соломною притулилася біля яру (Г. Тютюнник).
4. Мотря помітила на кущі калини червоний кетяг (не)скльований горобцями (Є. Гуцало).
5. Спасибі Вам, мамо, за вічну любов і всю (не)оплачену ласку (Д. Луценко).
6. В душі бринить цілющим джерелом любові ще (не)випита криниця (Д. Луценко).

II. Підкресліть дієприкметникові звороти та одиничні дієприкметники як члени речення.

III. Виконайте розбір двох дієприкметників (на вибір) як форми дієслова.

135 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть гумористичне оповідання на основі якоїсь цікавої події, свідком або учасником якої ви були. Використайте в тексті два речення з дієприкметниковими зворотами. Оповідання розпочніть такими словами: «Часто кажуть...».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік) на тему «Людина, з якою мені приємно спілкуватися», використовуючи активні й пасивні дієприкметники.

136 Утворіть від дієслова *написати* пасивний дієприкметник. Складіть і запишіть з ним два речення так, щоб у одному з них дієприкметник у формі родового відмінка був одиничним означенням, а в іншому – у формі давального відмінка входив би до складу дієприкметникового звороту.

137 I. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть суть допущених помилок, якщо такі є. Підкресліть та усно обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

Ю. Півень. Місячне сяйво

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками. Біля тих хаток пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Спросоння заскрипить журавель, гупне біля якогось похиленого тину росисте яблуко, проллється шипучим соком на траву...

Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок... (За М. Стельмахом).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

138 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприкметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Дієприкметниковий зворот є в реченні

- А На дверях висів великий посріблений щит (*Ю. Мушкетик*).
- Б Осяяні сонцем гори блищать (*О. Довженко*).
- В В очах дівчини світяться іскри нерозтраченої ніжності (*О. Довженко*).
- Г Скульптор зачаровано дивився в далечінь (*О. Гончар*).

2. Пасивними є всі дієприкметники в рядку

- А залитий, зігрітий, погаслий
- Б заплетений, тремтячий, очищений
- В вишитий, кинутий, змурований
- Г пройдений, стихаючий, розвантажений

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Мені ще й досі берег сниться, залитий сонячним огнем (*В. Сосюра*).
- Б І дихає на мене давною огорнутий легендами курган (*М. Нагнибіда*).
- В У заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (*Н. Рибак*).
- Г Піщаний вал, нагорнутий хвилями прибою відділяв море від гущавини (*М. Трублаїні*).

4. У прислів'ї «За одного битого двох небитих дають» виділене слово є

- А додатком
- Б підметом
- В означенням
- Г присудком

5. У яких словах на місці пропуску треба писати букву *е*?

скош..ний, виправл..ний, вивч..ний, звар..ний

- А у першому й третьому
- Б у другому й четвертому
- В у другому й третьому
- Г в усіх словах

6. Доберіть до кожної характеристики відповідний дієприкметник.

1 пасивний, dokonаного виду	А в'янучий
2 пасивний недоконаного виду	Б змарнілий
3 активний, недоконаного виду	В розщеплений
4 активний, dokonаного виду	Г ношений

7. Разом з *НЕ* треба писати обидва дієприкметники в рядку

- А не/бачені краєвиди, ніким не/помічений
- Б не/засіяне поле, не/стримані почуття
- В не/политі квіти, не/завезений з півдня
- Г не/виправлена досі помилка, не/навантажений зерном

8. Правильно утворено дієприкметник у рядку

- А вибрати – вибравший В засохнути – засохший
 Б упіймати – упійманий Г одягнути – одягнувший

9. Дієприкметниками є всі слова в рядку

- А записати, зірвати, намалювати
 Б свіжий, мокрий, швидкий
 В записаний, зірваний, намальований
 Г одягнений, проїзний, залитий

10. Перекладіть речення українською мовою й запишіть.

Ветер подхватывал опавшие листочки и тихонько катил их по дороге
 (М. Островський).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку форму дієслова називають дієприкметником? Які ознаки дієприкметника спільні з дієсловом, а які – з прикметником?
2. Яку синтаксичну роль може виконувати дієприкметник? Наведіть приклади.
3. Поясніть різницю між активними та пасивними дієприкметниками. Які дієприкметники не мають форм теперішнього часу?
4. Як творимо пасивні дієприкметники? Букву *е* чи *и* пишемо в суфіксах пасивних дієприкметників?
5. Як творимо активні дієприкметники? Які форми активних дієприкметників є маловживаними в українській мові?
6. Розкажіть про написання *не* з дієприкметниками. Доведіть, що дієприкметник *спростований* можна писати з *не* як окремо, так і разом.
7. Що називаємо дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
8. Розкажіть, як виділяємо в усному мовленні та на письмі дієприкметниковий зворот. Наведіть приклади двох речень, у першому з яких зворот *дбайливо загорнений у рушник* виділявся б комами, а в другому – не виділявся б.

Об'єднайтесь у творчі групи.

Кожна група має написати колективний **текст-опис** на одну із запропонованих тем з уживанням дієприкметників та дієприкметникових зворотів. Використовуючи можливості мережі Інтернет, підготуйте мультимедійну презентацію (музика, репродукції картин, фотографії), яка могла б посилити враження від прослуховування вашого тексту-опису. Проведіть урок-захист творчих доробок.

Проект

Теми творчих робіт: 1. «Барвінкова моя Україна». 2. «Садок вишневий коло хати». 3. «Жовтокоса осінь на порозі». 4. «Ніжний погляд матері». 5. «Село моє, для мене ти єдине». 6. «В морську безодню падав місяць».

РОЗРІЗНЯЙМО

Нездійснений – який не здійснився, не збувся. *Нездійснений намір.*
Нездійснений – який не може здійснитися, збутися, виконатися. *Нездійсненні мрії.*

* * *

Несказаний – не виявлений певним чином, не виражений словами; невисловлений. *Несказані слова.*

Несказаний – якого не можна виразити, передати словами. *Несказана радість.*

* * *

Неоцінений – якого не оцінили. *Неоцінені скарби.*

Неоцінений – якому не можна скласти ціни; дуже цінний. *Неоцінений внесок у розвиток науки.*

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Засохлий бутерброд	Засохший бутерброд
Побілілий	Побілівший
Поповівши досхочу (який наївся)	Наївшийся досхочу
Який повідомляв	Повідомлявший
Утікач	Убігавший
Який зупинився	Зупинившийся
Який спостерігає	Спостерігающий
Плакат із закликом до опору	Плакат, закликающий до опору
Дозрілі полуниці	Дозрівші полуниці
Бажаний результат	Желаний результат
Яка постачається вчасно	Постачаема вчасно
Наболіле питання	Наболівше питання
Нависла загроза	Нависла загроза

УЧІМОСЯ РЕДАГУВАТИ РЕЧЕННЯ

- Особливо захоплюючі подорожі в гори.
↓
захоплюють
- Екскурсія сподобалась усім подорожуючим.
↓
хто подорожує (подорожнім)
- Колись хвилюючі слова нині втратили силу.
↓
Слова, що колись хвилювали
- На зустріч запросили початкуючих поетів.
↓
поетів-початківців
- Поїзд, слідує через станцію, мав вісім вагонів.
↓
що проходить

ЧИ ЗДАТНА МОВА ПРИХОВУВАТИ ДУМКИ?

Мова – прекрасний засіб точного висловлення думки. Проте, як не парадоксально, інколи може перетворитися в засіб приховування думки. Класичним прикладом можна вважати легенду про Дельфійського оракула.

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів, згідно з традицією, вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про наступний похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь: «Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...». Крез, упевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав жорстокої поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар посилає знову гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли: «Крез не зрозумів слів “зруйнує велике царство”. Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракула, хай звинувачує в усьому самого себе» (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧУЖІ ЧИ НАШІ?

Слово *дах* запозичене з німецької мови. Але воно не тільки освоєне українською мовою, а й дало ціле покоління слів – *дашок, піддашок, піддашшя, даховий, дахоподібний*. Від латинського *лінія* утворені *лінійка, лінієчка, лінійність, лініювальний* та ін. Якими ж слід вважати ці слова – українськими чи запозиченими? Тільки українськими. По-перше, таких слів немає в німецькій чи латинській мові, а по-друге, вони утворені за правилами української мови, її суфіксами чи префіксами (Г. Передрій, Т. Карпенко).

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Фазан, фазанка й фазанятко з жирафом роблять фіззарядку.
- Дід під дубом сидів та й у дудку дудів.
- Мишка раз прийшла до кішки, уклонила кішці в ніжки. Кішці – смішки, мишці – нітрішки.

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- Воротар відбив м'яч кулаком, який відлетів убік.
- Водій попросив, щоб його заправили бензином.
- Куці з голови до ніг були вкриті ягодами.
- Заєць солодко спав, але мене він не бачив.
- За селом багато ставків, щедрих на гриби та ягоди.
- Рот у неї маленький, повногубий, із світло-зеленим поглядом в очах.
- Дівчина ледь торкалася ногами стежки, взутої в червоні черевички.

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її!

М. Рильський

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Дієприслівник

Ви знатимете:

- значення, морфологічні ознаки дієприслівника, його синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- утворювати дієприслівники доконаного й недоконаного виду;
- знаходити дієприслівники й дієприслівникові звороти в реченні;
- правильно будувати та інтонувати речення з дієприслівниковими зворотами;
- правильно вживати дієприслівники в мовленні.

§ 13. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль дієприслівника

ПРИГАДАЙМО. Які є незмінні форми дієслова?

139 Прочитайте речення й визначте, які дві дії виконує особа. Яка із цих дій є основною, а яка – додатковою? На яке питання відповідає дієслово, що виражає додаткову дію?

А бабуся все стояла на дорозі, хустинкою торкаючись до сліз (С. Чернілевський).

Значення

Дієприслівник (рос. деепричастие) – це особлива незмінна форма дієслова, яка виражає додаткову дію предмета й відповідає на питання *що роблячи?, що зробивши?*
НАПРИКЛАД: читаючи, співаючи, проходячи, підійшовши.

Дієприслівник доповнює своїм значенням основну дію, позначувану в реченні дієсловом-присудком. **ПОРІВНЯЙМО:**

що зробивши?

А сонце, захекавшись, потім зійшло (Б. Олійник).

додаткова дія

основна дія

Морфологічні ознаки

Дієприслівник поєднує в собі граматичні ознаки дієслова й прислівника.

Ознаки дієприслівника

Дієслівні ознаки	Прислівникові ознаки
<ul style="list-style-type: none"> • вид (докований і недокований) • час • може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники) 	<ul style="list-style-type: none"> • не змінюється • у реченні є обставиною

Синтаксична роль

У реченні дієприслівник виступає **обставиною**.

Стилістичні ознаки

Дієприслівник є одним із засобів створення образності в художніх творах.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні додаткова дія, виражена **дієприслівником**, і основна дія, позначувана **дієсловом-присудком**, завжди стосуються однієї й тієї самої особи (предмета), позначуваної підметом.

140 І. Прочитайте вголос дієприслівники українською та російською мовами. Зіставте ці слова в обох мовах.

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
розказуючи радіючи говорячи пливучі посміхаючись	рассказывая радуясь говоря плывя улыбаясь

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
написавши прийшовши принісши надрукувавши зустрівшись	написав придя принеся напечатав встретившись

II. Утворіть і запишіть словосполучення, додаючи до дієприслівників першої колонки залежні слова. Складіть усно речення з двома утвореними словосполученнями.

ЗРАЗОК. *Викопавши – викопавши криницю.*

141 I. Прочитайте текст. Доведіть, що виділені слова є дієприслівниками. Визначте виконавців дій у кожному реченні. Поясніть роль дієприслівників у мові.

ЇДАЛЬНЯ НА ДЕРЕВІ

Діти, **спинившись**, затишли і здалеку спостерігали, як першим прилетів у свою їдальню горобець-молодець. Він сів на дошку і, **сторожко озирваючись** на всі боки, почав швидко дзьобати насіння*.

Ось уже й другий сів на гілку, **озирається**, ніби **чекаючи** своєї черги. А тут невідомо звідки взялася синиця. Вона **перестрибнула** з гілки на гілку, потім, з розгону **підлегівши** до їдальні, **вхопила** якесь насіння – і знову на гілку (За О. Копиленком).

*Насіння – (рос.) семенá.

II. Випишіть два словосполучення з дієприслівником. Виконайте письмово синтаксичний розбір цих словосполучень.

142 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

1. Під самісінькою стелею, тремтячи, завм(е,и)рали останні звуки музики (Ю. Ярмаиш). 2. Орли кл(е,и)котіли, в(е,и)лично плаваючи понад глибокими, повними спеки міжгір'ями (Олесь Гончар). 3. Заметілі крутили цілу ніч, закидаючи до села сте(ш,ж)ку (О. Костенко). 4. Вона заплаче, ідучи у яр по воду до кр(е,и)ниці, т(е,и)хесенько (Т. Шевченко). 5. Вишні та клеми (с,з)кинули жовтий лист, кутаючи ним ноги на зиму (В. Шкурпій).

II. Підкресліть дієприслівники як члени речення. Визначте слова, від яких залежать дієприслівники.

143 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте речення. Випишіть по три дієприслівники: один з вас – доконаного виду, а інший – недоконаного виду. Перевірте один в одного, чи правильно виконано завдання.

1. Сонце заходить, цілуючи гай (М. Вороний). 2. І мчать вітри, неначе діти босі, насунувши на очі картузи (М. Боровко). 3. Далеко за обрій до-

рога вигиналась, зникаючи десь під самим сонцем (Олесь Гончар). 4. Дуби застигли, схиливши могутні голови в білих снігових шапках (М. Збанацький). 5. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю (Панас Мирний). 6. Озеро спить, укрившись місячною попоною (І. Цюпа).

144 Перебудуйте усно речення, замінюючи дієприслівники особовими дієсловами-присудками. Чи зміниться при цьому зміст речень?

ЗРАЗОК. Зробивши уроки, Наталка почала допомагати мамі по господарству. – Наталка зробила уроки і почала допомагати мамі по господарству.

1. Помивши руки, діти сіли за стіл. 2. Оксана, прийшовши зі школи, почала прибирати в кімнаті. 3. Юрко, заспокоївшись, став розповідати про свою пригоду. 4. Перегорнувши кілька сторінок, жінка поклала журнал на полицю. 5. Малюючи, я насолоджуюся красою.

Правопис

У кінці дієприслівників після *ч, ш* пишемо букву *и* (*пшучи, знайшовши*). У закінченнях дієприкметників і прикметників у називному або знахідному відмінку множини після *ч* пишемо *і*. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприслівники

палаю^{чи}
зростаю^{чи}

Дієприкметники

палаюч^і
зростаюч^і

145 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з дієприслівниками; 2) з прикметниками та дієприкметниками. З одним словосполученням кожної колонки усно складіть речення.

Благаючи очі, голосно благаючи, терплячи біль, терплячі люди, знаючи правила, знаючі семикласники, літаючи над землею, літаючи високо, зігріваючи словами.

146 *КОЛО ДУМАК.* Поясніть, чому лише в першому реченні одне з двох виділених дієслів можна замінити дієприслівником.

1. Соловей **сидить** на гілці, заливчасто **витьожкує**.
2. Сонце **пішло** на захід, тіні **лягли** на дорогу.

147 Доберіть до дієслів 2–3 дієприслівники або сполучення слів з дієприслівниками, які доповнили б дію, виражену інфінітивом. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. Сісти – стомившись; витираючи рукавом піт із чола.

Кататися, вибігти, дивитися, розказувати.

148 Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення. З двома фразеологізмами (на вибір) усно складіть по одному реченню.

Повісивши голову, повісивши носа, склавши руки, висолопивши язик, змірявши поглядом, зціпивши зуби, засукавши рукави, прикупивши лиха, не зморгнувши оком, не доклавши рук, прикусивши язика.

149 Запишіть словосполучення українською мовою. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 71).

Читая журнал, рисуя облака, крича на улице, бросая вверх шапку, посмотрев в окно, жмурясь от солнца, собираясь в поход, набирая скорость, затаив дыхание.

§ 14. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ. КОМИ ПРИ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОМУ ЗВОРОТІ ТА ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКОВІ

*Про сполучення дієприслівника й залежних від нього слів,
а також про пунктуацію та культуру мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке дієприкметниковий зворот?

150 Прочитайте речення. Додаткову дію якого предмета (особи) позначає виділений дієприслівниковий зворот? На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок, де може стояти в реченні дієприслівниковий зворот та як його виділяємо на письмі.

1. **Змагаючись у блиску із сніжинками**, ряхтіли у високій чорноті яскраві зірки (В. Соболевський). 2. Влад дивився вниз, притулившись чолом до ілюмінатора (М. і С. Дяченки). 3. Бійці, скинувши з себе плащ-палатки, вкрили ними міномети від дощу... (Олесь Гончар).

Зворот

Дієприслівниковий зворот (рос. деепричастный оборот) — це дієприслівник разом із залежними від нього словами.
НАПРИКЛАД: Білий кінь, поводдя попустивши, летить в степи (А. Малишко).

дієприслівниковий зворот

Синтаксична роль

У реченні дієприслівниковий зворот є одним членом речення — обставиною. **НАПРИКЛАД:** Вітри північні тремтять, затишаючи між запашними кущами лавровими (Леся Українка).

Місце в реченні

Зворот може стояти на початку, в кінці або в середині речення.

151 Доберіть до кожного речення відповідний дієприслівниковий зворот із довідки. Запишіть відновлені речення. Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Небо затуманіло, ... (П. Осадчук). 2. Фарба на віконних рамах від давності облущилася й обсипалася, ... (В. Шкурупій). 3. Вітер виконує обов'язки санітара, ... (О. Муранов). 4. Жита зашамотіли, ... (Панас Мирний). 5. Сонце любо усміхалося з синього неба, ... (Т. Бордуляк).

ДОВІДКА. Підіймаючи догори свої похилені колоски; закутавши в хмари блакить; очищаючи міста й селища від пилу, газів, кіптяви; посилаючи на землю теплі, благодатні промені; оголивши чорне дерево.

152 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Дойдя до реки, мы устроили привал. 2. Набирая скорость, поезд быстро приближался к горному перевалу. 3. Тщательно прицелившись, охотник выстрелил. 4. Плывая в лодке, путешественники видели множество птиц. 5. Не находя нужного слова, он замолчал. 6. Юра весело смеялся, рассказывая о своих приключениях.

Словничок

Горный – (укр.) гірський.

Путешественник – (укр.) мандрівник, подорожник.

Тщательно – (укр.) пильно.

Устроит – (укр.) улаштувати.

153 I. Прочитайте виразно текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок.

Федько зітхнув і, обережно ступаючи, став обходити водяне плесо. Може, риба сховалась у водоростях? Він дійшов до чорної ломаки, і серце в нього гарячково застукало. Блискуча поверхня деревини кінчалася... риб'ячим хвостом! Це був линок! Півметровий линок лежав без жодного руху біля самого берега, зігнувши довге тіло.

Затаївши дух, Федько підняв острогу і, наставивши її над линком, з усієї сили опустив у воду. Плесо враз утратило прозорість, і хлопчик уже нічого не бачив, тільки почув, як рвучко пручається рибина... Він стрибнув у воду, намацав голову линка і, захопивши за зябра, одним махом викинув його на суше.

Федько повернувся на берег і хвилину відпочивав, розглядаючи здобич. Оце так линок! Завтра мама, дід і навіть батько хвалитимуть його. Ех, побачили б цього линка товариші! Та вони далеко... (За І. Багмутом).

**Плесо* – вільна від заростей, відносно глибока спокійна ділянка якої-небудь водойми.

II. Випишіть дієприслівникові звороти. Перекажіть усно текст, використавши всі виписані дієприслівникові звороти.

Інтонація

В усному мовленні дієприслівники та дієприслівникові звороти виділяємо паузами.

Розділові знаки

На письмі дієприслівникові звороти виділяємо комами. **НА-ПРИКЛАД:**

1. Усохлий дуб, наступившись рогато, червоний обрій настроїв на ріг (Л. Костенко).

2. Засумував на рушникові лебідь, почувши тупіт вороних підков (М. Боровко).

Одиничні дієприслівники здебільшого виділяємо комами.
НАПРИКЛАД: Наївшись, хлопці полягали горілиць у траві (Б. Комар).

Не виділяємо комами:

- дієприслівниковий зворот-фразеологізм, який стоїть після присудка-дієслова. **НАПРИКЛАД:** 1. Сидіти склавши руки. 2. Тікати не чуючи ніг.
- одиничний дієприслівник, який стоїть одразу ж після присудка або в кінці речення і вказує на спосіб виконання дії. **НАПРИКЛАД:** Родина слухала мене не перебиваючи (В. Пустовіт).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієприслівниковий зворот і одиничний дієприслівник, які стоять у середині речення, виділяємо комами з обох боків.

ПУНКТОГРАМА

Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

154 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні коми стоять і перед, і після виділеного сполучника, а в другому – лише після нього.

1. Соняшники повиходили до самої дороги, ростуть на вільному місці, і, дивлячись на них, мені хочеться усміхнутися (Є. Гуцало).

2. Сашко побіг до вітряка, по крилу виліз на нього і, примруживши очі, подивився на дорогу (Б. Комар).

155 І. Спишіть, підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові». Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією звороти й одиничні дієприслівники.

1. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі або на Десну (О. Довженко). 2. Спотикаючись, учаться вище ноги піднімати. (Нар. творчість). 3. Сашко ступив у човен і, набравши повну пригорщу* води, хоробро вхлюпнув собі на спину (Б. Комар). 4. Оповідки, легенди, перекази про Довбуша хлопчик слухав затамувавши подих (М. Іщенко). 5. Нічого не знайшовши, геологи вирушили далі (М. Ярмолюк). 6. Дідусь широко відчиняє двері, а я, випростовуючи плечі, виїжджаю на вулицю (М. Стельмах).

**Пригорща* – (рос.) пригоршня.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

156 І. Прочитайте речення й знайдіть у них дієприслівникові звороти. Перебудуйте речення, ставлячи ці звороти в середині речення, і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

ВРАЗОК. Бабуся задрімала, сидячи в кріслі. – Бабуся, сидячи в кріслі, задрімала.

1. Учитель продовжив розповідь, зробивши невелику паузу. 2. Схопившись за гілляку руками, хлопець розгойдався і сплигнув на землю. 3. Обіпершись на палицю, дідусь дивився на річку. 4. Невеличка собачка побігла в

подвір'я, дзвякнувши декілька разів. 5. Гра лише починалася, але Василько побіг додому, згадавши про уроки.

II. Прочитайте вголос записані речення з відповідною інтонацією.

157 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть та обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті та одичному дієприслівникові».

1. В саду оркестр бджолиний награв обсівши густо соковиту гілку (М. Боровко). 2. Усю ніч наша піхота плутаючись у лісових хащах бовтаючись у крижаній воді продиралася по п'ятах ворога (О. Гончар). 3. Дуби застигли схиливши могутні голови в білих снігових шапках завмерли в безнадії чекаючи з жахом ворожого удару (Ю. Збанацький). 4. Старий стояв зігнувшись пильно вдивляючись у морок ночі (Панас Мирний). 5. Піднімається сизий туман і легесеньким димком чіпляючись за рослину стелеться по землі (Панас Мирний). 6. Сивий мох і лишайники звисали з гілок, як вовна надаючи деревам старезного вигляду (З. Тулуб). 7. Не сиди склавши руки, то не буде й скуки (Нар. творчість).

Словничок

Жах – (рос.) ужас; мóрок – (рос.) мрак, сўмрак; вóвна – (рос.) шерсть.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

158 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Доберіть до кожного з них залежні слова, поступово збільшуючи обсяг дієприслівникового звороту. Спробуйте утворити зворот з найбільшої кількості слів.

БРАЗОК. Побачивши – побачивши дітей; побачивши дітей на березі; побачивши дітей на березі річки; побачивши дітей на березі великої річки.

1. Підійшовши, подорожуючи.
2. Відійшовши, малюючи.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір).

159 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Погляди кого із чоловіків вам ближчі?

ТРИ ТОЧКИ ЗОРУ

У дворі під крилатим молодим каштаном пенсіонери грали в доміно. Саме побіля них упав хлопчик. Лівою рукою витирає сльози, а правою тримається за коліно.

– Ото не гасай так! Тихіше їдеш – далі будеш! – кидає повчально круглий, як бочка, чоловік.

– Їздити швидко не тільки можна, а й треба, – міркує худорлявий, – лише потрібно уникати падінь.

– Від невдачі ніхто не застрахований.

Але не кожне падіння варто замочувати сльозами! – проказав третій (В. Святосець).

II. Спишіть, доповнюючи текст дієприслівниковими зворотами, поданими в довідці. Виділіть звороти комами. Що нового внесли звороти в прочитане?

ДОВІДКА. *Гучно вдаривши об стіл кісточкою; розвертаючись на самокаті; поблискуючи окулярами; поправляючи кашкет.*

160 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Висловіть свої міркування стосовно такого прислів'я: «Велика дорога починається з першого кроку».

161 Перебудуйте складні речення на прості з дієприслівниковим зворотом. Запишіть утворені речення, розставте потрібні розділові знаки.

ВРАЗОК. *Коли люди спілкуються, вони збагачуються. – Спілкуючись, люди збагачуються.*

1. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, втаїлася (За М. Стельмахом). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (За М. Івченком). 3. Не берись об'їжджати коня, коли не знаєш його повадок (Нар. творчість). 4. Коли людина створює живу красу, вона зазнає насолоди від неї (В. Сухомлинський).

162 I. Перекладіть речення українською мовою та запишіть, скориставшись поданим нижче словником. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Яблони раскачиваясь от сильного ветра будто стонали. 2. Не зная примет ты можешь заблудиться в лесу. 3. В троллейбус расталкивая пассажиров вошёл высокий парень. 4. Тропинка петляя лесом вывела нас к деревне. 5. Собираясь в поход ребята тщательно продумали все детали путешествия. 6. Приехав домой мы сели ужинать.

II. Підкресліть граматичні основи, а також дієприслівникові звороти як члени речення.

Словничок

Раскáчиваться – (укр.) розгійдуватися. *Примéта* – (укр.) прикмéта. *Растáлкивать* – (укр.) розштóвхувати. *Тропíнка* – (укр.) стéжка, стежіна. *Тщáтельно* – (укр.) старáнно, ретéльно.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушенням норми є речення, у яких дія, виражена дієприслівником, і дія, виражена дієсловом-присудком, стосуються різних виконавців. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
<i>Коли я приїхав у село, раптово пішов сніг. Коли Назар катався на роliках, з нього злетів капелюх.</i>	<i>Приїхавши в село, раптово пішов сніг. Катаючись на роliках, з Назара злетів капелюх.</i>

163 Відредагуйте речення й запишіть. Поясніть суть допущених помилок.

1. Приїхавши в село, була вже ніч. 2. Сидячи в парку, до нас підійшли хлопці із сусідньої школи. 3. Повернувшись додому, у нас виникли нові

проблеми. 4. Виходячи з вагона, у моєї сумки відірвалася ручка. 5. Повернувшись зі школи, мене радісно зустрів собака. 6. Закінчивши гру, музикантам аплодували глядачі.

164 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть за картиною чотири речення з дієприслівниковими зворотами. Речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть за картиною невеликий твір-розповідь (5–7 речень), використавши щонайменше два дієприслівникових звороти.

В. Рекуненко. Мелодія дощу

165 Перебудуйте речення, замінюючи один із присудків дієприслівником. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки. Порівняйте вихідні й утворені синонімічні речення.

1. Здавалося, сонце зупинилося посеред неба й далі не рухається. 2. Микола взявся за іншу вудочку і став пильно дивитися на поплавок. 3. Дівча швидко вийшло й зачинило за собою двері. 4. Я обережно ступав по кризі і йшов до берега. 5. Бабуся просто сиділа й спостерігала за сніжинками, що падали за вікном. 6. Ігор почув тихий шепіт і підійшов до дверей.

§ 15. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

Про те, коли не з дієприслівниками пишемо разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з особовими дієсловами?

166 Прочитайте прислів'я. Порівняйте написання *не* з дієприслівниками й особовими дієсловами. Зробіть висновок про написання *не* з дієприслівниками.

1. Обличчя не вмиєш, рук не замочивши. 2. Не переплативши, не купиш; не спустивши ціну, не продаси. 3. Зима не за горами, вона прийде, не надіславши телеграми.

Пишемо окремо

З дієприслівниками **не** пишемо переважно окремо. **НАПРИКЛАД:** *не відпочивши, не сказавши, не дивлячись, не бачачи.*

Разом

Разом пишемо **не** з дієприслівниками:

- якщо дієприслівник не вживається без **не**. **НАПРИКЛАД:** *ненавидячи, неволячи;*
- якщо дієприслівник утворений від дієслова з префіксом **-недо**, який указує на неповноту дії. **НАПРИКЛАД:** *недобачаючи* (погано бачачи), *недочуваючи* (погано чуючи).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Нездужаючи (хворіючи) – **не** здужавши (не змігши); *непокоячись* (хвилюючись) – **не** покоячись (не спочиваючи); *неславлячи* (ганьблячи) – **не** славлячи (не прославляючи).

ОРФОГРАМА

Не з дієприслівниками

167 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому сполученні **не** з дієприслівником пишемо окремо, а в другому – разом.

1. Не дочувши останніх слів.
2. Недочуваючи на праве вухо.

168 I. Відновіть прислів'я, доповнивши їх відповідними дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами з довідки. Поясніть усно значення відновлених прислів'їв.

1. ... не кажи гоп.
2. ... не лізь у воду.
3. ... не зробиш хату.
4. ... і кілочка не затешеш.
5. ... не дістанеш зернятка.
6. ... й душу загубиш.
7. ... гриба не знайдеш.
8. ... не діли шкуру.

ДОВІДКА. *Не перескочивши річки; не вбивши ведмедя; не розбивши горішка; не взявшись до сокири; не подумавши; не поберігши тіло; не нагнувшись; не знаючи броду.*

II. Запишіть відновлені прислів'я, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте написання **не** з особовими дієсловами й дієприслівниками.

169 I. Запишіть дієприслівники у дві колонки залежно від написання з **не**: 1) окремо; 2) разом. Підкресліть і обґрунтуйте орфограму «**Не** з дієприслівниками».

(Не)виходячи, (не)хтуючи, (не)підстрибнувши, (не)стримуючись, (не)обіцяючи, (не)вгаваючи, (не)спитавши, (не)волячи, (не)дійшовши, (не)відповівши, (не)навидячи, (не)зчувшись, (не)заплативши, (не)зробивши, (не)написавши, (не)добачаючи (*погано бачачи*), (не)звільнившись.

II. З одним дієприслівником кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

170 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи й (не)кліпаючи дивиться на вогонь (*Г. Тютюнник*).
2. Я (не)навиджу тих що (не)сіявши жнуть що садів (не)садивши плоди об'їдають (*М. Нагнибіда*).
3. (Не)дооцінюючи силу і винахідливість греків перси потрапили в пастку (*Ю. Федоренко*).
4. Хлопці побігли на вогники спотикаючись падаючи хакаючи (не)зводячи очей із жаринок (*В. Винниченко*).
5. Життя – це тернис-

та нива: (не)пройдеш ноги (не)вколовши (*Нар. творчість*). 6. (Не)добачаючи в темряві хлопець обережно намацував шлях палицею (*В. Кава*).

Словничок

Багáття – (рос.) костёр.

Пáстка – (рос.) западня.

Нама́цувати – (рос.) нащупувать.

II. Підкресліть одиничні дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір третього речення.

171 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Попросіть однокласника дати вам на деякий час підручник (будьте готові до відмови). Партнер діалогу повинен знайти вагомі аргументи й ввічливу форму відмови. Запишіть можливий діалог (5–6 реплік), використавши з довідки 2–3 сполучення.

ДОВІДКА. *Не прочитавши, не почувши, не сказавши, не попередивши, не вивчивши, не принісши, не дочитавши, не запитавши.*

172 Складіть і запишіть речення з поданими сполученнями. Скористайтесь відомостями на сторінці «Культура мовлення» (с. 71).

Не зважаючи, не дивлячись.

173 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Попрацювавши весь тиждень, ремонт нами був завершений вчасно. – Попрацювавши весь тиждень, ми завершили ремонт вчасно.*

1. Зачепившись, у нього розсипалися всі фрукти. 2. Читаючи книжку, Сергійку пригадалася давня розповідь дідуся. 3. Працюючи на заводі, ніяких проблем у мене не було. 4. Прочитавши оповідання, мене зацікавила творчість автора. 5. Відвідавши концерт, у мене виникло бажання навчитися грати на скрипці.

§ 16. ДІЄПРИСЛІВНИКИ ДОКОНАНОГО ТА НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Про дієприслівники, які означають незавершену дію та які означають завершену дію, а також про особливості творення цих слів

ПРИГАДАЙМО. Що означають дієслова доконаного й недоконаного виду?

174 Прочитайте речення. Визначте час дієслів-присудків. Зробіть висновок, чи набувають виділені в реченнях дієприслівники часового значення дієслова-присудка.

1. Виступаючи перед аудиторією, лектор хвилюється. 2. Виступаючи перед аудиторією, лектор хвилювався. 3. Виступаючи перед аудиторією, лектор хвилюватиметься.

**Недоко-
наний
вид**

Дієприслівники недоконаного виду (*рос.* несовишенного вида) означають незавершену додаткову дію і відповідають на питання *що роблячи?* **НАПРИКЛАД:** *І, сподіваючись на Бога, я досягну колись мети...* (М. Кирилюк).

Доконалий вид

Дієприслівники доконого виду (рос. совершенного вида) означають завершену додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше за дію, названу основним дієсловом, і відповідають на питання *що зробивши?* **НАПРИКЛАД:** *Берези вмiють сумувати, не **похиливши** голови* (Л. Дмитерко).

Творення

Дієприслівники недоконого виду творимо від основи теперішнього часу дієслів недоконого виду. Дієприслівники доконого виду творимо від основи дієслів чоловічого роду однини минулого часу доконого виду.

Недоконалий вид		Доконалий вид
суфікс -учи (-ючи)	суфікс -ачи (-ячи)	суфікс -ши
<i>несуть</i> → <i>несучи</i>	<i>бачать</i> → <i>бачачи</i>	<i>сказав</i> → <i>сказавши</i>
<i>гукують</i> → <i>гукуючи</i>	<i>сидять</i> → <i>сидячи</i>	<i>добіг</i> → <i>добігши</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

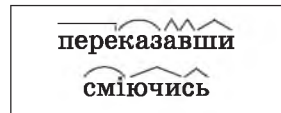
Дієприслівник зберігає вид того дієслова, від якого він утворений.

175 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому лише від двох перших дієслів можна утворити дієприслівники недоконого виду.

Пишуть, радіють, схитрував, приїхав.

176 I. Запишіть послідовно дієприслівники у дві колонки: 1) доконого виду; 2) недоконого виду. Чи можна лише за суфіксом визначити вид дієприслівника?

Купивши, оздоблюючи, здобуваючи, ознайомившись, здолавши, командуючи, домовившись, працюючи, добігаючи, принісши, творячи, розігравши, увійшовши, **розрісшись**, задумуючись, змішавши, одягаючись, думаючи, купивши, стиснувши, віддавши, ошукуючи, зачинаючись, злетівши, сівши.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте прислів'я про здоров'я.

II. Розберіть за будовою виділені дієприслівники.

177 I. Утворіть від дієслів дієприслівники недоконого виду й запишіть. Позначте суфікси, які ви для цього використали.

Сміються, косять, терплять, кажуть, навчаються, навчають, зітхають*, знаходять, досягають, бачать, лежать.

**Зітхати* – (рос.) вздыхать, вздохнуть; испускать вздох.

II. Складіть з дієприслівником, утвореним від виділеного дієслова, речення.

178 Прочитайте дієприслівники українською та російською мовами. Порівняйте творення дієприслівників у обох мовах.

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
заглядаючи	заглядывая
умиваючись	умываясь
прочитавши	прочтя
розігравши	разыграв
принісши	принеся

179 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть.

1. Кажется, лежал бы здесь весь день, слушая шум реки (О. Купрін).
 2. Узнав Павла, собака перестала лаять и завилыла приветливо хвостом (М. Горький).
 3. Павел упал на постель и мгновенно уснул, так и не поев за целый день (М. Горький).
 4. Не зная броду, не суйся в воду (Нар. творчість).

II. Порівняйте вимову виділених слів в українській і російській мовах.

180 I. Утворіть від неозначеної форми дієслова особові форми чоловічого роду однини минулого часу, а від них – дієприслівники доконаного виду й запишіть. У дієприслівниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Зааплодувати – зааплодував – зааплодувавши.*

Доорати, грюкнути, принести, засміятися, присісти, врятувати, розвинути, усміхнутися, засипати.

II. Складіть з дієприслівниками, утвореними від виділених дієслів, по два речення так, щоб в одному реченні дієприслівник був одиничною обставиною, а в другому – входив до дієприслівникового звороту.

181 I. Спишіть речення, замінюючи подані в дужках дієслова, відповідними дієприслівниками. Над дієприслівниками скорочено надпишіть їхній вид.

1. (Витяг) по воді свої довгі шиї, старі гуси повтикалися головами в осокі й завмерли без руху, (намагаються) таким способом сховатися від небезпеки (І. Багмут).
 2. Гуляє містом одчайдушна хуга, (висвистують), дико кричучи (М. Бажан).
 3. Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, (згинають) стеблини трав та (відгортають) пелюстки квітів (Іван Багрянний).
 4. Бійці внесли сіна, розіслали по долівці й покотом полягали вздовж стіни, (поклав) під голови похідні мішки, (вкрився) шинелями (Б. Комар).
 5. І виросло жито у колос, (звібрав) і сонце, і зливи (Т. Одудько).

Словничок

Осока – (рос.) осока; грбно – (рос.) гроздь; долівка – (рос.) пол.

II. Визначте художні засоби.

182 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи дієприслівників. Визначте спосіб творення дієприслівників обраної групи та розберіть їх за будовою. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

1. Перечитуючи, перечитавши.
2. Запрошуючи, запросивши.

183

I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Цікаво було виглядати з-за тину спостерігаючи за лінивим життям вулички порослої посірілим від спеки* споришем (А. Дімаров).
2. Дід похиливши голову сидів на ганку обвитому диким виноградом (О. Костенко).
3. Сашко помітив у землі маленьку ямку сховану в густій траві і в ній затишне гніздечко вимощене з трав'яних стебел (Б. Комар).
4. Уночі йдучи звідкись чи кудись раптом згадаєш про небо (Є. Гуцало).
5. Лунає** пісня вереснем почата у світлих стінах вибілених хат (М. Боровко).

*Спе́ка – (рос.) жарá, зной.

**Луна́ти – (рос.) звучать.

II. Випишіть по два дієприкметники й дієприслівники (на вибір). Виконайте письмово їх словотвірний розбір та розбір за будовою.

184

Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст-розповідь з елементами опису за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

За прочиненим вікном зашарудів дощ. Важкі краплини застукали по обшивці підвіконня...

ВАРІАНТ Б. Напишіть невеликий текст-розповідь з елементами опису краєвидів, побачених з борту літака, за поданим початком, використавши 2–3 дієприслівники. Доберіть заголовок.

Сьогодні був винятково вдалий день для повітряної подорожі. Літак відірвався від землі...

Розбір дієприслівника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Вид (доконаний, недоконаний).
3. Час.
5. Синтаксична роль.

Легкі хвилі набігали на камінь, **утворюючи** навколо нього мереживо піни (О. Донченко).

Зразок усного розбору

Утворюючи – дієприслівник, недоконаний вид, минулий час, у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Утворюючи – дієприсл., недок. вид, мин. ч., обстав.

185 І. Прочитайте текст. Поясніть, за що жінка присоромила хлопців. Чи усвідомили вони свою провинку?

Пес люто гавкав, припадаючи на передні лапи. Прямо перед ним, притиснувшись до паркана, сиділо маленьке скуйовджене* кошеня. Воно, широко розкривши рот, жалібно нявкало. Неподалік стояли два хлопчики й чекали, що буде. У вікно виглянула жінка, спішно* вибігла на ганок. Відігнавши собаку, вона сердито крикнула хлопцям:

- Як вам не соромно?
- А чому соромно? Ми ж нічого не робили! – здивувалися хлопчики.
- Оце й погано! – гнівно відповіла жінка (В. Осєєва).

* Скуйовджений – (рос.) лохматий.

** Спішно – (рос.) спешно.

II. Напишіть текст під диктовку вчителя чи однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть дієприслівникові звороти.

III. Випишіть з тексту дієприслівники. Виконайте письмово їх розбір як форми дієслова.

186 **ПОСПІКУЙТЕСЯ.** Чи згодні ви з твердженням, що байдужість – найбільший злочин на землі? Обґрунтуйте свою думку.

§ 17. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄПРИСЛІВНИК»

187 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Назвіть тематичне речення кожної мікротеми.

ЧУМАЦЬКА ВАЛКА

Повільно ступали чумаки в червоноверхих шапках-бирках, заправивши за вухо «оселедці». Від сонця, від вітру й куряви груди, шия й обличчя їхні стали, як темна бронза. У кожного за спиною мушкет. На боці – шабля...

На добру чверть милі розтягнулася валка. Риплять довжелезні вози, ковані залізом, мотають головами круторогі воли, повільно переступаючи міцними ногами. Везуть козаки сіль із Криму на Січ, з-під самої перекопської вежі. Отаман іде біля першої мажі й пильно оглядає степ. Не вперше веде він чумацьку валку крізь зелену пустелю, упізнаючи шлях по сонцю, по могилах та балках, по річках та зорях уночі...

І. Новобранець. Чумацький шлях

За півгодини дісталася валка води. Випрягли волів, напоїли й пустили пастися на зелену травичку. Чумацький кухар варив на тагані* галушки із салом. Чумаки, поставивши варту, купалися в річці, форкали, плавали й радісно хлюпотались у воді.

– Обідати! – гукнув кухар, витрушуючи з торби ложки.

Їли мовчки, не кваплячись, дотримуючи черги...

Погомонівши ще трохи, лягли відпочивати під мажами. Тільки пильна сторожа стерегла табір, знаючи, що татари найчастіше нападають на валки під час відпочинку. Прилягли й воли, повільно ремигаючи** і поводячи на всі боки вільготними імлистими очима.

А на світанку знову зарипіли вози над безмежною пустелею степу (За З. Тулуб).

* *Таган* – триніжок, до якого підвішують казан над вогнищем.

***Ремигати* – пережовувати їжу (про деяких тварин).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.
2. Знайдіть і зачитайте виразно речення з дієприслівниками. Назвіть у цих реченнях слова, які виражають основну дію предмета й додаткову. Поясніть уживання розділових знаків. У якому реченні є два дієприслівники?
3. Випишіть дієприслівники, зазначаючи в дужках їхній вид і час. Позначте суфікси.
4. Знайдіть і випишіть одне речення, у якому є і дієприкметниковий, і дієприслівниковий звороти.
5. Знайдіть і випишіть речення, у якому дієприслівниковий зворот складається з найбільшої кількості слів. Виконайте письмово синтаксичний розбір цього речення.

188 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприслівники та дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті».

1. Стоять за селом вітряки звівши в небо крила і ждуть вітру (І. Цюпа).
2. Світ можна врятувати рятуючи окремих людей (В. Черняк).
3. Господиня зодягшись у білий святковий одяг знімала з одвірка переплетеного торішнім перевеслом* серпа і поклавши його в кошик виходила в поле (В. Скуратівський).
4. Поснідавши батько йшов на роботу а я підсукавши холощи біг на кінець городу, щоб наламати широких капустяних листків

(В. Скуратівський). 5. З розгону налітали хвилі на скелі і шугнувши вгору білим фонтаном падали додолу, зникали у вирі (З. Тулуб). 6. Майнувши хвостом дорога безшумно сховалася в зелені хлібів (В. Винниченко).

*Перев'єсло – джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів.

II. Виконайте письмово словотвірний розбір та розбір за будовою виділених слів.

III. Поясніть, як ви розумієте сказане в другому реченні.

189 Складіть і запишіть речення за схемами.

1. _____ (дієприсл. зворот) _____.

2. _____ (дієприсл. зворот) _____.

3. _____ (дієприсл. зворот) _____.

4. _____ (дієприсл. зворот) _____.

190 I. Перебудуйте речення, замінюючи одне з особових дієслів дієприслівником. Порівняйте подані й перебудовані речення.

1. Хлопці прив'язали човен, забрали весла, вудки, відерце з приманкою для риби, рогозяного кошика (В. Комар). 2. Поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках і вибирали місце для ловів (О. Іваненко). 3. На прощання полковник схилився, поцілував бабусину руку, хвацько* козирнув і вийшов з кімнати (М. Стеценко). 4. Листя теплою ковдрою вкриває землю і тим самим захищає коріння від сильних морозів (Г. Тарасенко).

*Хвацько – завзято, із запалом.

II. Запишіть перебудовані речення, підкресліть у них дієприслівникові звороти як члени речення.

191 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Запишіть відредаговані речення українською мовою.

1. Підходя к дому, меня застигла гроза. 2. Прочитав книгу, в ней лежала записка. 3. Мой друг, вспомнив о телефоне, и отправился за ним. 4. Любуясь рекой, у меня возникли воспоминания далёкого детства. 5. Подходя к школе, начался дождь. 6. Окончив школу, наша семья переехала.

192 Напишіть твір-розповідь або діалог (6–8 речень, реплік) на одну з тем: «Мій вихідний день», «Моє улюблене заняття», «Красива людина в праці». Використайте не менше двох дієприслівників чи дієприслівникових зворотів.

193 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

Удосталь виспавшись за довгу зиму звірок відчувши тепло вилазив з нірки ставав на задні лапки і нашоропивши* вушка та піднявши вгору писок** голосисто оповіцав про свою появу під весняним сонцем (В. Скуратівський).

*Нашорбшити – насторожити, виявляти напружену увагу.

**Пісок – мордочка тварини.

II. Випишіть дієприслівники та виконайте письмово їх розбір за будовою.

III. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

194 Спишіть прислів'я, замінюючи подані в дужках дієслова спільнокореневими дієприслівниками.

1. Не хвались, (іти) на торг, а хвались, (іти) з торгу. 2. Не (поговорити) з головою, не бери руками. 3. (Лежати), і камінь мохнатіє. 4. Лінивий (сидіти) спить, (лежати) робить.

195 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієприслівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Дієприслівникові звороти загалом властиві книжній, писемній мові. Вони надають тексту логіки, вказуючи на взаємопідпорядкування його частин. **НАПРИКЛАД:** *Застосувавши теорему Піфагора, можна визначити площу трикутника.*

У художньому тексті дієприслівники доречні, коли характеризують додаткову дію при головній, вираженій дієсловом-присудком. **НАПРИКЛАД:** *Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи у маревах небосхилу* (Олесь Гончар). Дієприслівники мають здатність уповільнювати виклад.

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Окремо з *не* пишемо всі дієприслівники в рядку

А (не)бачачи, (не)скинувши, (не)знайшовши

Б (не)навидячи, (не)волячи, (не)діставшись

В (не)криючись, (не)активувавши, (не)хтуючи

Г (не)зчувшись, (не)відійшовши, (не)погоджуючись

2. Дієприслівниками доконаного виду є всі слова в рядку

А знімаючи, прилетівши, крокуючи

Б навідавшись, прочитавши, друкуючи

В плачучи, розповідаючи, знаходячи

Г розповівши, зачинивши, принісши

3. У реченні «*Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарасе, звільнена земля*» виділене слово є

А присудком

В обставиною

Б означенням

Г додатком

4. Потребує редагування речення

А Коли я ввійшов у кімнату, брат дивився телевізор.

- Б Увійшовши в кімнату, світло було вимкнене.
- В Увійшовши в кімнату, я сів за комп'ютер.
- Г Брат, виходячи з кімнати, вимкнув світло.

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Бабуся, одягши окуляри, подивилася на онука.
- Б Здобувши освіту, ти побачиш більше світу.
- В Говорячи щирі слова, ти будеш безсмертний.
- Г І сонце, дійшовши zenіту до землі хилиться.

6. Доберіть приклад до кожної характеристики.

1 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова II дієвідміни	А шукаючи
2 дієприслівник недоконаного виду,
утворений від дієслова I дієвідміни	Б побачивши
3 дієприслівник доконаного виду	В сяючі
4 дієприкметник	Г стоячи

7. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

Любка принесла дідові харч у клунку і стояла під гіллям груші схиливши голову й підперши щоку долонею (*І. Нечуй-Левицький*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке дієприслівник? Яку синтаксичну роль він виконує?
2. Назвіть граматичні ознаки дієслова та прислівника, які поєднує в собі дієприслівник.
3. За допомогою яких суфіксів і від яких дієслів творимо дієприслівники доконаного виду? Наведіть приклади.
4. Яке значення виражають дієприслівники недоконаного виду? Як їх творимо? Наведіть приклади.
5. Доведіть або спростуйте тезу «Не з дієприслівниками завжди пишемо окремо».
6. Що таке дієприслівниковий зворот? Як його виділяємо в усному мовленні та на письмі? Наведіть приклад речення з дієприслівниковим зворотом.

Проект

Об'єднайтеся в три групи. Кожна група має виконати одне із запропонованих завдань.

Завдання.

1. Складіть і розіграйте гумористичний діалог «На ринку», увівши до нього 2–3 дієприслівники.
2. Складіть казку про те, як дієприслівник хотів дізнатися, кому ж він ближчий родич – дієслову чи прислівнику.
3. Напишіть текст до рекламного ролика про один з ваших шкільних підручників, увівши до нього 2–3 дієприслівники. Інсценізуйте цей рекламний ролик.

ЯК КРАЩЕ?

В українській мові часто користуються дієприслівниками, коли потрібно замінити віддієслівні іменники з прийменниками *по, при, після*.
ПОРІВНЯЙМО:

Вдало побудовані речення	Невдало побудовані речення
<ol style="list-style-type: none"> 1. Закінчивши роботу, потрібно прибрати робоче місце. 2. Читаючи вголос, треба правильно наголошувати слова. 3. Закінчивши звіт, я перевіряю його ще раз. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. По закінченні роботи потрібно прибрати робоче місце. 2. При читанні вголос треба правильно наголошувати слова. 3. Після закінчення звіту я перевіряю його ще раз.

Таке широке вживання дієприслівників надає мові легкості вимовлення й мелодійності. Отож немає чого цуратися їх заради канцелярських штампів на зразок *при виконанні, по одержанні* тощо, які зводять нанівець красу нашої мови.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читаючи книжки голосно кричачи кидаючи каміння сяючи від радості намагаючись не заважати вибираючи слово затамувавши подих з'ясувавши причину натиснувши на кнопку завантаживши машину	читая книги голосно крича кидая каміння сія від радості стараясь не заважати вибирая слово затаїв подих вияснивши причину нажавши на кнопку загрузивши машину

РОЗРІЗНЯЙМО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
працювали, незважаючи на дощ	працювали, не дивлячись на дощ
завдяки підтримці друзів	дякуючи підтримці друзів

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРИГОДИ ЗВИЧАЙНОЇ КАРТОПЛІ

Деякі рослини, що ростуть на наших городах, примандрували з далеких заморських країв. А з ними мандрували і їхні найменування. Візьмімо, наприклад, картоплю.

Індіанці Південної Америки використовують цей овоч понад 14 тисяч років, а європейці вперше зіткнулися з ним у середині XVI століття. Першими покуштували картоплю іспанські моряки. Потім вона потрапила до Італії, а згодом – до інших країн Європи. Хоча не скрізь картоплю використовували за призначенням. У XVIII столітті у Франції квітами картоплі прикрашали волосся або робили з них букети. У Німеччині картоплю можна було побачити на клумбах перед палацами. У середині XVIII століття вона з'явилася і в Україні.

Проте прийшла до нас картопля не з індіанським, а європейським найменуванням. Індіанці називали рослину – *потата*. Італійці найменували її по-своєму – *tartufolo*. Німці запозичили назву в італійців, спочатку дещо видозмінивши її: *tartuffel*, а далі перетворили на *kartoffel*. В українській мові найменування зазнало фонематичних змін і стало словом *картопля* (За І. Вихованцем).

КОРИСНО ЗНАТИ

САМОВИХОВАННЯ СЛОВОМ

Великий успіх лікування людини словом, плекання її волі та сміливості за допомогою словесних засобів підтверджує практика індійських йогів. Вони вже з перших років життя дитини привчають її до самонавіювання та самовиховання засобами слова. Щойно дитина починає говорити, батьки одразу ж промовляють їй найпростішу формулу самонавіювання: «Я – сміливий». Завдяки таким сеансам діти йогів уже в 5–6 років можуть виконувати найскладніші дії, які не під силу навіть дорослим (З посібника).

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

Замість крапок упишіть букви й прочитайте скоромовки. Зверніть увагу: для кожної скоромовки вам потрібно віднайти лише по одній букві.

1. Завірю..а, ..урделиця й ві..ола на ..марині ї..али.
2. ..азан, ..азанка й ..азанятко з жира..ом роблять ..ізізрядку.
3. ..і.. пі.. ..убом си..ів та й у ..у..ку ..у..ів.
4. Че..ез г..ядку г..іб тхі.. ямку.

УСМІХНІМОСЯ

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

- Пам'ятник стоїть на п'єдесталі, який дивиться вперед з піднятою догори рукою.
- Василько сміливо втік від вовків.
- Вона ледь летіла на крилах, легко махаючи ногами.

Слова одні нам тішать слух і зір,
а інші нас відштовхують раптово.

М. Рильський

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики Прислівник

Ви знатимете:

- значення прислівника, його морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Ви вмітимете:

- знаходити прислівники, відрізняти їх від омонімічних частин мови;
- визначати граматичні ознаки прислівників;
- утворювати ступені порівняння прислівників;
- правильно наголошувати й писати прислівники;
- складати речення й тексти з прислівниками.

§ 18. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості прислівників, їхні розряди за лексичним значенням, а також про роль прислівників у мові

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке обставина? 2. Які є засоби зв'язку речень у тексті?

196 Порівняйте слова в колонках. Визначте, слова якої колонки є прислівниками. На які питання вони відповідають? Що означають? Зробіть висновок про особливості прислівника як частини мови.

радісно	радісний	радість
далеко	далекий	далеч
вдень	денний	день

Значення

Прислівник (рос. наречие) – це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки й відповідає на питання *як? де? коли? чому? навіщо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *затишно, навкруги, влітку, зопалу, навмисне.*

ПОРІВНЯЙМО:

іхали *швидко*, дорога *ліворуч*, *щільно* зачинений
 ознака дії ознака предмета ознака ознаки

Морфологічні ознаки

Прислівники не змінюються. Вони не мають закінчень: *високо, здалеку, бігом, зліва.*

Синтаксична роль

У реченні прислівник найчастіше буває обставиною. **НАПРИКЛАД:** *Навшпиньки* виглядають жоржини через тин (Л. Костенко).

Якщо прислівник залежить від іменника, то виконує роль означення. **НАПРИКЛАД:** *Карлос* вибрав шлях (який?) *направо* (Леся Українка).

Прислівник, який виражає стан людини, природи чи ставлення до висловлюваного, є присудком (*соромно, весело, тихо, темно, жаль, можна, пора*). **НАПРИКЛАД:** *Надворі холодно.*

Мовний засіб

Прислівники використовують як засіб підсилення виразності мовлення, а також для зв'язку речень у тексті.

197 I. *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому в першому реченні виділений прислівник означає ознаку дії, у другому – ознаку предмета, а в третьому – ознаку іншої ознаки.

1. Сонце **ввечері** зайшло за ріку (*В. Ткаченко*).
2. Не потребують вони щоранку кави **по-варшавськи** (*Остан Вишня*).
3. **Зовсім** близько з води вихопилася гостра скеля (*Я. Баш*).

II. Розберіть за будовою прислівники *ввечері, близько*.

198 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

1. Торжественно на землю сходит *ночь* (О. Толстой). 2. Через минуту дождь забарабанил быстрее (М. Погодин). 3. Мы встретились с нею случайно (В. Брюсов). 4. Его ухо уловило женский смех, быстрые и бойкие шаги вниз. 5. Я никак не могу вспомнить, откуда* попала мне в голову эта легенда (А. Чехов).

*Откуда – (укр.) звідки, звідкіля, звідкіль, відкіля, відкіль.

II. Підкресліть прислівники як члени речення. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поставте питання від головного слова до залежного. Зазначте, що означає прислівник (ознаку дії, предмета чи іншої ознаки).

як?
↓

ЗРАЗОК. Весело заспівали (озн. дії).

199 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою прислів'я. Прочитайте свої прислів'я однокласнику, вставляючи на місці пропуску антоніми до виділених прислівників.

Перша група. 1. Високо літає, та ... сідає. 2. Де м'яко стелять, там ... спать.

Друга група. 1. Далеко, та легко; ..., та слизько. 2. Гірко зробиш – ... з'іси.

200 Складіть і запишіть по одному реченню з прислівниками, що означають: а) ознаку предмета; б) ознаку ознаки. Підкресліть прислівники як члени речення.

Розряди прислівників за значенням

Розряди	Питання	Приклади
Якісно-означальні	як?	спокійно, швидко, високо
Кількісно-означальні	якою мірою? скільки? наскільки?	дуже, трохи, двічі, натроє
Способу дії	як? яким способом?	уголос, навприсядки, напам'ять
Місця	де? куди? звідки?	вгорі, там, вниз, звідти
Часу	коли? відколи? до якого часу? чи довго?	вдень, давно, донині, завжди
Причини	чому? через що? з якої причини?	згбрючу, спересбрдя, спросоння
Мети	з якою метою? для чого? навіщо?	навмісне, на злб, наперекір

201 I. Спишіть речення, вставляючи замість питань прислівники з довідки. Над кожним прислівником надпишіть скорочено його розряд і підкресліть це слово як член речення.

1. Повій, вітре, (коли?) (С. Руданський). 2. А ті громи облягали небо все (якою мірою?) (І. Багряний). 3. Велике дерево (як?) росте (Нар. творчість).

4. Олень (чому?) ніяково посміхнувся (*Гр. Тютюнник*). 5. Я сказав це (з якою метою?), щоб звернути на себе увагу (*М. Стельмах*). 6. Синіла (де?) далечінь (*Олень Гончар*).

ДОВІДКА. *Згарячу, опівночі, навмисне, дужче, навкруги, поволі.*

II. Skorистavshis'я тлумачним словником, поясніть лексичне значення двох прислівників з довідки (на вибір).

202 I. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте тип і стиль мовлення. Чим цей текст співзвучний з ілюстрацією?

ЗИМОВІ БАРВИ

Різною буває погода взимку. Увечері безперестанку мела хуртовина. Уночі раптом похолоднішало. Коли вранці зійшло сонце, все навколо змінилося, засвітилося під його жовтогарячим промінням. Сніг весело виблискував на деревах.

Л. Шелудько. Замело, завіяло

Мороз розмалював шибки дивовижними візерунками. Зранку на віконному склі з'явилися пір'їсті листочки, напрочуд дивні орнаменти, казкові папороті, прекрасні пальмові гілки та вишукані букети квітів.

Чим малює мороз? Водю. Тепла водяна пара непомітно для нашого ока осідає на склі, потім нагромаджується скраю. А згодом зліва направо розростається фантастичний льодовий візерунок (*За А. Волковою*).

II. Випишіть із тексту прислівники. Визначте усно питання, на яке відповідає кожен з них, та розряд за значенням.

III. Складіть усно речення за поданою ілюстрацією, використавши прислівники.

203 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чим прекрасна зима? А можливо, вам щось не подобається в цій порі року? Що саме?

204 Хто за одну хвилину добре й запише якнайбільше: а) якісно-означальних прислівників; б) прислівників часу?

205 Прочитайте текст і визначте засоби зв'язку речень у ньому. Доведіть, що перше й друге речення зв'язані за допомогою прислівника. Доповніть усно текст реченням з довідки, використавши як засіб зв'язку прислівник.

Максим і Денис зайшли до салону-магазину. Там вони зацікавилися новою моделлю навушників. Щоб хлопці могли краще ознайомитися з новинкою, продавець-консультант порадив їм пройти до входу в сусідній зал.

ДОВІДКА. *Із сусіднього залу саме виходила їхня однокласниця Олена, тримаючи в руках коробку з новими навушниками.*

206 Спишіть текст, добираючи з дужок потрібні, на ваш погляд, прислівники. Складіть і запишіть продовження розповіді (3–5 речень), використавши прислівники для підсилення виразності мовлення та для зв'язку речень у тексті.

Це було (взимку, влітку, восени, навесні). Якось (увечері, вдень, вранці, вночі) з вулиці долинув (дуже, надзвичайно, трохи) дивний звук. Я (тихо, повільно, швидко, боязко) підійшов(ла) до вікна й побачив(ла) там

207 Накресліть у зошиті кросворд і впишіть відповіді-прислівники. Якщо бажаєте, складіть свій кросворд на тему «Прислівник».

1. Перший раз.
2. Антонім до слова *увечері*.
3. Антонім до слова *низько*.
4. Синонім до слова *скрізь*.
5. З лівого боку.
6. Антонім до слова *киво*.
7. Два рази.
8. Антонім до слова *зверху*.
9. Дуже швидко.
10. Синонім до слова *разом*.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
п	р	и	е	л	і	в	н	и	к

§ 19. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прислівників, творення їхніх форм і про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Як творимо ступені порівняння прикметників?

208 Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділених прислівників. Який із них вказує, що ознака дії виражено більшою мірою, а який – найбільшою? Зробіть висновок про особливості прислівників вищого й найвищого ступенів порівняння.

Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та **найшвидше** летить материне серце. Через гори високії, через води глибокіі, через краї чужі несходимі летить воно ластівкою за синами, шукаючи, виглядаючи їх... (Іван Багряний).

Ступені

Прислівники на **-о** та **-е**, як і якісні прикметники, від яких вони утворені, мають вищий і найвищий ступені порівняння (рос. ступени сравнения). **ПОРІВНЯЙМО:**

УКРАЇНСЬКОЮ		РОСІЙСЬКОЮ	
Вищий ступінь	Найвищий ступінь	Сравнительная степень	Превосходная степень
<i>глибше</i> <i>більш глибоко</i>	<i>найглибше</i> <i>найбільш глибоко</i>	<i>глубже</i> <i>более глибоко</i>	– <i>наиболее глибоко</i>

Винятки

Не мають ступенів порівняння прислівники з префіксом **за-** (*забагато, занадто*) та прислівники із суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-** (*тихесенько*).

Творення ступенів порівняння

Вищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси -ш-, -іш-	Додаємо слова більш, менш до звичайної форми прислівника
<i>тепліше</i>	більш тепло менш тепло

Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма
Додаємо префікс най- до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова найбільш, найменш до звичайної форми прислівника
най тепліше	найбільш тепло найменш тепло

Інші основи

Додаткові засоби

Зміни звуків

Форми ступенів порівняння деяких прислівників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** погано – гірше, добре – краще, багато – більше.

Значення вищого ступеня можна посилити словами *значно, набагато, куди, це, трохи*. **НАПРИКЛАД:** значно тепліше, куди швидше, трохи вище.

Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами **як-, що-**. **НАПРИКЛАД:** якнайтепліше, щонайповніше.

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси **-к-, -ек-, -ок-** випадають. **НАПРИКЛАД:** швидко – швидше; широко – ширше.

Крім того, у деяких прислівниках відбувається чергування приголосних. **НАПРИКЛАД:** дорого – дорожче; близько – ближче; низько – нижче.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають тільки ті прислівники, які утворено від якісних прикметників (*теплий* → *тепло*).

209 I. Перекладіть усно речення українською мовою. Підкресліть як члени речення прислівники вищого й найвищого ступенів, поясніть, як утворені ці слова.

1. Он спокійно ответил на вопрос. 2. У него на душі спокойнее, чем раньше. 3. Сегодня она отвечала более спокойно. 4. Наиболее спокойно в доме у дедушки.

II. Зіставте форми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників в українській і російській мовах і зробіть висновок про схоже й відмінне.

210 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть із речень форми прислівників: один з вас – вищого ступеня порівняння, а інший – найвищого. Які із цих форм прості, а які – складені?

1. Важко в школі, та ще важче в полі (*Нар. творчість*). 2. Тут регіт залунав гучніш од грому (*Д. Павличко*). 3. Звичайно, в плани можна і треба заглядати, але бажано **якнайменше** (*М. Стельмах*). 4. ...На світі той наймудріший, хто **найбільше** любить життя (*В. Симоненко*).

5. **Найбільш** легко люди вірять у те, до чого прагнуть (*Вольтер*). 6. У спеку люди почуваються більш комфортно у приміщеннях, обладнаних кондиціонером (*З реклами*).

II. Виділені слова розберіть за будовою.

211 Зіставте просту форму вищого ступеня порівняння прислівників в українській і російській мовах і зробіть висновок про схоже й відмінне.

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
ближче	ближе	смачніше	вкуснее
дорожче	дороже	густіше	гуще
дужче, міцніше	крепче	пізніше	позже
нижче	ниже	тугіше	туже
вужче	ўже	тонше	тоньше
		частіше	чаще

212 I. Утворіть від поданих слів (де це можливо) просту та складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння. Якими суфіксами й префіксами ви скористалися?

ВРАЗОК. Упевнено – *упевненіше, менш упевнено, найупевненіше, найбільш упевнено.*

Смачно, дорого, занадто, широко, гарненько, низько, гарно.

II. З одним утвореним прислівником (на вибір) складіть і запишіть речення.

213 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте народний вислів «Де ледарів більше, там живеться гірше»?

Омоніми

Необхідно відрізнити **прислівники** вищого й найвищого ступенів порівняння від **однорічних прикметників** у формі називного відмінка вищого й найвищого ступенів порівняння. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівник	Прикметник
як?	яке?
Олень стрибає найвище . (залежить від дієслова)	Виліз на найвище дерево. (залежить від іменника)

214 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прислівником, а в другому – прикметником.

1. Глибше орати – більше хліба мати (*Нар. творчість*).
2. Озеро Світязь глибше, ніж Синевир.

215 I. Прочитайте речення. Визначте частину мови виділених слів. Випишіть словосполучення з прислівниками.

1. Чиста совість – **найкраще** сподійне (*А. Конан Дойль*). 2. **Найкраще** тут улітку, коли пишно цвіте акація (*С. Хаврусь*). 3. Діла говорять **голосніше**, як слова (*Нар. творчість*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *найбільше* так, щоб у першому це слово було прислівником, а в другому – прикметником. Підкресліть це слово як член речення і розберіть за будовою.

216 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєте на спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися прислівниками вищого ступеня порівняння. Вимовте подані словосполучення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня.

Віжи (швидко), стрибай (високо), нагинайся (низько), кидай (далеко), тримайся (міцно), бий (сильно), пасуй (точно), стій (рівно), підбігай (близько).

217 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прислівники у простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні відбулися зміни звуків?

1. Тупотять прудкії коні, гомін (**близько**) все луна (*Леся Українка*).
 2. З моря все (**часто**) налітали теплі вітри (*І. Цюпа*). 3. А сонце все (**дуже**) пече (*Дніпрова Чайка*). 4. Чекати погано, а доганяти ще (**погано**). 5. Їла коса кашу – ходи (**низько**), не їла коса каші – бери (**високо**) (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть прислівники як члени речення.

III. Прислівники, утворені від виділених слів, розберіть за будовою.

218 Хто зможе утворити шість варіантів вищого й найвищого ступенів порівняння прислівника *рано*? А хто ще більше?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід уникати помилок у вживанні прислівників. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
більш точно, точніше найбільш точно, найточніше	більш точніше найбільш точніше

219 Відредагуйте усно речення. Поясніть допущені помилки.

1. Їхати ранковим рейсом найбільш зручніше. 2. Сьогодні я одягнувся менш тепліше. 3. Мишко намагався ступати якнайтихесенько. 4. Сергій більш відповідальніше ставиться до навчання. 5. Нинішнього року пше-ницю зібрали більш раніше. 6. Учитель попросив читати більш голосніше.

220 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «Спортивні змагання» або «У магазині спорттоварів», використавши прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння. Поясніть їхню роль у вашому тексті.

221 Випишіть з підручника географії або історії 3–5 речень із прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть роль цих форм у тексті. Один прислівник (на вибір) розберіть як частину мови (письмово).

Розбір прислівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

На те воно й жито, щоб всюди жити (І. Савич).

Всюди – прислівник місця, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Всюди – присл. місця, обстав.

§ 20. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Про те, як сформувалися прислівники та як відрізнити їх від однозвучних слів інших частин мови

ПРИГАДАЙМО. Які є способи творення слів? Яке слово називають похідним?

222 Порівняйте прислівники в колонках. З'ясуйте, від яких частин мови утворено слова кожної з них. Які префікси й суфікси ви помітили? Зробіть висновок про особливості творення прислівників.

вгору	гáрячé	вперше	забагато	пошепки
щодня	зда́леку	утро́х	дотепер	навскач

Походження

Більшість прислівників сучасної української мови виникли від різних частин мови. **НАПРИКЛАД:** *влітку* (від іменника з прийменником *в*), *далеко* (від прикметника), *сидьма* (від дієслова).

Способи творення прислівників

Способи	Приклади
Суфіксальний	<i>два</i> → <i>двічі</i> , <i>глибокий</i> → <i>глибоко</i>
Префіксальний	<i>весело</i> → <i>невесело</i> , <i>видно</i> → <i>завидно</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>шостий</i> → <i>ушосте</i> , <i>близький</i> → <i>зблизька</i>

Способи	Приклади
Складання повнозначних слів чи їхніх основ	<i>мимоволі, ліворуч, обіруч</i>
Перехід з інших частин мови	<i>ранком, ніччю, бігом</i> (<i>Ранком вирушили в дорогу.</i>)

223 I. Доберіть із довідки до фразеологізмів синонімічні прислівники. Визначте усно, від яких слів утворено ці прислівники.

Ні світ ні зоря, поклавши руку на серце, як кіт наплакав, до останньої нитки, до сьомого поту, ні туди ні сюди, за тридев'ять земель, не за горами, хоч греблю гати.

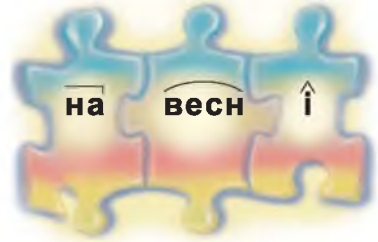
ДОВІДКА. *Рано, повністю, тяжко, багато, нерухомо, мало, далеко, близько, щиро.*

II. Хто пригадає інші фразеологізми, які можна замінити синонімічними прислівниками?

224 Утворіть і запишіть від поданих слів прислівники, використовуючи подані в дужках префікси й суфікси. Розберіть ці прислівники за будовою, позначте твірну основу та скорочено зазначте спосіб їх творення.

ЗРАЗОК. *широкий (-о) – широко (суф.).*

Добрий (*-е*), щоденний (*-о*), душевний (*-о*), весело (*не-*), день (*-в*), нині (*до-*), весна (*на-, -і*), другий (*у-, -е*), гарячий (*з-, -у*).

225 Доберіть усно до поданих слів спільнокореневі прислівники. З одним утвореним прислівником (на вибір) складіть і запишіть речення.

Зима, осінь, ніч, далекий, шалений, рішучий, сидіти, шепотіти.

226 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що на вулиці до вас звернулися з проханням підказати, як пройти до найближчої аптеки. Складіть речення, можливе в цій ситуації, використавши прислівники *ліворуч* і *праворуч*. Поміркуйте, як утворено ці прислівники.

227 Прочитайте вголос прислівники, правильно їх наголошуючи. Випишіть слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Від яких слів вони утворилися?

Попереду, посередині, зозла, щоразу, вєрхи, на́чисто, затєпла, мимовб́лі, дві́чі, відтепє́р, взі́мку, босо́ніж, доп́зна, зда́леку.

228 I. З'ясуйте, чи одним і тим самим способом утворено такі слова: а) прислівники *невесело* і *зблизька*; б) іменник *біг* і прислівник *бігом*. Відповідь обґрунтуйте.

II. Виконайте словотвірний розбір прислівників *щовівторка*, *вранці*, *здавна*.

229 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в першому реченні слово *весною* вважаємо прислівником, а в другому – іменником.

1. *Весною* там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть (*Марко Вовчок*).
2. У повітрі вже пахне *весною*, хоч поки ще лютий (*Е. Галадріель*).

Омоніми

Прислівники й омонімічні слова інших частин мови розпізнаємо в контексті (за лексичним значенням, граматичними ознаками, синтаксичною роллю). **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівники	Інші частини мови
<p>добре[^] Там <u>добре</u>, де нас нема.</p>	<p>добр[е] (прикм.) <u>Добре</u> слово кожному приємне.</p>
<p>ранком[^] <u>Ранком</u> дуже холодно.</p>	<p>ранк[ом] (імен.) Привітати з добрим <u>ранком</u>.</p>

230 I. Знайдіть у кожній парі й випишіть одне сполучення з прислівником. Поставте питання від головного слова до залежного. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Попрацювати **добре** – **добре** ставлення; хороше повітря – **хороше** вдягнутий; прокидаюся **ранком** – з новим **ранком**; займатися **бігом** – пішов **бігом**.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

МІРКУЙМО. У сполученні *прокидаюся ранком* слово *ранком* виражає ознаку дії, відповідає на питання прислівника (*коли?*), не змінюється (-ом – суфікс), у реченні виступає обставиною. Отже, це – прислівник. У сполученні *вітаю з новим ранком* слово *ранком* означає предмет (*ранок*), відповідає на питання іменника (*з чим?*), змінюється (-ом – закінчення), у реченні є додатком. Отже, це – іменник.

231 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, коли слова *вечором* і *ранком* матимуть закінчення, а коли – ні. Відповідь обґрунтуйте.

232 I. Спишіть ліричні твори Дмитра Павличка. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

Є люди, як дуби, і є дуби, як люди:
Безстрашно грому підставляють груди,
Щоб немічну* берізку захистить,
Хоч знають добре – їм загибель буде.

* * *

В криницю старості не заглядай,
Про те, яким ти будеш, не гадай,
Якщо не можеш бути вічно юним,
То замолоду не будь старим бодай!

Д. Павличко

**Немічний* – (рос.) *немошный; бессильный*.

II. Знайдіть прислівники, розберіть їх за будовою та визначте спосіб творення. Чи можна поза контекстом визначити частину мови виділеного слова? Чому?

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Прислівники формувалися протягом багатьох віків і продовжують формуватися нині з різних частин мови. Найбільше прислівників утворено від прикметників та іменників (*високо, далеко, зранку, верху*). Значно менше прислівників походить від числівників, займенників, дієслів (*вдвоє, надвоє, по-друге; передусім, нізащо; досхочу, жартома*). Але найбільші таємниці містять у собі прислівники, що утворилися від слів, яких немає в сучасній мові (*вщент, набакир*). Слова *куди, тут, завжди* й подібні утворилися так давно, що в них важко встановити первісну форму.

§ 21. БУКВИ **Н** ТА **НН** У ПРИСЛІВНИКАХ

*Про те, які прислівники пишемо з двома буквами **н** та яка роль у цьому прикметників і дієприкметників*

ПРИГАДАЙМО. Коли в прикметниках і дієприкметниках пишемо **н**, а коли – **нн**?

233 Прочитайте прикметники та утворені від них прислівники. Зверніть увагу на написання букв **н** і **нн** у словах обох колонок. Зробіть висновок, від чого залежить написання **н** і **нн** у прислівниках.

Прикметники
 несподіваний
 незрівнянний
 щоденний
 шалений

Прислівники
 несподівано
 незрівнянно
 щоденно
 шалено

Пишемо **н**
 або **нн**

У прислівниках пишемо стільки **н**, скільки їх є в прикметниках і дієприкметниках, від яких утворено ці прислівники. **НАПРИКЛАД:** *беззмінно* (бо *беззмінний*), *численно* (бо *численний*), *неждано* (бо *нежданий*).

ОРФОГРАМА

Букви **н** і **нн**
 у прислівниках

Пишемо
нн

З двома **н** пишемо також прислівники *спросоння, зрання, востаннє, попідвіконню, попідтиллю*.

234 І. Поясніть написання **н** і **нн** у поданих прикметниках. Утворіть і запишіть від цих слів прислівники за допомогою суфікса **-о**. Підкресліть і поясніть орфограму «Букви **н** і **нн** у прислівниках».

Шалений, старанний, нежданий, негаданий, **позмінний**, туманний, нескінченний, **несказаний**, докорінний, страшенний, сумнівний, бездонний, бездумний.

II. Прислівники, утворені від виділених прикметників, розберіть за будовою та визначте спосіб їх творення.

235 Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Поясніть орфограму «Букви *н* і *нн* у прислівниках».

Говорить взволнованно, приходиться регулярно, несказанно радоваться, спросить испуганно, вислухати спокійно, говорить однотонно, вздохнуть* утомлено, ответить уверенно.

*Вздохну́ть – (укр.) зітхну́ти.

236 У кожній групі прислівників знайдіть один, який відрізняється від двох інших написанням (*н* або *нн*).

1. Туман..о, спросон..я, схвильован..о.
2. Стурбован..о, старан..о, зран..я.
3. Попідтин..ю, нужден..о, шален..о.
4. Навман..я, радісн..о, позмін..о.
5. Монотон..о, нескінчен..о, неждан..о.

шалено
неждано
старанно
несказанно
нескінченно

237 I. Спишіть слова, вставляючи на місці пропуску, де потрібно, букву *н*.

1. Бездоган..о*, скажен..о, завітчан..о, шален..о, щоден..о, незбагнен..о**, впевнен..о, гуман..о, самовіддан..о, старан..о, незрівнян..о, невгамовн..о, сумлін..о, сон..о, спросон..я, попідвікон..ю, невин..о, непримирен..о.

2. Впевнен..о, синхрон..о, несподіван..о, страшен..о, попідтин..ю, неждан..о-негадан..о, стомлен..о, зран..я, ненавмисн..о, невблаган..о, ненастан..о, зажурен..о, поімен..о, невпин..о.

*Бездога́нно – (рос.) безупре́чно.

**Незбагне́нно – (рос.) непостижи́мо.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

238 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) один прислівник, який пишемо з *нн*. Складіть і запишіть речення із запропонованим вам словом.

239 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Стій серце стій, не бийся так шален(н)о. Вгамуйся думко (не)літай так буйн(н)о (*Леся Українка*). 2. Як парость виноградної лози пл(е,и)-кайте мову. Пильн(н)о й ненастан(н)о політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде. Вірн(н)о і слухнян(н)о нехай вона щоразу служить вам (*М. Рильський*). 3. Заіржав страшен(н)о кінь і битися почав у своїм стійлі (*І. Франко*). 4. Сніг падав безшелес(т)но й рівно туман(н)о танули огні (*М. Рильський*). 5. Сніги іскряться. Бачу їх щоден(н)о в синім сні (*В. Черепков*).

II. Підкресліть прислівники як члени речення.

III. Виділене слово розберіть як частину мови (письмово).

240 Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. Обґрунтуйте написання прислівників. Один фразеологізм (на вибір) введіть до невеликого тексту (4–5 речень).

Блукати попідтинню, діяти навмання, верзти як спросоння.

§ 22. НАПИСАННЯ НЕ ТА НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

Про те, коли не та ні з прислівниками пишемо разом, а коли – окремо, а також про наголошування прислівників

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з іменниками й прикметниками?

241 Порівняйте написання виділених слів. Визначте, у якому реченні щось заперечується. У якому реченні прислівник з *не* виражає одне поняття? Зробіть висновок про написання *не* з прислівниками разом і окремо.

- Неглибоко, під самою поверхнею землі, зберігався скарб.
- Попливемо, тут **не** глибоко.

НЕ з прислівниками пишемо	
РАЗОМ	ОКРЕМО
якщо прислівник без <i>не</i> не вживається: <i>невдовзі, нещодавно, не порушно</i>	якщо <i>не</i> з прислівником не становить одного поняття, а є лише запереченням: <i>не вчора; не вдруге; у кімнаті не холодно; співали не весело, а сумно</i> (до прислівника є протиставлення)
якщо прислівник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (можна замінити близьким за смыслом словом): <i>нехолодно</i> (тепло), <i>недалеко</i> (близько)	
ОРФОГРАМА	з прислівниками типу <i>дуже, зовсім, цілком</i> : <i>не дуже, не зовсім</i>
Не з прислівниками	з прислівниками, які пишемо через дефіс: <i>не по-нашому</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання *не* з прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою *не* щось заперечуємо, то її пишемо окремо.

ПОРІВНЯЙМО:

Недалеко росла ялинка.

(одне поняття – «близько»)

Ялинка росла **не** далеко.

(заперечуємо: «ні, не далеко, а близько»)

242 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Порівняйте написання *не* з прислівниками в обох мовах.

1. Я стоял недалеко от маяка. 2. Она читала стихотворение не громко, но отчётливо. 3. Вы сыграли свою роль вовсе не плохо. 4. Мне с вами ничуть не страшно. 5. Гостиница расположена отнюдь не далеко от центра.

Словничок

Вовсе – (укр.) зовсім; *ничуть* – (укр.) нітрохи, анітрохи; *отнюдь* – (укр.) аж ніяк.

243 Знайдіть і виписіть прислівники, які без *не-* не вживаються. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

Нещадно, невисоко, неказанно, незабаром, некрасиво, непорушно, не добре, не сміливо, негусто, негамовно, немарно, невдовзі, невтомно.

244 Спишіть, підкресліть орфограму «*Не з прислівниками*». З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть просте речення.

Не дуже, не можна, не варто, не щодня, не цілком, не досить, не вперше, не по-українськи, не туди, не влітку.

245 I. Прочитайте виразно речення. Поясніть написання *не* з прислівниками. Виділені слова спишіть і розберіть за будовою.

1. Говори не пишно, щоб зле не вийшло. 2. Одному не страшно, а двом веселіше (*Нар. творчість*). 3. Сухе гілля граки підбирали недалеко від осокара, несли вгору, мостили гнізда (*Г. Демченко*). 4. Виглядай мене в віконечко, незабаром я прийду (*Олександр Олесь*). 5. Десятки верст, величких і неповторних, прослалися чарівним світом, казкою, в яку не легко вірувати (*В. Шевчук*). 6. Доц невпинно* по вулицях човгає, відбиває осінні рядки (*А. Ключко*). 7. Ніч нерухомо тишею блищить (*Є. Маланюк*). 8. Любила вона його, та якось чудно, не по-людськи (*Марко Вовчок*).

**Невпінно* – (рос.) неустáнно.

II. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.

 246 I. Доберіть до поданих прислівників 1–2 синоніми з префіксом *не-*. Запишіть слова групами, виділіть префікси. До яких слів можна дібрати більше двох синонімів з *не-*?

ЗРАЗОК. *Тихо* – *неголосно*.

Близько, погано, мало, дешево, повільно, пристойно.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з прислівником *неголосно* й сполученням *не голосно*.

247 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть прислівники як члени речення, усно визначте їхній розряд.

1. (Не)подалик радісно й велично літали журавлі над молодими травами... (*К. Мотрич*). 2. Його слова звучали (не)виразно, а заплутано (*Є. Гуцало*). 3. В'юн лежить (не)порушно на дні замуленої річки... (*М. Бровко*). 4. На тобі, Гаврило, що мені (не)мило (*Нар. творчість*). 5. Як слів (не)багато, то й розуму малувато (*Нар. творчість*). 6. Яблуко від яблуні (не)далеко падає (*Нар. творчість*).

 II. Скільки крилатих висловів використано в цій вправі? Хто зможе пригадати інше прислів'я чи приказку з прислівником?

Ні З прислівниками *ні*, як правило, пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *ніколи, нізвідки, нітрохи, нікуди*.

Ні з прислівниками пишемо окремо, якщо *ні* виступає в ролі сполучника. **НАПРИКЛАД:** *ні туди ні сюди, ні так ні сяк*.

Наголос

Іноді наголос допомагає розрізнити слова. **ПОРІВНЯЙМО:**

нік^уди (ні в яке місце)
ні^куди (немає куди)

нід^е (ні в якому місці)
ні^де (немає де)

ні^коли (немає коли)
ні^оли (у жодний час)

248 I. Прочитайте речення, правильно наголошуючи виділені прислівники. Поясніть їх написання.

1. І вже каштанам **ніколи** дрімати, і сонце не надивиться на зорі (В. Симоненко). 2. Шукайте посмішку Джоконди, вона **ніколи** не мине (Л. Костенко). 3. Розпочались канікули, а відпочити **ніколи** (Г. Бойко). 4. Учатися **ніколи** не пізно. 5. Лінивому завжди **ніколи**: вранці рясно, вдень жарко, а ввечері кусають комарі (Нар. творчість).

II. Складіть і запишіть по одному реченню з прислівниками *нікуди* й *нікуди*.

249 Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Позначте наголос у прислівниках. Скористайтеся поданою нижче таблицею.

Некуда спешить, нікуда не ходи, незачем кричать, негде присесть, нігде нету, некогда говорить, нікогда не опаздывай.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
некуда	нікуди, немає куди
незачем	нічого, немає чого
негде	ніде, немає де
некогда	ніколи, немає коли

250 Спишіть слова, розкриваючи дужки, позначте префікси.

1. (Ні)де, (ні)як, (ні)звідки, (ні)відкіль, (ні)трохи, (ні)скільки, (ні)багато (ні)мало, (ні)туди (ні)сюди.

2. (Не)щоранку, (не)обачно, (не)хотя, (не)вдогад, (не)сьогодні, (не)щадно, (не)влітку, (не)по-батьківському, (не)винно, (не)влад.

251 I. Утворіть від поданих слів спільнокореневі прислівники за допомогою префіксів *не-* або *ні-*. Запишіть слова парами.

Коли, високо, звідки, трохи, давно, мало, як, сумно, де, куди, добре, страшно, сміливо.

II. Два утворених слова розберіть за будовою, визначте спосіб їх творення.

252 Поясніть, чим різняться слова *неабіяк* і *не абіяк* у поданих реченнях. До яких частин мови належать, як наголошуються? Складіть по одному реченню із цими словами.

1. Коли ведмежа підросло, воно зірвалося з ланцюга й **неабіяк** подряпало нічного вартового (Л. Смілянський). 2. А річки! Скільки їх тут! **Не абіяк** в'юняться, а, здається, закручуються вигадливими петлями (Із журналу).

253 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Хмари повзли так **ни(з,с)ько**, що перехожі **(не)сподіван(н)о** виринали з них і так само **(не)сподіван(н)о** тонули (В. Симоненко). 2. Уночі **(не)помітно** підкрався приморозок до сон(н)ого дер(е,и)ва (І. Цюпа). 3. Дуби ростуть по-волі, **(не)квапливо** (М. Рильський). 4. Але буває й таке, що події **набігають (не)раптово**, а **насуваються повільно, (не)поспішаючи** (В. Собко). 5. **(Ні)хто** таких героїв вам **(не)знайде (ні)де, ні(в)кого і (ні)як** (В. Сосюра). 6. **(Не)тепер** по гриби ходити, а восени, коли будуть родити (Нар. творчість).

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

§ 23. НАПИСАННЯ И ТА І В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

Про те, коли в кінці прислівників після *г, к, х, ч, ж* пишемо букву *и*, а коли – *і*, а також про наголошування прислівників

254 Прочитайте слова. Визначте, після яких букв у кінці прислівників пишемо *и*, а після яких – *і*. Чи є в цих прислівниках префікс *по-*? Зробіть висновок про написання *и* та *і* в кінці прислівників.

опівночі	верхи	по-українськи
насторожі	заввишки	по-ведмежи
тричі	навкруги	по-вовчи

Пишемо *и*

У кінці прислівників відповідно до вимови пишемо *и* або *і*.
НАПРИКЛАД: *угорі, згорі, напровесні*.

Труднощі становлять прислівники, у яких перед *и* або *і* стоять *г, к, х, ж, ч*.

У кінці прислівників після *г, к, х*, а також у кінці прислівників з префіксом *по-* пишемо букву *и*. **НАПРИКЛАД:** *навкруги, пішки, по-українськи, по-ведмежи*.

Букву *и* пишемо також у кінці прислівників *восени, почасти, безвісти*.

Пишемо *і*

У кінці прислівників після *ж, ч* (крім прислівників з префіксом *по-*) пишемо букву *і*. **НАПРИКЛАД:** *насторожі, двічі, позаочі*.

ОРФОГРАМА

Букви *и* та *і* в кінці прислівників

255 I. Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків прислівники з довідки. Поясніть лексичне значення цих прислівників та їх написання.

- Я ... відповім на твоє запитання.
- Тополя сягає до сорока метрів ...
- Щоб скоротити шлях, хлопці пішли вулицею ...
- Чоловіки сиділи на колодах або просто ...
- Йому навіть ... , для чого це треба робити.
- За хлопцем ... йшов батько.

ДОВІДКА. *Заввишки, навпрошкі, навпрісядки, невтямкі, залюбки, нязирці*.

II. Доберіть синоніми до виділених у довідці слів.

256 I. Прочитайте слова вголос, правильно наголошуючи їх. Обґрунтуйте написання. Які з поданих слів стилістично забарвлені (характерні для розмовного мовлення)?

Навсідячки, упівні*, наразі**, по-українськи, по-англійськи, гопки, навпрісядки, навшпійньки, навпобмацки, поодінці, неперелівки, опівночі, наввипередки, потайки, невтямкі, поночі, завдбовжки, позаочі.

по-українськи
по-українському

*Упівні (впівні) – 1) з наповненим посудом; 2) у самому розквіті, у розпалі.

**Наразі – поки що, зараз.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Виберіть кожен по п'ять слів з поданих і продиктуйте їх однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

257 I. Доберіть із довідки до російських слів (сполучень) відповідні українські прислівники, у кінці яких пишемо *и* або *і*. Запишіть слова парами.

Трижды, пешком, величиною, в полночь, невдомёк, на самом деле, с удовольствием, шириною, наискось.

ДОВІДКА. Опівночі, невтямки, залюбки, тричі, насправді, пішки, навскоси, завбільшки, завширшки.

II. З одним дібраним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

258 Запишіть послідовно слова у дві колонки: 1) з пропущеною буквою *і*; 2) з пропущеною буквою *и*.

Вкуп..., залюбк..., насторож..., безвіст..., ліньк..., трич..., вповн..., насправд..., по-ведмеж..., утрич..., потайк..., мимовол.. .

КЛЮЧ. У кожному слові першої колонки підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву українських гір.

259 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви замовляєте письмовий стіл у свою кімнату. Бажані розміри: ширина – 50 см, довжина – 120 см, висота – 100 см. Складіть усно висловлення, можливе в цій ситуації, використавши деякі з поданих нижче прислівників для повідомлення бажаних розмірів стола.

завд о вжки	завг л ібшки
завш і ршки	завб і льшки
зав в ішки	завт о вшки

260 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки та букву *и* або *і*. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Я входжу в ліс – трава стає навшпиньк.. кошлатий морок лапу подає (*Л. Костенко*). 2. Коли повітря ставало по-материнськ.. м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав (*Є. Гуцало*). 3. Дніпро розкішно летється більше верстви завширшк.. попід самими горами (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Лінивий двіч.. ходить скупий двіч.. платить (*Нар. творчість*). 5. Ну ж і рідня ми з вами – через дорогу навприсядк.. (*В. Земляк*). 6. Певно на щастя дорогу дощ перейшов уповн.. (*П. Сингаївський*).

II. Поясніть значення виділених фразеологізмів. Складіть усно з ними по одному реченню.

261 Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *и* або *і*. Виділені слова розберіть за будовою, визначте спосіб їхнього творення.

Навприсядк..., залюбк..., по-вовч..., уповн..., опівноч..., уноч..., почаст..., трич..., навпак..., по-українськ..., навсидячк..., трішк..., щомит..., поодинц..., пішк..., навпрошк..., навпомацк..., навскос..., позаоч.. .

262 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий твір-опис (5–7 речень) на тему «Чекає дощ зрватися щомиті». Використайте прислівники з орфограмою «Букви *и* та *і* в кінці прислівників».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий твір-роздум (5–7 речень) на тему «Скупий платить двічі». Використайте прислівники з орфограмою «Букви *и* та *і* в кінці прислівників».

§ 24. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ НА -О, -Е, УТВОРЕНИХ ВІД ПРИКМЕТНИКІВ І ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим прикметники відрізняються від дієприкметників? 2. Які є шиплячі звуки?

263 I. Прочитайте вголос прислівники, чітко вимовляючи звуки. Зверніть увагу на кінцеві голосні. У яких словах ці звуки стоять після шиплячих?

Рішуче, добряче, хвилююче, погоже, сліпуче, таємниче, щонайгірше, неохоче, терпляче, зівше, непосидюче, повільно, нерухомо, дбайливо, весело, довго, стомлено, п'рожньо, зачаровано, зажурено.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки. Звуків чи букв більше в кожному з них?

Пишемо о

У прислівниках, утворених від прикметників і дієприкметників, у кінці переважно пишемо **о**. **НАПРИКЛАД:** *яскраво, свіжо, чисто, схвильовано.*

ОРФОГРАМА

Букви **о, е** в кінці прислівників

Пишемо е

Зрідка, зокрема після шиплячих, у кінці прислівників пишемо **е**. **НАПРИКЛАД:** *гáрчэ, немину́че, боля́че, воро́же (і воро́жо), сліпу́че (і сліпу́чо).*

264 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть прислівники як члени речення.

Я добрався, нарешті, до угла леса, но там не было никакой дороги. Некошениые, низкие кусты широко расстиались передо мною, а за ними далеко-далеко виднелось пустынное поле. Я опять остановился. «Да где же я? Да как же это я сюда зашёл? Так далеко?.. Странно!». Я пошёл вправо, через кусты... Всё кругом быстро чернело и утихало, одни перепела изредка кричали. Небольшая ночная птица, неслышно и низко мчавшаяся на своих мягких крыльях, почти наткнулась на меня и пугливо нырнула в сторону. Поле неясно белело вокруг; за ним вздымался угрюмый мрак (По *И. Тургеневу*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Вздыматься – (укр.) здійматися; *мрак* – (укр.) те́мрява, мо́рок; *нырнуть* – (укр.) пірну́ти; *пугливо* – (укр.) лякливо, полохливо; *пустынный* – (укр.) пустельний; *угрюмый* – (укр.) похму́рий.

265 I. Утворіть і запишіть від поданих прикметників та дієприкметників прислівники на -о, -е. Виділіть суфікси.

Закоханий, блискучий, терплячий, завітчаний, нежданий, добрячий, задуманий, сліпучий, радісний, хороший, шалений, мальовничий.

II. Підкресліть і поясніть орфограму «Букви **н** і **нн** у прислівниках».

266 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Сонце в(е,и)сні знов привітн(е,о) свят-рушнички вист(е,и)ля (Д. Іванов). 2. У нашій Галактиці зорі розташовані нерівномірно(е,о), їх найбільше навколо її центра (З підручника). 3. А небо засніжене ніжн(е,о) так ніжиться (О. Лященко). 4. Розв'яже дядько торбу, дістане хліба, сала, поїсть добряч(е,о) (С. Олійник). 5. Сонях старенький смутн(е,о) згорбатів, будем на осінь добрі й багаті (І. Жиленко).

II. Хто знайде в реченнях три слова, у яких можливе чергування звуків? А хто знайде ще більше таких слів?

267 Розгляньте репродукцію картини відомої художниці із Сум Анни Черненко. Усно опишіть, що зображено на полотні. Складіть і запишіть за картинкою три речення, використовуючи прислівники з орфограмою «Букви **о**, **е** в кінці прислівників».

А. Черненко. Нова радість стала

§ 25. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Про те, як пишемо складні прислівники та як відрізнити їх від однозвучних сполучень, які пишемо окремо

ПРИГАДАЙМО. Які слова називаємо складними?

268 Порівняйте написання прислівників у колонках. Зверніть увагу на виділені частини й поміркуйте, як утворено слова. Зробіть висновок про написання прислівників разом і через дефіс.

абикуди
анікуди
декуди

будь-куди
хтозна-куди
казна-куди

Разом

Прислівники пишемо разом, окремо або через дефіс.

Разом пишемо складні прислівники, які утворені:

- сполученням прийменника (кількох прийменників) з будь-якою частиною мови: **вголос** (в+голос), **навколо** (на+в+коло), **вперше** (в+перше), **набагато** (на+багато). АЛЕ: *на-гора*;
- сполученням часток **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-** із будь-якою частиною мови: **абікуди**, **анітрохи**, **деколи**, **чимало**, **щовечора**, **якраз**;
- з кількох основ: *босбніж*, *мимовблі*, *нашвидкуруч*, *стрімголов*, *правбруч*.

Дефіс

Через дефіс пишемо складні прислівники, які утворені:

- за допомогою прийменника **по** від займенників і прикметників на **-ому**, **-єму** або **-и**: **по-свєєму**, **по-доброму**, **по-братєрськи**. Також: *по-латині*;
- за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: **по-перше**, **по-третє**;
- за допомогою часток **будь-**, **-будь**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-**, **-то**: **бідь-куди**, **кудї-бідь**, **колі-небудь**, **казна-коли**, **дєсь-то**;
- з двох прислівників: *врядї-годї*, *дєсь-їнде*, *сьяк-тїяк*;
- повторенням того самого слова; поєднанням синонімів, антонімів, слів із тим самим коренем: *близько-близько*, *тишком-нишком*, *бїльш-менш*, *тихо-тихєсєнько*, *зрбду-віку*.

Першу частину пишемо окремо, а дві наступні через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра*, *без кінця-краю*, *з діда-прадіда*, *з давніх-давен*.

Два дефіси

Через два дефіси пишемо прислівники *плїч-б-плїч*, *вїч-нї-вїч*, *всьогб-нї-всього*, *будь-щоб-бідь*, *хоч-не-хоч*, *як-не-як*, *де-не-дє*, *колі-не-колі*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частини **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-**, **будь-**, **казна-**, **хтозна-** у словах є **префіксами**, а **-будь**, **-небудь**, **-то** – **суфіксами**. **НАПРИКЛАД:** **казна-коли**, **абиколи**, **куди-небудь**, **дєсь-то**.

ОРФОГРАМА

Написання прислівників разом і через дефіс

269

I. Спишіть прислів'я, вставляючи з довідки пропущені прислівники. Підкресліть і поясніть орфограму «Написання прислівників разом і через дефіс».

1. Хто ... ледарює, той ... бідує. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженєш. 3. Колос повний до землі гнєтьєся, а пустий ... пнєтьєся. 4. ... гарно та тихо, а ... ворушиться лихо.

ДОВІДКА. *Вранці*, *увечері*, *зверху*, *всередині*, *влїтку*, *узимку*, *угору*.

влїтку
восени
взимку
навєсні
щолїта

II. Виділені прислівники розберіть за будовою й підкресліть як члени речення.

270 Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Знайдіть прислівники й порівняйте їхнє написання в обох мовах. Скористайтеся поданою нижче таблицею.

Идти плечом к плечу, говорить с глазу на глаз, всего-навсего не грусти, дышать еле-эле, выростала мало-помалу, разделить по-братски, идти куда-либо, найти кое-где, смотреть куда-то, уйти затемно.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
с глазу на глаз плечом к плечу точь-в-точь всего-навсего эле-эле	віч-на́-віч пліч-о́-пліч точнісінько; досте́менно всьо́го-на́-всьо́го ле́дь-ле́дь
кое-куда куда-либо куда-то	куди́-не́будь, кудись куди́-не́будь, куді́сь; (куда бы то ни было) бу́дь-куди, куди́-бу́дь кудись

271 I. Прочитайте вголос прислівники, правильно наголошуючи їх. Поясніть, згідно з яким правилом пишемо слова кожної групи.

1. Босо́ніж, водно́час, за́вжди, зо́всім, зо́зла, наві́ки, на́вхрест, на́рівно, на́різно, на́скрізь, на́спіх, на́сухо, поза́очі, по́просту, сповна́.
2. Ко́ли-не-ко́лі, всьо́го-на́-всьо́го, віч-на́-віч, пліч-о́-пліч, хо́ч-не-хо́ч.
3. Бу́дь-де, бу́дь-коли, хтосна-ко́лі, як-не́будь, та́к-то.
4. Зро́ду-ві́ку, ра́но-вра́нці, вре́шті-ре́шт, ча́сто-гу́сто, давні́м-давнó, не сьо́годні-за́втра, з ді́да-праді́да, без кінця́-кра́ю.

II. З одним словом кожної групи (на вибір) складіть і запишіть словосполучення.

272 I. Прочитайте виразно текст. Доберіть свій варіант заголовка, який виражав би тему тексту. Чим цей текст співзвучний з ілюстрацією?

К. Білокур. У Богданівці

ВЕЧІР У СТЕПУ

Заходить ніч. У степу поволі темніє. Сонце давним-давно зайшло, і навіть смужечка вечорової зорі на заході вже зблякла, злиняла. Світ навколо якийсь дивний, сірувато-фіалковий, однотонний і безтіннявий... Ліворуч, скільки й видно, аж до самого обр'ю, ще темний, старанно заскороджений, засіяний соняшником, величезний лан. Праворуч смужечками життя, пшениця незабаром уже в стрілку підуть. А поміж ними чорні стрічки заскородженої ріллі, далі темна улóбóвина* розлогої мілкої балки, а по ній примарно-сріблясте хмаровиння розквітлих тернóвих куців. А в тих тёрнах або ж великий концерт, або ж окружне змагання, або ж і весілля солов'їне. Висвистують, тьохкають, сміються й плачуть – кожен по-своєму (За В. Козаченком).

*Улóбóвина – (рос.) котловина; ложбина, лощина.

II. Випишіть із тексту прислівники, які пишемо разом або через дефіс. Поясніть орфограму. Визначте розряд цих прислівників (усно).

III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане (усно).

273 Доберіть до кожного з поданих слів по два спільнокореневих прислівники з префіксом *по-*. Позначте префікси та суфікси.

ЗРАЗОК. *Братський* – *по-братському*, *по-братськи*.

Київський, батьківський, християнський.

274 I. Пригадайте і запишіть п'ять прислівників, утворених за допомогою часток *хтозна-*, *будь-*, *-небудь*, *аби-*, *де-*, *ані-*, *що-*, *як-*. Позначте наголоси. Скористайтеся орфографічним словником.

II. Два утворених прислівники розберіть за будовою.

будь	д	...
казна	е	...
хтозна	ф	...
...	і	будь
...	с	небудь
...		то

275 Запишіть послідовно прислівники у дві колонки залежно від написання: 1) через дефіс; 2) разом.

Що/дня, аби/куди, зроду/віку, по/одинці, повік/віків, на/вздогін, в/голос, всього/на/всього, ані/трохи, казна/коли, що/ранку.

Ключ. У словах першої колонки підкресліть другу від початку букву. З підкреслених букв прочитаєте назву природного явища.

276 Об'єднайтеся в групи (за рядами, варіантами тощо). Яка група зможе дібрати пропущені слова в якнайбільшій кількості поданих прислівників?

Пліч-о-..., зроду-..., врешті-..., без кінця-..., будь-що-..., коли-не-..., часто-..., вряді-..., з давніх-..., не сьогодні-..., з усіх-..., десь-..., повік-..., з діда-... .

277 I. Спишіть прислівники, знімаючи ризику. Поясніть написання.

1. Високо/превисоко, від/учора, часто/густо, що/весни, на/швидку, з/рідка, в/четверо, в/нічию, з/на/двору, десь/то, пліч/о/пліч, де/не/де, видимо/

невидимо, хтозна/коли, з/вечора, по/нашому, по/іншому, з діда/прадіда, де/коли, що/миті, по/козацькому, аби/коли, врешті/решт, більш/менш, без кінця/краю, з давніх/давен.

*коли-не-коли
видимо-невидимо
зроду-віку*

2. На/скрізь, за/видна, зроду/віку, з/вечора, з/на/двору, в/до/світа, повсяк/час, по/новому, геть/чисто, по/своєму, у/четверо, на/багато, на/весні, рано/вранці, з/ранку, на/верх, у/середині, на/четверо, по/дитячому.

 II. Поясніть лексичне значення виділених слів. Складіть і запишіть з ними по одному реченню.

 278 I. Спишіть, замінюючи подані в дужках слова прислівниками. Поясніть творення й написання цих прислівників.

ЗРАЗОК. *Змагатися (в перший раз) – вперше.*

Робити (так, як батько), йти (не знаючи дороги), повернутися (в призначену годину), йти (з правого боку), писати (із задоволенням), лежати (догори обличчям), дістатися (пливучи по воді), говорити (в один час), ходити (босими ногами).

II. Одне з утворених словосполучень уведіть у питальне речення. Речення запишіть.

279 I. Прочитайте прислівники, зверніть увагу на їхнє написання й наголошення. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника, поставте наголоси. Написане уважно звірте з надрукованим.

Запанібрата, позаторік, навздогін, спідлоба, вволю, начисто, дбчїста*, посередині, почасти, споконвіку, чимдуж, щоправда, недарма, знадвору, затепла, навстіж, подекуди, повсякчас, відніні, набсліп.

**Дбчїста* – повністю, усе, нічого не залишаючи. *Дбчїста* – до повної чистоти.

 II. Значення незрозумілих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником.

280 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Коли/не/коли набіжить вітер ударить тугою хвилею по верховіт(т)ях (І. Цюпа). 2. Спокон/віку в дивовижних барвах стоїть світ вражаючи взаємопереходами відтінків (І. Вихованець). 3. Скільки років кохаю а закохуюсь в тебе щодня (Л. Костенко). 4. Право/руч кр(е,и)ниці росте горобина, а з/ліва, майже біля зрубу, у пишному намисті – ч(е,и)рвона калина (І. Цюпа). 5. Сяк/так, на/в/скосяк, аби не по/людськи (Нар. творчість). 6. У/вечері посумую, а в/ранці заплачу (Т. Шевченко).

II. Поясніть вивчені пунктограми.

281 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і запишіть словниковий диктант (6 слів) на орфограму «Написання прислівників разом і через дефіс». Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

Омоніми Прислівники треба відрізнати від однозвучних сполучень прийменника з іншими частинами мови, які пишемо окремо.

ПОРІВНЯЙМО:

Прислівники	Інші частини мови
надворі <i>Надворі швидко стемніло.</i>	на дворі (прийм. + ім.) <i>Дрова лежали на дворі бабусиної хати.</i>
згори <i>Спостерігали згори.</i>	з гори (прийм. + ім.) <i>Альпіністи спускалися з гори.</i>
вдень <i>Закінчили роботу вдень.</i>	в день (прийм. + ім.) <i>Побачилися в день зустрічі.</i>
напам'ять <i>Вивчив вірш напам'ять.</i>	на пам'ять (прийм. + ім.) <i>Бабуся скаржиться на пам'ять.</i>
поволі <i>Річка тече поволі, стиха.</i>	по волі (прийм. + ім.) <i>Чи по волі своїй, чи по неволі?</i>
по-новому <i>Тепер живемо по-новому.</i>	по новому (прийм. + прикм.) <i>Туристи пішли по новому мосту.</i>
вдвох <i>Вони вдвох швидко прибігли.</i>	в двох (прийм. + числ.) <i>Жили в двох кімнатах.</i>
уперше <i>Він приїхав до нас уперше.</i>	у перше (прийм. + числ.) <i>Постукав у перше вікно.</i>

Іноді відрізнити прислівник від інших частин мови допомагає наголос. **НАПРИКЛАД:**

Прислівники	Сполучення іменника з прийменником
<i>надворі́, на́бік</i>	<i>на дворі́, на бік</i>

282 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому частини *-ому*, *-ему* у виділених словах першого рядка вважаємо закінченнями, а в словах другого рядка – суфіксами.

- У **новобу** рюкзаку; у **твоєму** телефоні.
- Знімали відео **по-новобу**; зробили все **по-твоєму**.

283 Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Знайдіть прислівники й поясніть їхнє написання в обох мовах.

Потянуться вбок, толкнуть в бок, в начале года, вначале было слово, сверху донизу, снизу вверх, на встречу с друзьями, навстречу учителю, по новому шоссе, работают по-новому, делают по-моему, по моему мнению, делали по-домашнему.

284 Прочитайте речення. Визначте частини мови виділених слів, обґрунтуйте написання. Як ви відрізняєте прислівники від однозвучних сполучень?

- Чорногуз повертав **набік** голову й злився на дітей (*Ю. Яновський*).
- Сонце вже пекло. Стояло досить високо підбите, і від того **по-особливому** пахло зело, трава й листя (*В. Шевчук*).
- В день** такий розцвітає весна на

землі (*В. Сосюра*). 4. Ну, от ми й вдома... Тепер будемо хазяїнувати вдвох (*Григор Тютюнник*). 5. Сашко не біг, йшов, ледь тягнув ноги, як назустріч затемніла скирта сіна (*М. Вінграновський*). 6. На пам'ять усі скаржаться, а на розум – ніхто (*Нар. творчість*). 7. Добрий козак усе по волі ходить. 8. З гори і сани біжать, а на гору і віз не їде (*Нар. творчість*). 9. І котиться грім вдалині, такий довгождано-раптовий! (*М. Рильський*).

285 I. Знайдіть у кожній парі й випишіть одне сполучення з прислівником. Як ви розрізняєте прислівники й слова інших частин мови?

Прийшли втрюх – у трюх хатах; зробив по-новому – по новому мосту; вивчив напам'ять – скаржитися на пам'ять; приїхали в день народження – працював удень і вночі; вправи на силу – насилу йшов; чую вдалечині – вдивлятися в далечину; бігли назустріч – на зустріч із братом.

II. З одним виписаним словосполученням складіть речення. Підкресліть члени речення.

286 Складіть і запишіть по одному реченню з поданим словом і сполукою слів, підкресліть члени речення. Обґрунтуйте написання.

1. На дворі, надворі. 2. У третє, утретє. 3. По нашому, по-нашому.

287 Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть прислівники як члени речення.

З КИЄВА ДО ЄГИПТУ

Річка Ніл тече з півдня на північ, по карті – (з)низу (в)гору. А Дніпро тече з півночі на південь, по карті – (з)гори (до)низу. Отже, і Дніпро, і Ніл течуть (на)зустріч. Їх розділяють два моря – Чорне й Середземне. Дніпро впадає в Чорне море, а Ніл – у Середземне. Виходить, що можна водним шляхом дістатися з Києва до Єгипту (*З підручника*).

288 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. До яких країн (міст) ви хотіли б помандрувати водним шляхом? Чому?

289 Прочитайте речення. Визначте частини мови виділених слів. Поясніть відмінність у значенні й написанні цих слів. До прислівника доберіть синоніми.

1. Ти **б** спочатку розпалив огонь під казаном, а тоді воду носив (*Г. Тютюнник*). 2. Мало не з початку боїв під Хотином Сагайдачного, що сам водив козаків у бій, було поранено кулею в руку (*А. Кащенко*).

290 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Льотчики саме поверталися з полігона до/дому у свій степовий виселок (*М. Вінграновський*). 2. Час, моя пісне, по/волі буяти (*Леся Українка*). 3. Затихає по/волі місто, спалахує вогнями ліхтарів (*І. Цюпа*). 4. Галочка увійшла до батька, на/силу ногами переступає (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 5. Українські прапори в/горі – мов сонце над степами (*II. Тичина*). 6. Кожен по/своєму залишає після себе пам'ять (*В. Скуратівський*).

II. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.

§ 26. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУЧЕНЬ

*Про сполучення прийменника з іменником,
які сприймаємо як прислівники, та особливості написання
таких сполучень*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прийменники?

291 Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені в них прислівникові сполучення. З яких частин мови складаються ці сполучення? Що означають, на які питання відповідають, чи змінюються? Зробіть висновок про особливості прислівникових сполучень.

1. Сичі в гаю перекликалились та ясен **раз у раз** скрипів (*Т. Шевченко*).
2. Почав я пробиратися до тієї хатини, а тут, як **на зло**, місяць підбився (*Григорій Тютюнник*).
3. Стосунки між ними в цілому залишались добросусідськими (*Олесь Гончар*).

**Поняття
сполучення**

У сучасній мові є чимало сполучень, які складаються з **прийменника** та **іменника** (зрідка – прикметника, числівника), але загалом сприймаються як прислівники. Такі сполучення називають **прислівниковими**. **НАПРИКЛАД:** *без сумніву, на радість, по закону, в основному, з розгону, до діла, по двоє, раз у раз.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прислівникових сполученнях іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення. Між прийменником та цим іменником можна вставити прикметник або займенник. **НАПРИКЛАД:** *на щастя – на моє щастя; з болю – із сильного болю.*

**Синтаксична
роль
Правопис**

Прислівникові сполучення розглядаємо як один член речення. **НАПРИКЛАД:** Час від часу спалахували вогні.

Прислівникові сполучення пишемо окремо.

Найуживаніші прислівникові сполучення

Із чого складаються	Приклади
з прийменника та іменника	без відома, без жалю, в міру, в ногу, до відома, до вподоби, до завтра, до побачення, до речі, до сьогодні, на бігу, на весну (<i>але: навесні</i>), на відмінно, на диво, на жаль, на ходу, на щастя, під силу, по правді, по черзі, тим часом, уві сні, через силу, як слід
з двох іменників (числівників) та одного чи двох прийменників	день у день, з дня на день, одін в одін, раз у раз, раз по раз, рік у рік, час від часу, від ранку до вечора, з краю в край, з боку на бік, з кінця в кінець

Із чого складаються	Приклади
з прийменника та прикметника	в цілому, в основному
з прийменника <i>по</i> та збірного числівника	по двоє, по троє

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Пишемо **окремо** прислівникові сполучення типу *день у день*. Але через **два дефіси** пишемо прислівники типу *всього-на-всього*.

292 I. Спишіть прислівникові сполучення. Поясніть їхню будову та написання.

До смаку, без сліду, тим часом, в міру, уві сні, в цілості, в основному, до вподоби, до побачення, на диво, на совість, на ходу, на зло, на щастя, по двоє, через силу, з дня на день, по суті, один в один, з ранку до вечора.

II. Два сполучення (на вибір) уведіть у речення із звертанням. Підкресліть члени речення.

Прислівник

293 I. З'ясуйте, які прислівникові сполучення зашифровано на малюнках. Як пишемо ці сполучення? Чи можна доповнити ці малюнки іншими словами?

II. Намалюйте аналогічний малюнок, у центрі якого було б слово *на*.

294 I. Доберіть із довідки до поданих прислівників синонімічні сполучення й запишіть.

Безжалісно, інколи, безконечно, самотньо, неуважно, дивно, щороку, безмірно, безсумнівно.

ДОВІДКА. *Час від часу, без жалю, на самоті, рік у рік, без уваги, на диво, без міри, без сумніву, без кінця.*

II. З двома сполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

295 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Що нового ви дізналися із цього тексту?

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ГУДОК

З давніх-давен в Україні побутував народний інструмент, який називали гудок, або смик. На фресках Софійського собору в Києві до сьогодні зберігається зображення музиканта, який грає на плоскому групоподібному струнному інструменті з коротким грифом-шийкою. Струн на інструменті було три, грали на них дугоподібним смичком. Мелодію в основному вигравали на одній струні, але, торкаючись раз по раз двох інших струн, смичок викликав їх звучання на постійній висоті. Корпус гудка притискували до грудей або спирали на коліно. До речі, гру на будь-якому струнному інструменті в давнину називали гудьбою.

Гудок

На жаль, у середині XVII століття гудок зазнав великої трагедії. За указом патріарха Никона ці інструменти спалювали. У XIX столітті на зміну гудку прийшла скрипка (За Л. Черкаським).

II. Випишіть з тексту прислівникові сполучення та визначте усно їх розряд.

296 *ПОСТІЛЮЙТЕСЯ.* Чи згодні ви з твердженням, що той, хто вміє грати на музичному інструменті, краще розуміє музику? На якому музичному інструменті ви хотіли б навчитися грати?

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
раз у раз, раз по раз на щастя до речі; вчасно; до діла	раз от разу к счастью кстати

297 I. Прочитайте вголос прислівники, правильно їх наголошуючи. Які з них називаємо прислівниковими сполученнями?

1. Надміру, наза́втра, до вподо́би, під си́лу, над си́лу, раз по́ раз, на бігу́, без упі́ну, до за́втра.

2. На́ново, дово́лі, без смаку́, в основно́му, оди́н в оди́н, на самоті́, у сто́крат, на диво́, до ладу́.

II. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть групи слів між собою. Продикуйте свої слова однокласнику (однокласниці) й перевірте написання.

298 Об'єднайтеся в групи (за рядами, варіантами тощо). Яка група зможе дібрати пропущені слова в якнайбільшій кількості поданих прислівникових сполучень?

Рік у ..., без кінця-..., час від ..., з боку на ..., день у ..., один в ..., до сих ..., з краю в ..., з дня на ..., від ранку до ...

до побачення
до вподоби
в основному
на жаль
день у день
раз у раз

299 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки й знімаючи ризики. Підкресліть прислівникові сполучення як члени речення. Поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Кожна людина смертна та людство в цілому безсмертне (*Апулей*).
 2. Раз/по/раз стріляючи з ракетниць вони на/мить зупинялися (*М. Вінграновський*).
 3. Одчиняючи **вранці** вікно я раз/у/раз бачу ряд квітучих агав (*М. Коцюбинський*).
 4. Тим/часом до совеняти, що випало з гнізда, наближався кіт (*А. Гузій*).
 5. День/у/день понад морем, у **безкраїх** просторах роз'їжджають кінні пікети (*Олесь Гончар*).
 6. Країну з/краю/в/край проходили з боями (*В. Сосюра*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

300 Спишіть прислівники, знімаючи ризики. Поставте наголоси.

На/весну, на/весні, на/ходу, рік/у/рік, як/слід, в/день, у/двох, по/двоє, на/жаль, без/відома, без/сумніву, з/краю/в/край, на/сміх, на/відмінно, день/у/день, по/правді, до/вподоби, під/силу.

301 Складіть і запишіть по два речення зі сполученням *в основному* або *в цілому* так, щоб у першому реченні воно було обставиною, а в другому – означенням. У якому реченні матимемо прислівникове сполучення?

302 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–9 реплік), можливий в описаній нижче ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції, увічливо спростуйте помилкові висловлення співрозмовника. Використайте в діалозі не менше двох прислівникових сполучень, поданих у рамці або дібраних самостійно.

Директор школи звернувся до учнів із проханням допомогти (за бажання) підготувати актовий зал для проведення свята. Ваш однокласник радить вам краще піти пограти в комп'ютерні ігри, бо є кому працювати й без вас. Ви ж вважаєте інакше.

по можливості
 під силу
 без сумніву
 до речі, на жаль
 час від часу, в міру

§ 27. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИСЛІВНИК»

303 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що він належить до наукового стилю.

ВИРОБИ З ДЕРЕВА

У XVIII – на початку XX ст. на території України майже повсюдно* розвивалося різьблення та розпис на дереві. Особливо активно це мистецтво поширювалося в місцевостях, багатих на ліси. Там до сьогодні зберігаються відшліфовані віками традиції у виготовленні дерев'яних виробів та їх декоруванні.

Народний майстер ніколи не виготовляв предметів не потрібних, не функціональних. Усе, що він майстрував за допомогою сокири чи різця, було дуже необхідне. Найпростіший предмет, виготовлений з дерева, навіть ніяк

Свічник XIX ст.

не орнаментований, уже красивий своєю формою. У ній уміло передано природні властивості матеріалу – різноманітний колір і узор деревини. А прикрашений орнаментом – різьбленим чи мальованим – дерев'яний предмет набуває великого змісту, стає твором мистецтва (За Л. Білуос).

**Повсюдно* – (рос.) повсеместно.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є з-поміж цих засобів прислівники?
2. Випишіть із тексту п'ять словосполучень із прислівниками (на вибір), поставте питання від головного слова до залежного, визначте усно розряд прислівників.
3. Знайдіть прислівники, які можуть мати ступені порівняння. Утворіть усно від цих слів просту форму вищого ступеня порівняння.
4. Розберіть за будовою виділені слова й визначте спосіб їх творення.
5. Доберіть синоніми до прислівників *майже, повсюдно*.
6. Поясніть написання прислівників.
7. Виконайте письмово розбір двох прислівників (на вибір) як частини мови.

304 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ*. Уявіть, що вам треба звернутися до однокласника з проханням допомогти вирішити важливу справу. Доберіть два-три прислівники, кожним з яких можна доповнити (на місці пропуску) подану фразу, щоб наголосити на важливості справи.

Допоможи мені, будь ласка, вирішити одну ... **важливу** справу.

305 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прислівники як члени речення.

1. Мені нагадують людські серця кри(г,х)ке й тоненьке серце олівця – зламати ле(г,х)ко, застругати важче, (с,з)писати (не)можливо (до)кінця (*Д. Павличко*). 2. (По)справжньому літо, здається, поч(е,и)нається тоді, коли настають (З,з)елені (С,с)вята (*Л. Павленко*). 3. Загойдався на хвилях човен і (по)волі став плисти (*Олександр Олесь*). 4. Повний, витончений по краях місяць спокійно котився (в)горі над майданом (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. З року(в)рік (що)раз більше виявлялося різниці їхньої вдачі (*В. Підмогильний*).

II. Визначте частини мови в першому реченні. У якому реченні є вставне слово?

306 I. Перекладіть усно текст українською мовою та випишіть словосполучення з прислівниками (українською мовою).

Роман Жюль Верна «Вокруг света за восемьдесят дней» построен на одном довольно странном географическом парадоксе.

Англичанин Филеас Фогг взялся на пари объехать земной шар за восемьдесят дней. Чтобы прибыть вовремя, он едет поездом, плывёт пароходом, несётся на санях и путешествует на слоне. Читатель напряжённо ждёт: успеет или не успеет Фогг прибыть в Лондон на восьмидесятый день? Возвратившись, герой в отчаянии смотрит на часы: опоздал на пять минут! Филеас Фогг проиграл бы пари, если бы в конце путешествия неожиданно не вспомнил, что у него в запасе есть ещё один день.

«Находка» двадцати четырёх часов в конце путешествия у многих читателей вызывает недоумение. Однако научная сторона замысла писателя неоспорима. Если вы прочитаете роман до конца, то узнаете, как мистер Фогг выиграл своё пари (По *Е. Брандису*).

II. Поставте запитання за змістом прочитаного.

307 Хто зможе замінити всі подані слова та словосполучення прислівниками з коренем *-руч-*? Поясніть спосіб творення прислівників.

Обома руками, зліва, власними руками, поспіхом, виготовляти руками, справа, голими руками, поряд.

308 І. Прочитайте текст. Випишіть прислівники, поясніть їхнє написання та роль у тексті.

ПІДСТЕРІГ

Пощастило! Підстеріг, як до лісу завітала зима. Враз. Несподівано.

Ні передзвонів кришталевої колісниці, ні молоденького посвисту візника-вітрогана – нічого не було. Стояла тиша, аж чути, як сніжинки поволі опускаються на збляклий верес. Коли-не-коли заскрипить старе дерево.

Осика злякано затулила плечі, мовчала.

Береза ніяково позирувала навсібіч.

Терен раз у раз мерзлякувато щулився – ще нижчим став.

Тільки ялина радісно ловила долонями сніжинки. Але при сусідах, певно, соромилася вголос виявляти свою радість – ще не зрозуміють і обрзяться. Тому теж нішелесть (*Є. Шморгун*).

II. З одним прислівником із тексту (на вибір) складіть усно речення на тему «Зимовий ліс».

309 Порівняйте подані парами речення. Які з них звучать милозвучніше? Поміркуйте, у чому тут причина. Свої думки звірте з довідкою.

1. «Гарна книжка», – із задоволенням промовив Сашко.

«Гарна книжка», – задоволено промовив Сашко.

2. Тетяна стояла в нерішучості в коридорі.

Тетяна стояла нерішуче в коридорі.

ДОВІДКА. Усі наведені речення є правильними, але милозвучнішим є друге речення кожної пари. Прислівники в українській мові більш уживані, ніж у російській мові, де вони часто поступаються конструкціям з прийменниками й іменниками (рос. *с нетерпением, с удовольствием, в нерешительности*).

310 Спишіть прислів'я, вставляючи на місцях пропусків прислівники. За потреби скористайтеся довідкою.

1. Хто нічого не робить, той ... не має часу. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 3. ... і курчата курми будуть. 4. Краще ... їхати, ніж іти. 5. Хто ... ледарює, той ... бідує. 6. Ідеш ... – дорога коротка. 7. ... і стіни помагають. 8. Кожний вітер ... дме.

ДОВІДКА. *Вранці, восени, ніколи, вдома, влітку, увечері, погано, узимку, хороше, удвох, по-своєму.*

II. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих прислів'їв. За якої життєвої ситуації можна використати третє прислів'я?

311 Запишіть словосполучення в три колонки залежно від написання прислівників у них: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Схвалити (в)цілому, ставити (по)різному, узгодили (в)ранці, знати (на)пам'ять, трудитися (по)новому, (по)українськи говорити, (на)четверо розрізати, охороняти (по)справжньому, (до)останку триматися, стукати (не)одноразово, учитися (на)відмінно, вийти (на)перед, писати (вряди)годи.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному першому слові словосполучення другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову Шарля Монтеск'є «Треба багато вчитися, щоб...».

312 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Підготуйте усне висловлення в художньому стилі (6–8 речень) на тему «Прекрасне в моєму житті». Використайте прислівники для підсилення виразності мовлення.

ВАРІАНТ Б. Підготуйте усне висловлення в публіцистичному стилі (6–8 речень) на тему «Мій життєвий вибір». Використайте в тексті прислівники для підсилення виразності мовлення.

313 Доберіть із підручника історії чи географії невеликий текст (20–25 речень). Проаналізуйте цей уривок щодо вживання в ньому прислівників (чи багато порівняно з іменниками, прикметниками та дієсловами; прислівники якого саме розряду переважають; чи допомагають ці слова підсилити виразність тексту).

314 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Ми вивчили тему «Прислівник». Тепер я вмію...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Доберіть приклад до кожного розряду прислівників (один приклад є зайвим).

<i>Розряд</i>	<i>Приклад</i>
1 якісно-означальні	А сказати згарячу
2 способу дії	Б говорити голосно
3 часу	В прийти пізно
4 причини	Г упасти додолу
	Д знати напам'ять

2. Префіксально-суфіксальним способом утворено прислівник

А здалеку	В стрімголов
Б затемно	Г ніскільки

3. Букву *н* на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А шален..о, зран..я, туман..о
Б неждан..о, попідвікон..ю, сумлін..о

- В позмін..о, розкішн..о, невин..о
Г страшен..о, неказан..о, щоден..о

4. Через дефіс треба писати всі прислівники в рядку

- А час/від/часу, ледве/ледве, хтозна/коли
Б часто/густо, по/київськи, пліч/о/пліч
В видимо/невидимо, під/силу, якість/то
Г де/не/де, на/поготові, будь/куди

5. Виділене слово є прислівником і його треба писати разом у реченні

- А Чотири молоді богунці стали підніматися **на/гору** (О. Довженко).
Б Поглянь **на/двір** – знатимеш, який хазяїн (Нар. творчість).
В Пісня **по/волі** давно не літала, приборкана тугою, жалем пририта (Леся Українка).
Г Зорі тихо тремтять **у/горі** (М. Коцюбинський).

6. Утворіть форми вищого й найвищого ступенів порівняння від прислівника *низько*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке прислівник? Чи змінюється він? Яким членом речення може бути?
2. На які розряди поділяють прислівники? Наведіть приклади.
3. Від слів яких частин мови творимо прислівники? Якими способами?
4. Як творимо ступені порівняння прислівників? Наведіть приклади.
5. Як пишемо **не** та **ні** з прислівниками? Наведіть приклади.
6. Чи залежить написання **н** і **ни** у прислівниках від написання прикметників?

Відповідь обґрунтуйте.

7. Розкажіть про написання **и** та **і** в кінці прислівників.
8. Які прислівники пишемо через дефіс? Наведіть приклади.
9. Із чого складаються прислівникові сполучення? Як їх пишемо? Наведіть приклади.
10. Поясніть, яку роль виконують прислівники в мові.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Кожна група має придумати гру (вікторину, комп'ютерну гру, гру з м'ячем тощо) на тему «Правопис прислівників».

Проект

Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–10 хвилин) за поданим планом.

План захисту проекту гри

1. Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
2. Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
3. Демонстрація гри чи її частини.
4. Відповіді на запитання представників інших груп.

За одним із проектів проведіть гру в класі.

РОЗРІЗНЯЙМО

Одночасно – що здійснюється, відбувається водночас із чим-небудь іншим. *Одночасно пройти неможливо.*

Одноразово – що здійснюється, відбувається один раз. *Допомогу нададуть одноразово.*

* * *

Тепер – у наш час; останнім часом; нині, сьогодні. *Тепер я живу в Києві.*

Зараз – у цей самий момент; негайно; у момент розмови. *Зараз я вчу уроки. Я мушу зараз іти.*

* * *

Виключно – лише, тільки. *Я думав присвятити себе виключно театру.*

Винятково – надзвичайно, дуже, особливо. *Ця обставина має винятково важливе значення.*

* * *

Уперто – робити по-своєму, наполягати на своєму; непоступливо. *Тарас уперто вимагав свого.*

Наполегливо – завзято, стійко, непохитно. *Робітники наполегливо працювали, щоб вчасно виконати замовлення.*

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
щиро запрошуюю мені байдуже невдовзі тут затишно написав правильно щоразу	милості прошу мені все рівно у скорому часі тут уютно написав вірно всякий раз

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

абіколи	затéпла	одін в одін
абіяк	здавна	позáторік
босóніж	зда́леку	по-новóму
віч-на́-віч	зóвсім	попéреду
всьогó-на́-всьогó	зóбла	посерéдині
допізна	напрóвесні	по-твóєму
завідна	на́трóє	раз пó раз
за́ново	на́чисто	

КОРИСНО ЗНАТИ

СИЛЬНІ ЗВУКИ

Дуже гучні, інтенсивні звуки часто викликають функціональні розлади нервової системи, депресію, головний біль. Психологи пов'язують це із включенням певного біологічного коду: адже сильні, інтенсивні звуки природи пов'язані з якимись катастрофами – виверженням вулкана, громом, землетрусом, ураганом. Дуже сильні звуки – це завжди свідчення про якусь небезпеку, тому людський організм реагує на них так своєрідно (З посібника).

НА ДОЗВІМІ

РЕБУСИ

Який прислівник «заховався» в кожному ребусі?

1. в

2. кри

3. вг ,

4. у 3 чи

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прислівники.

1. Назвіть 5 днів тижня, не згадавши при цьому ні числа, ні назв днів.
2. Коли відбуваються події, яких не було вчора і не буде завтра?
3. Як стане в лісі, коли зайде сонце?
4. Як буде в лісі, коли дощ піде?

ПОЛОВИНКИ

Прочитайте 5 прислівників, склавши картки, на кожній з яких записано тільки частину слова.

право	будь-	мимо	від	повсяк
нині	волі	руч	час	коли

СКОРОМОВКА

Ніч не спали сиченята, полягали ранком спати.

– На добраніч! – каже сич, бо в сичів же день – це ніч. (Г. Бойко)

УСМІХНІМОСЯ

- Чи розмовляєте ви англійською мовою?
- Лише зі словником. З людьми поки що соромлюся.

Буду я навчатись мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагіньця зеленого, що зросте смерічкою.

А. Малишко

Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики. Службові частини мови. Вигук

Ви знатимете:

- ознаки прийменників, сполучників, часток як службових частин мови, а також ознаки вигуків.

Ви вмітимете:

- знаходити прийменники, сполучники, частки, вигуки, відрізняючи їх від інших частин мови;
- правильно писати слова службових частин мови та вигуки;
- аналізувати тексти щодо використання в них службових частин мови та вигуків;
- правильно вживати службові слова та вигуки в мовленні.

§ 28. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

*Про особливості прийменників, їхню роль у мові,
а також про похідні й непохідні прийменники*

ПРИГАДАЙМО. Які є самостійні частини мови?

315 I. Прочитайте вірш. Пригадайте, чим службові частини мови відрізняються від самостійних. За потреби зверніться до таблиці «Частини мови» на форзаці підручника.

СЛУЖБОВІ СЛОВА

І хто це придумав, який розумака,
і звідки ці дивні дива:
службова особа, службовий собака
і раптом... службові слова!

Прийменники різні, сполучники, частки,
не й ні тут, і над є, і під...
Не знатимеш твердо – вони наче пастки;
засвоїш – все піде, як слід.

Своя в цих словечках краса і оздоба,
а тонкощі – вже й поготів.
Тож навіть якщо ви службова особа,
службових не плутайте слів!

Д. Білоус

II. Наведіть приклади службових слів із вірша.

III. Якщо бажаєте, складіть свій вірш, казку чи оповідання про службові частини мови.

Службові
слова

Службові (неповнозначні) частини мови

Особливості

Службові частини мови відрізняються від самостійних тим, що:

- не мають самостійного лексичного значення (не називають предметів, ознак, дій, кількості);
- не мають морфологічних ознак, притаманних самостійним частинам мови (роду, числа, відмінка, часу тощо);
- самостійно не виконують ніякої синтаксичної ролі.

Службові частини мови – незмінні слова.

316 Доповніть усно речення прийменниками. Поміркуйте, чи можна поєднати слова в поданих реченнях без прийменників. Зробіть висновок про роль цієї частини мови. Чому, на вашу думку, прийменник має саме таку назву?

1. Після дощу _____ деревами зійшла веселка.

2. Андрійко вже вміє рахувати _____ десяти.
3. Собака спить _____ будки, а кошеня бігає _____ нього.

**Поняття
прийменника**

Прийменник (рос. предлог) – це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. **НАПРИКЛАД:**

Особливості

Прийменники не мають лексичного значення, але в поєднанні з іменником (займенником, числівником) можуть указувати на місце, час, напрям, причину, мету, об'єкт дії, відношення відповідності та ін. **НАПРИКЛАД:**

упав **від** втоми; росте **під** горою; іду **до** тебе.

причина місце напрям

Прийменники не змінюються.

Прийменники не є членами речення, але можуть входити до складу членів речення разом зі словом, якого стосуються. **НАПРИКЛАД:** Від вогню біжи, а у воду скачи (Нар. творчість).

Роль у мові

Прийменники є засобом зв'язку слів у словосполученні та реченні.

Походження

Розрізняють прийменники похідні й непохідні.

До **непохідних** (рос. непроизводных) належать прийменники, походження яких важко визначити. **НАПРИКЛАД:** *без, в, з, за, до, від, при, об, для.*

Похідні (рос. производные) прийменники утворено:

- складанням двох або більше непохідних прийменників: *попри* (по+при), *поміж*, *понад*, *задля*, *з-під*;
- шляхом поєднання прислівника чи іменника з прийменником: *за винятком*, *залежно від*, *відповідно до*, *у зв'язку з*;
- шляхом переходу іншої частини мови в прийменник: *коло* (коло мене), *шляхом* (шляхом голосування), *поблизу* (поблизу лісу).

317 І. Прочитайте замітку. Визначте адресата мовлення. Висловіть власне ставлення до порушеної теми.

ПЛАЦ-НЕВИДИМКА

У пригодах Гаррі Поттера плац-невидимку вважають вигадкою. А от університет Токіо, що розробляє технологію оптичного камуфляжу, виразно наближається до того, щоб зробити плац-невидимку реальністю.

Як було продемонстровано на виставці нових технологій у Сан-Франциско, цілком реально дивитися крізь людину, одягнену в спеціальний плащ, і бачити обрис предметів просто за нею.

У технології «оптичний камуфляж» використовуються намистини як дрібні камери й екрани міні-прожекторів. Камери передають дані на інший бік плаща, і те, що видно зі спини, передається на передню частину й навпаки (*З газети «Урядовий кур'єр»*).

II. Доведіть, що виділені слова – прийменники. Випишіть словосполучення з ними, поставте усно питання від головного слова до залежного. Поясніть роль прийменників.

 318 ПОСПІКУЙТЕСЯ. До яких негативних наслідків може призвести стрімкий прогрес сучасної техніки?

 319 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Перекладаючи виділені прийменники, скористайтеся поданою нижче таблицею.

1. Не спать в течение суток. 2. Вследствие сильных дождей река вышла из берегов. 3. Нам пришлось побеспокоиться насчёт билетов. 4. Возле реки начинается густой лес. 5. В отличие от земляники клубника имеет крупные ягоды. 6. Полёты отменили ввиду плохой погоды.

II. Підкресліть прийменники в перекладених реченнях, визначте групу цих слів за будовою. Які з них похідні, а які – непохідні?

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
в течение дня	протягом дня
в отличие от ...	на відміну від ...
вследствие задержки	унаслідок затримки, через затримку
из-за ошибки	через помилку
из-за угла	з-за рогу
ввиду морозов	зважаючи на, з огляду на, через морози
насчёт	про, щодо
возле	біля, коло
вдоль стены	уздовж стіни, попід стіною

320 Утворіть і запишіть словосполучення, добираючи до дієслів прийменник з іменником.

ЗРАЗОК. *Іти – іти в ліс.*

Радіти ..., поспішати ..., виїхати ..., впасти ..., плакати ..., розповідь ..., запізнитися ..., написати ..., галявина ..., сидіти

321 I. Спишіть речення. Підкресліть прийменники разом зі словами, яких вони стосуються, як члени речення.

ЗРАЗОК. *Брат із сестрою зупинилися біля свого будинку.*

1. На золоті крил із-під тучі бджола поспішає у світ (*М. Стельмах*).
 2. Пісню ту візьму собі на спомин, пісня буде поміж нас (*В. Івасюк*).
 3. Нема краще понад мене (*Нар. творчість*). 4. Посеред ночі дощ пішов, зашелестів, як збіжжя, в полі (*Д. Павличко*).

II. Доберіть синоніми до виділених прийменників. Прочитайте відповідні речення, замінюючи ці прийменники синонімічними.

322 Хто зможе за одну хвилину скласти чотири словосполучення з іменником *море*, використавши різні прийменники? А хто складе ще більше таких словосполучень?

323 I. Знайдіть і випишіть похідні прийменники. Поясніть, як їх утворено.

Над водою, понад ставом, у разі потреби, поблизу каміна, з приводу листа, перед уроками, на моніторі, посеред кімнати, незалежно від бажання, відповідно до наказу, з нагоди ювілею, поруч зі мною, коло вікна, на відміну від мене, від дороги, шляхом перевиборів, під кондиціонером, під час відпочинку, для малювання, включаючи молодших.

II. З одним виписаним прийменником (на вибір) складіть і запишіть речення з дієприкметниковим зворотом.

324 Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення (за потреби скористайтеся фразеологічним словником). Знайдіть пари антонімічних фразеологізмів. Які прийменники виступають у них як антонімічні?

привертати до себе,
пливти проти течії,
пійматися в лабети,

пливти за течією,
вирватися з лап,
відвертати від себе.

II. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть усно речення з дієприслівниковим зворотом.

325 Згрупуйте прийменники в чотири синонімічних ряди й запишіть. З кожним прийменником одного синонімічного ряду (на вибір) складіть речення.

Побіля, заради, навколо, близько, мимо, повз, довкола, для.

Омоніми

Потрібно відрізнити прийменники від омонімічних іменників і прислівників. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прийменник	Інша частина мови
навколо Ходив <u>навколо</u> будинку.	навколо (прислівник) <u>Навколо</u> панувала тиша.
попереду Я йшов <u>попереду</u> батька.	попереду (прислівник) Я йшов <u>попереду</u> .
край <u>Край</u> дороги росли тополі.	край (іменник) Люблю свій рідний <u>край</u> .

Щоб відрізнити прийменник від омонімічного прислівника чи іменника, треба пам'ятати, що: 1) прийменник уживаємо разом з іменником, займенником або числівником; 2) прийменник можна ввести до складу питання, яке ставимо від головного слова до залежного (*бігав навколо дерева – навколо чого?*).

326 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прийменником, а в другому – прислівником.

1. Поблизу села є джерело з цілющою водою.
2. Деся поблизу є джерело з цілющою водою.

327 I. Виберіть і спишіть речення, у яких виділені слова є прийменниками. Підкресліть ці та інші прийменники разом зі словами, яких вони стосуються, як члени речення.

1. Забіліли сніги **навколо** Києва, загуляли хуртовини (*О. Довженко*).
 2. Знову ледве мріють лебеді у полі, а **навколо** білий холод і зима (*Є. Гуцало*).
 3. Деся **зовсім поруч** стукнув кулемет (*М. Бажан*).
 4. Захотілося Якову, щоб **поруч** нього була мати (*А. Шиян*).
 5. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все **навкруг** (*Д. Павличко*).
 6. Хо сидить серед галяви, а **навкруги** його панує мертва, прикра тиша (*М. Коцюбинський*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *навколо* так, щоб у першому реченні це слово було прислівником, а в другому – прийменником.

328 I. Розгляньте комікс. За допомогою яких прийменників можна описати ситуацію, змальовану художником? Поясніть роль прийменників у мові.

II. Складіть усно розповідь за коміксом (3–5 речень), використавши прийменники.

§ 29. НАПИСАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

Про те, які похідні прийменники пишемо разом, які – окремо, а які – через дефіс

329 Порівняйте написання прийменників у колонках. Як утворено ці прийменники? Зробіть висновок, які прийменники пишемо через дефіс.

з-за, з-під, з-над,
із-за, з-перед

поруч з, згідно з,
у зв'язку з

Дефіс

Похідні прийменники пишемо разом, окремо або через дефіс. Прийменники з початковими *з-, із-* пишемо **через дефіс**.
НАПРИКЛАД: *з-за, з-поміж, із-за, із-під*.

Окремо

Окремо пишемо прийменники, утворені від прислівників та іменників з непохідними прийменниками. **НАПРИКЛАД:** *поруч із, у разі, під кінець, під час, у напрямку, за винятком, у зв'язку з, згідно з, залежно від, в результаті*.

Пишемо разом

Усі інші похідні прийменники пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *понад, посеред, повздовж, услід, заради, довкола, назустріч, внаслідок.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прийменники зі *(зо)*, *наді (надо)*, *піді (підо)*, *переді (передо)*, *уві, ув* пишемо окремо. **НАПРИКЛАД:** *зі мною, наді мною, переді мною, уві сні.*

ОРФОГРАМА

Написання прийменників разом, окремо і через дефіс

330 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. З якою метою створено це висловлення?

БЕЗПЕЧНА ЕЛЕКТРИКА

Електричний струм – помічник у побуті, але він може стати небезпечним **унаслідок*** порушення правил поведження з електрикою. Струм під час проходження через тіло людини спричиняє опіки внутрішніх органів. **У зв'язку** із цим може зупинитися серце, дихання. Тому ніколи не торкайтеся оголених чи погано ізольованих проводів.

Щоб уникнути пожежі, не залишайте обігрівач або праску ввімкненими **впродовж**** тривалого часу. Не ставте електроприлади **поруч** із легкозаймистими предметами. **У разі** пожежі телефонуйте 101 (*З підручника*).

**Унаслідок* – (рос.) в результате; вследствие.

***Впродовж* – (рос.) в течение; на протяжении.

II. Доведіть, що виділені прийменники є похідними. Поясніть їх написання. Яка роль цих прийменників у висловлюванні?

331 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Як ви користуєтеся електроприладами, щоб уникнути небезпеки?

332 I. Спишіть сполучення слів. Підкресліть прийменники й поясніть їх написання.

Упродовж року, у разі програшу, **наді мною**, **із-за** гаю, **навколо** саду, згідно з наказом, **попід** небесами, **незважаючи на** роки, **всупереч** бажанню, **попри** неувагу, **з-під** лоба, **з-поза** хати, **задля** успіху, **услід** товаришу, **навпроти** машини, **поперед** батька, **з-попід** хмар, **наперекір** долі, залежно від складності.

II. Доберіть усно синонімічні прийменники до виділених слів.

III. *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне з поданих сполучень. Складіть речення із запропонованим вам сполученням.

333 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прийменників.

(З)над вершин, (за)для тебе, (з)поміж нас, (по)між людьми, (на)чолі з командиром, (на)зустріч щастю, (у)напрямку до площі, (на)передодні свята, (по)над хатами, (у)ві сні, (з)(по)над гір, (з)під опіки батьків, (за)рахунок наполегливості.

II. Поясніть, як утворено виділені прийменники.

334 Спишіть прийменники, розкриваючи дужки, підкресліть орфограми. Поясніть творення і написання прийменників.

(З)понад, з(по)серед, (з)поміж, (по)під, на(в)проти, (по)за, (у)слід, (з)за, (із)за, (із)під, (за)для, (на)зустріч, (на)перекір, (по)серед, (в)супереч, на(в)крузі, (на)передодні, в(з)довж, (на)прикінці.

335 Запишіть прийменники в три колонки залежно від написання: 1) разом, 2) окремо, 3) через дефіс.

(По)над, (з)поміж, (з)метою, (із)за, (на)вкрузі, (у)продовж, (з)посеред, (під)час, відповідно(до), (в)наслідок, (в)результаті.

336 Утворіть десять похідних прийменників, використовуючи подані непохідні прийменники. Утворені слова запишіть, підкресліть орфограму.

Над, по, із, серед, між, перед, за, з, під.

337 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

1. (З)за обрію, дзвінка і промениста, по райдузі весна в село ішла (*Л. Завіцана*). 2. Пише мати що на(в)коло хати наш садок вишневий забілів (*В. Симоненко*). 3. І верби і тополі і вітряки на полі і долом геть собі село (по)над водою простяглося (*Т. Шевченко*). 4. Не спіши з(по)перед батька в пекло розважливо мовить Данило, проте йде швидко (*Гр. Тютюнник*). 5. Залюблений у книг нових і давніх стоси, він слухав голоси з низин і з(по)над хмар (*М. Рильський*). 6. Лише (з)над хмар часом прилине прощання з літом журавлине (*П. Тичина*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

338 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Якою частиною мови є виділені слова в обох мовах? Підкресліть прийменники й поясніть їхнє написання.

1. Вслед нам неслись звуки вальса. 2. Охотники всматривались в след зверя. 3. Людмила радісно поспішила на^{встречу} гостям. 4. Я уже не на^{деялся} на^{встречу}. 5. Двигаться ^{вперед} колонны. 6. Обойти ^{вокруг} пам'ятника.

339 Складіть по одному реченню з кожним словом (сполученням). Поясніть, як ви розрізняєте омонімічні слова різних частин мови.

1. Всередині (*прислівник*), в середині (*іменник з прийменником*).
2. Назустріч (*прийменник*), назустріч (*прислівник*), на зустріч (*іменник з прийменником*).
3. Услід (*прийменник*), услід (*прислівник*), у слід (*іменник з прийменником*).

 340 Складіть і запишіть невеликий твір-роздум (5–6 речень) на тему «Мій обов'язок перед природою» або «Роль природи в житті людини». Використайте не менше ніж два прийменники з довідки для відтворення логічних зв'язків. Поясніть правопис прийменників.

ДОВІДКА. *Через, внаслідок, з нагоди, для, з метою, згідно з, відповідно до, залежно від, незважаючи на, всупереч, незалежно від.*

§ 30. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

Про прийменники з – із – зі та у – в, про типові помилки у вживанні прийменників та про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які засоби милозвучності української мови вам відомі? 2. Які є правила чергування [у] – [в]?

 341 Прочитайте речення в колонках. Установіть, які речення вимовляти важко. Чому? Зробіть висновок про особливості вживання варіантів прийменника з – із – зі.

Бери книжку зі столу.

Родина із семи осіб.

Із шовку виготовили вітрила.

Бери книжку з столу.

Родина з семи осіб.

З шовку виготовили вітрила.

З – із – зі – зо

Прийменник з уживаємо:

- перед голосним на початку слова (*з одним*);
- перед приголосним (крім *с, ш*), якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення (*котився з гори; З лісу...*).

Прийменник із уживаємо переважно перед *з, с, ц, ч, ш, щ* та між приголосними (*Із шовку, виїхав із села, лист із Бразилії*).

Прийменник зі вживаємо перед сполученням приголосних на початку слова, зокрема коли початковими виступають *з, с, ч, ш, щ* (*зі школи, бери зі столу*).

Прийменник зо вживаємо при числівниках *два, три* (*зо дві сотні*).

342 Спишіть сполучення слів, уставляючи на місці пропуску прийменник *з, зі, із* або *зо*. Які прийменники-синоніми виступають як засіб милозвучності мови?

Вийшли ... школи, брат ... сестрою, вітаю ... святом, зійшов ... дороги, квіти ... лісу, разів ... два, вийшли ... оранжереї, вийшов ... зоопарку, прибрав ... столу, дивитися ... берега, приїхав ... села.

343 Прочитайте крилаті вислови, вставляючи на місці пропуску прийменник з, зі або із. ... своєї печі дим солодкий. 2. ... чужого коня перемоги. 3. ... письма слова не викидають. 4. Дружи ... розумним – не будеш дурнем.

у – в

Прийменник у вживаємо:

- на початку речення перед приголосним (**У** лісі ...);
- між приголосними (**вечір у місті**);
- перед словами, що починаються на *в, ф, св, хв, тв, льв* (**за-йшла у фойє**);
- після паузи, що на письмі позначається розділовим знаком, перед приголосним (**Це було... у Києві**).

Прийменник в уживаємо:

- на початку речення перед голосним (**В** очах ...);
- між голосними (**живе в Одесі**);
- якщо попереднє слово закінчується на голосний, а наступне починається на приголосний (крім *в, ф, св, хв, тв, льв*) (**пішли в садок**);
- перед словом, що починається на голосний (**човен в очереті**).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У поетичній мові чергування у – в часто порушується з вимог ритму вірша.

344 Спишіть словосполучення, вставляючи на місці пропуску прийменник у або в. Обґрунтуйте свій вибір.

... теплій кімнаті, прибрати ... кімнаті, відпочили ... аквапарку, покласти ... шафу, податися ... мандри, вибігли ... сад, працюють ... школі, прибуде ... травні, зустрілися ... Львові.

Помилки

Часто в мовленні трапляються неправильні конструкції з прийменником. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
п'ять метрів за секунду	п'ять метрів на секунду
враження від вистави	враження про виставу
йти по гриби	йти за грибами
пливти за течією	пливти по течії
пропустити через хворобу	пропустити із-за хвороби
о десятій годині	в десять годин
завдання з географії	завдання по географії

345 Прочитайте речення. Зверніть увагу на вживання в них виділених прийменників.

1. А над самою водою верба похилилась, аж **по** воді розіслала зеленії віти (Т. Шевченко). 2. Пливуть година **по** годині в типші нічній (В. Сосюра). 3. Роман, **по** молодості, й не догадався збагнути матеріної тривоги (М. Стельмах). 4. Пізно світилося **проти** п'ятниці світло, як у Великодню ніч (М. Коцюбинський). 5. І стіл був багатший **проти** звичайного (Л. Смілянський).

346 Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Скористайтеся поданою нижче таблицею. З одним перекладеним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Встречались по вечерам, по просьбе товарища, приятный на вкус, помочь по возможности, выступать по команде, ориентироваться по компасу, опрокинул по первому требованию, по усмотрению врача, по взаимному согласию, по всем правилам, по окончании школы, разбил по неосторожности.

Прийменник по

<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>
на прохання	по просьбе	по команді	по команде
на вимогу	по требованию	за компасом	по компасу
на розсуд	по усмотрению	за курсом	по курсу
вечорами, щовечора	по вечерам	через неосторожність	по неосторожности
на смак	по вкусу	за зразком	по образцу
по можливості	по возможности	після закінчення	по окончании
за віком	по возрасту	по черзі	по очереди
дорогою, по дорозі	по дороге	за планом	по плану
за правилами	по правилам	з дозволу	по позволению
за згодою	по согласию	за порадою	по совету

347 Відредагуйте словосполучення. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 122).

По вині водія, пішов по справах, піти за хлібом, план по проведенню, зошит по географії, автобус по замовленню, працює по вихідних, по технічним причинам, прийти за журналом, великий по обсягу, зустрілися по приїзді.

348 Складіть і запишіть окремі речення з поданими сполученнями.

Згідно з дорученням, відповідно до плану, через негоду.

<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>
через дощ згідно з розкладом відповідно до розкладу о другій годині	из-за дождя согласно расписанию в два часа

349 Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

- Отменить поездку из-за грозы.
- Достать подарок из-под подушки.
- В течение всего лета в городе было жарко и душно.
- Движение было прервано в связи со снежными заносами.
- Сделали согласно инструкции.
- Фильм начинается в десять часов.

350 Спишіть сполучення слів, добираючи з дужок потрібний прийменник і ставлячи іменник (числівник) у потрібному відмінку. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 122).

Розпочнеться (о, в) десять годин; пропустити (через, із-за) хвороба; ліки (проти, від) застуда; (відповідно до, відповідно з) план роботи; працювати (по, за) контракт; діяти (згідно з, згідно до) наказ; поділитися враженнями (про, від) вистава; три метри (в, на) секунда; виконаю (при, за) одна умова; знатися (на, в) футбол; (при, за) будь-яких обставин.

351 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам треба повідомити причину певної події. Оберіть правильний варіант продовження речення. За потреби скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 122).

1. Рух на трасі припинився ... завдяки снігопаду.
через снігопад.
2. Команда перемогла ... завдяки підтримці вболівальників.
через підтримку вболівальників.

352 Відредагуйте речення. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 122).

- Усе стало зрозуміло по його розповіді.
- З нашого вокзалу курсують поїзди по всіх напрямках.
- Андрій пропустив футбол завдяки хворобі.
- Туристи мандрували по вулицях міста.
- Конкурс проходить відповідно з програмою.
- Пасажири зобов'язані оплатити за проїзд.
- Відкрили нові маршрути у зв'язку з поліпшенням обслуговування пасажирів.
- Сергій хворий грипом.
- Завтра писатимемо контрольну роботу по фізиці.
- Це сталося не по нашій вині.

353 Спишіть словосполучення, замінюючи прийменники синонімами. Чи впливатиме така заміна на зміст словосполучень?

Прийде по обіді, росте біля двору, працювати при дорозі, зустрілися край поля, старалися для гостей, незважаючи на образи, поставив коло хати, працювали поблизу школи, прийшов ради батька, їхав повз хату.

 354 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою.

Раньше люди жили в простых деревянных домах. Отапливались такие дома печами. Из-за частых пожаров человеку в течение жизни приходилось несколько раз менять своё жилище. В связи с этим сами дома и утварь были просты и неприхотливы. В избах стояли лавки, стол, сундуки для хранения вещей (По Н. Гореловой).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів у російській і українській мовах.

Словничок

Приходиться – (укр.) доводиться; утварь – (укр.) начиння; неприхотливый – (укр.) невігадливий.

355 I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу на повторення прийменників у тексті. З якою метою поетеса скористалася таким художнім прийомом? Пригадайте інші поетичні твори, зокрема фольклорні, у яких повторюються прийменники з художньою метою.

Вечірнє сонце, дякую за день!
 Вечірнє сонце, дякую за втому.
 За тих лісів просвітлений Едем
 і за волошку в житті золотому.
 За твій світанок, і за твій Zenit,
 і за мої обпечені Zeniti.
 За те, що завтра хоче зеленіть,
 за те, що вчора встигло оддзвеніти.
 За небо в небі, за дитячий сміх.
 За те, що можу, і за те, що мушу.
 Вечірнє сонце, дякую за всіх,
 котрі нічим не осквернили душу.
 За те, що завтра жде своїх натхнень.
 Що десь у світі кров ще не пролито.
 Вечірнє сонце, дякую за день,
 за цю потребу слова, як молитви.

Л. Костенко

М. Приймаченко.
 Соняшник життя

II. Два прийменники з тексту розберіть як частину мови (усно). Скористайтеся поданою нижче схемою.

Розбір прийменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Похідний чи непохідний.
3. З формою якого відмінка вжито в реченні.
4. Вимова та написання.

А над самою водою верба похилилась (Т. Шевченко).

Зразок усного розбору

Над – прийменник, непохідний, ужито з формою орудного відмінка; пишемо так, як вимовляємо.

Зразок письмового розбору

Над – прийм., непохідн., ужито з Ор. в.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Абсолютний чемпіон за кількістю прийменників – родовий відмінок. У нього понад 150 прийменників! Оце так відмінок! Спробуємо назвати ці прийменники. Хоча б окремі з них: *без, біля, від, для, замість, між, з-над, з-перед, поміж, проти, протягом, на відміну від, у напрямку* тощо. А от місцевий відмінок колись уживався без прийменників. Тепер же він в українській мові без прийменника не вживається. Щоправда, усього п'ять прийменників уживається з місцевим відмінком: *в, на, по, про, о* (За І. Вихованцем).

ЗАВДЯКИ чи ЧЕРЕЗ

Прийменник **завдяки** містить вказівку на причину, яка **сприяє** здійсненню чогось (*завдяки допомозі друзів, завдяки наполегливості*).

Прийменник **через** вказує на причину, що **заважає** здійсненню чогось (*через неуважність, через хворобу*).

ЗАЙТИ ЗА ЖУРНАЛОМ чи ПО ЖУРНАЛ?

Прийменник **за** вживаємо, коли треба передати послідовність дій або порядок пересування. Наприклад: *Батько зайшов за сином* (спочатку зайшов син, а слідом за ним – батько). Але коли йдеться про мету дії, то вживаємо прийменник **по**. Наприклад: *Батько зайшов по сина, щоб забрати його із собою*. Отже, правильно: *Зайти в учительську по журнал* (З посібника).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
йти по воду	йти за водою
назвати на прізвище	назвати по прізвищу
з вашої вини	по вашій вині
у (на) свята (святами)	по святах
вечорами	по вечорах
у справах	по справах
щодо (для) поліпшення	заходи по поліпшенню
чемпіон з тенісу	чемпіон по тенісу
підручник з фізики	підручник по фізиці
великий за обсягом	великий по обсягу
на смак	по смаку
після приїзду	по приїзду
за наказом	по наказу
на замовлення	по замовленню
оплатити проїзд	оплатити за проїзд
приурочити до відкриття	приурочити відкриттю
зробив за умови	зробив при умові
сталось за життя	сталось при житті
згідно з наказом	згідно (згідно до) наказу
відповідно до наказу	відповідно наказу
о десятій годині	в десять годин
ліки проти застуди	ліки від застуди
наступного дня	на наступний день
українською мовою	на українській мові

РОЗРІЗНЯЙМО

ПРОТЯГОМ і НА ПРОТЯЗІ

Протяг – різкий струмінь повітря, що продуває. Тому сполучення *на протязі години* ненормативне. На протязі можна сидіти (хоча й не варто). У конструкціях на позначення часу тривання, існування чогось уживаємо слово *протягом*. **ПРАВИЛЬНО:** *протягом одного місяця; протягом години.*

Сполучення *на протязі* можна вживати також тоді, коли йдеться про відстань (*на протязі кількох кілометрів*).

В УКРАЇНІ

В українській мові значення простору виражають прийменники *в (у), до, над, на*. Назви міст, країн вимагають уживання прийменника *в (у)*. **НАПРИКЛАД:** *в Україні, у Франції, у Львові, в Одесі*. Коли ми говоримо про моря, океани, гори, то слід уживати прийменник *на*. **НАПРИКЛАД:** *на Чорному морі, на горі Говерлі (на Говерлі).*

АДРЕСА

В українській мові слово *адреса* вживають у складі таких прийменникових конструкцій: *мешкати за адресою, на нашу адресу, звернутися на адресу*. Незважно й перевірити себе. Коли можна поставити питання *куди?*, то слід уживати *на адресу* (*Пишіть нам на адресу ...*). Коли можна поставити питання *де?*, то слід уживати *за адресою* (*Я мешкаю за адресою ...*).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
близько двох років вважати за необхідне двічі на місяць завдяки підтримці з деякого часу з нагоди святкування незважаючи на труднощі край виснажений через обставини за життя за таких обставин	біля двох років вважати необхідним двічі в місяць дякуючи підтримці з деяких пір з приводу святкування не дивлячись на труднощі до краю виснажений в силу обставин при житті при таких обставинах

§ 31. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

*Про особливості сполучників, їхню роль у мові,
а також про групи за будовою та вживанням*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які члени речення називають однорідними? 2. Що таке складне речення?

356 Прочитайте речення. Визначте, у якому з них виділений сполучник з'єднує частини складного речення, а в якому – однорідні члени. Зробіть висновок про роль сполучників у мові. Чому ця частина мови, на вашу думку, має таку назву?

1. В осіннім небі журавлі курличуть, **і** голос їхній ледве чуť з імлі (Є. Летюк).

2. З-за обрію вставало вранішнє сонце **і** радісно вітало молоду зелену траву (Ю. Збанацький).

**Поняття
сполуч-
ника**

Сполучник (рос. союз) – службова частина мови, яку вживають для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** 1. Учителя **і** дерево пізнають із плодів (Нар. творчість). 2. Друзі, висівайте доброту, **бо** вона, як хліб, потрібна людям (Д. Луценко).

Особливості

Сполучник також є засобом зв'язку речень у тексті. Сполучники – незмінні слова, вони не мають лексичного значення, не виступають членами речення.

Види

За походженням сполучники бувають:

- непохідні (первісні): *і, але, та, чи, або*;
- похідні (походять від інших частин мови): *як, що, зате*.

Види сполучників за будовою

Прості	Складні	Складені
Морфологічно не розкладаються на частини:	Утворені злиттям кількох слів:	Сполучення кількох слів:
<i>і, а, та, бо, коли, чи ... чи</i>	<i>зате (за+те), щоб (що+б), якщо, начебто, мовби</i>	<i>через те що, для того щоб, у міру того як, тому що</i>

Види сполучників за способом використання

Одиничні	Повторювані	Парні
<i>і, й, чи, але, що, або, щоб, ніби, якщо</i>	<i>або ... або, чи ... чи, ні ... ні, то ... то, чи то ... чи то</i>	<i>не тільки... а й; якщо... то; як... так і; хоч... та; хоч... але; не так... як; чим... тим</i>
<i>яблуко й груша</i>	<i>ні яблуко, ні груша</i>	<i>не тільки яблуко, а й груша</i>

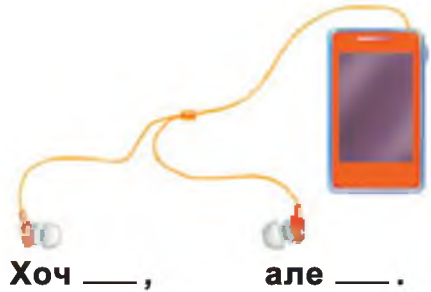
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від прийменників, сполучники зв'язують не головне й залежне слова в словосполученні, а однорідні члени речення.

357 Спишіть прислів'я, вставляючи на місці пропуску потрібні за змістом сполучники з довідки. Поясніть роль цих слів у мові. Які з них є парними?

1. За грубе слово не сердься, ... на ласкаве не здавайся. 2. Щире слово, добре діло душу ... серце обігріло. 3. Не брудни криниці, ... схочеш водиці. 4. Кожна робота легка, ... її охоче робиш. 5. ... більше дров, ... більший вогонь. 6. ... не красне, ... власне.

ДОВІДКА. А, й, бо, коли, що... то, хоч... зате.

358 I. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення, «відоме» й «нове» в реченнях тексту.

НА МІСЯЦІ

На Місяці і люди, і земні предмети важать у шість разів менше, тому що Місяць легший за Землю й менший за неї. Якщо хлопець чи дівчина важить на Землі 48 кілограмів, то на Місяці вони матимуть вагу півторарічної дитини. Вага зменшиться, а сила м'язів зостанеться «земною». Отже, на Місяці можна стати чудовим спортсменом. Якщо на Землі хтось стрибає у висоту 1 метр 20 сантиметрів, то на Місяці він стрибнув би до 10 метрів у висоту. А футбол? Можна було б забити м'яч у ворота навіть з відстані 100–120 метрів (За В. Уткіним).

Ж. Міро. Маленький світ

II. Доведіть, що виділені слова є сполучниками. З'ясуйте, що вони з'єднують – однорідні члени речення чи частини складного речення. Якими є ці сполучники за будовою та способом використання?

359 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Уявіть, що вам запропонували стати учасником космічної експедиції на Місяць. Чи погодилися б ви? Розкажіть, чим ви хотіли б займатися в цій експедиції.

360 I. Запишіть сполучники в три колонки залежно від будови: 1) прості; 2) складні; 3) складені. Одиничними чи повторюваними є всі ці сполучники?

Або, для того щоб, проте, та, щоб, тому що, неначе, та, у міру того як.

II. З одним сполучником складіть і запишіть речення.

361 Зіставте сполучники в українській і російській мовах і зробіть висновок про схоже й відмінне.

<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>
і, й, та (у значенні і)	да (в значенні и)
але, проте, та (у значенні але)	да (в значенні но)
абб, чи, чи то	либо, или
але, та, проте, однак, одначе	но, однако
не тільки... а й; не лишє... а й	не только... но и
як... так і	как... так и
чи то ... чи то; чи ... чи	то ли ... то ли
чи то ... чи то; чи то ... чи	не то ... не то
наче, неначе, мов, немов, ніби, буцімто	будто, как будто, точно, словно
бо, через те що, тому що, оскільки	ибо, оттого что, так как
якщо, коли, раз	раз
нехай, хай	пускай

362 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Знайдіть сполучники, визначте групу за значенням і будовою. Скористайтеся перекладним словником і поданою вище таблицею.

1. Тяжело будет, да ничего, донесу.
2. Среди садовых цветов есть как нарядные*, так и скромные виды.
3. Не то дым шёл от костра, не то туман поднимался над болотом.
4. Журчит ручей, точно девушка говорит.
5. Теперь пойду на речку либо в лес.
6. Раз не хочешь опоздать, поспеши.
7. Мы остались дома, так как пошёл дождь.
8. Пускай погода тёплая, всё равно можно простудиться.

*Нарядный – укр. оп'ятний, нарядний, пішний.

363 I. Прочитайте вголос речення. Випишіть виділені в них сполучники в три колонки залежно від способу використання: 1) одиничні; 2) повторювані; 3) парні. Яка роль цих сполучників у кожному реченні?

1. Не доведи, щоб розум задрімав (*К. Басистий*).
2. Ні людей, ні хат не було, але смужечка синього диму снувалася поміж деревами (*Б. Лепкий*).
3. Хоч слів тих ніхто на щиті не носив, та в серці носив до загину (*Лесья Українка*).
4. Місяць дивиться на дівчину і не то хмуриться, не то посміхається їй (*М. Стельмах*).
5. На травах тремтіла зерниста роса, ніби хто на ніч понанизував кришталеве намисто (*І. Цюпа*).
6. Бої точилися не тільки за кожний будинок, але й за кожний поверх, кімнату (*Олесь Гончар*).
7. Держімося землі, бо земля держить нас (*Нар. творчість*).

II. З одним сполучником другої колонки складіть і запишіть речення, розставте потрібні розділові знаки.

III. Визначте граматичну основу в п'ятому реченні.

364 *КОЛО ДУМОК.* Відомо, що і сполучник, і прийменник є засобом зв'язку слів. У чому ж тоді між ними відмінність?

365 Прочитайте речення, доцільно замінюючи виділені сполучники синонімічними. За потреби скористайтеся довідкою.

1. Погнав пасти телят та пригнав гусят. 2. Ми переможемо, бо боремося за справедливість. 3. Коли хочеш чути слова ввічливості, не забувай і сам їх уживати. 4. Над нічним містом спалахнула блискавка, ніби в одну мить засвітилися сотні ліхтарів. 5. Щоб добро мати, треба працювати.

ДОВІДКА. Синонімічні сполучники: 1) але, та, зате, проте, однак, одначе; 2) бо, тому що, через те що; 3) коли, якщо, як; 4) ніби, наче, неначе, як, мов, мовби, немов; 5) щоб, для того щоб, з тим щоб.

366 Хто зможе пригадати три сполучники з літерою **б**, де вона була б послідовно першою, другою, третьою? А четвертою, п'ятою?

367 Установіть відповідність між частинами фразеологізмів. Відновлені фразеологізми запишіть. Знайдіть сполучники. Зверніть увагу, що кому між частинами цих фразеологізмів не ставимо.

1 ні в тин	А ні вночі
2 ні вдень	Б ні зоря
3 ні світ	В ні мертвий
4 ні живий	Г ні в ворота

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частини парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
Прийшли як учителі, так і учні	Як прийшли учителі, так і учні.
Їли не тільки яблука, а й груші.	Не тільки їли яблука, а й груші.

368 Відредагуйте усно речення. Складіть і запишіть речення з парним сполучником *не тільки... але й*.

1. Треба бути як однаково чесним у великому, так і в малому. 2. Не тільки природу любимо, а й оберігаємо. 3. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки, але й каталися на каруселях.

369 I. Спишіть речення. Підкресліть сполучники, визначте вид за будовою та способом використання.

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня (*Нар. творчість*). 2. Якщо все святкувати, то не буде чого ковтати (*Нар. творчість*). 3. І хліб, і першу радість життя, і сльозу ми порівну, по-братньому ділили (*Д. Луценко*). 4. Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі (*Г. Тютюнник*). 5. У Софії Київській вражають відвідувачів не тільки мозаїки, але й чудові фрески (*Із журналу*). 6. О земле щедра, то лагідна, то грозяна, твої шляхи обміряти судилося мені (*М. Сингаївський*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих у вправі прислів'їв. Пригадайте й запишіть ще 2–3 прислів'я, у яких є сполучники.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Прості сполучники (*а, і, та* тощо) є первісними. Їх кількість обмежена. Вони навіть не мають власного наголосу й під час вимови зливаються з наступним словом, що має власний наголос.

Складні й складені сполучники утворилися від слів інших частин мови. Наприклад, сполучник *тому що* утворився поєднанням прислівника *тому* й займенника *що*. А сполучник *через те що* утворився з таких елементів: прийменник *через* + займенник *те* + займенник *що*. Усі складові елементи складених сполучників утратили своє лексичне значення.

§ 32. СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ ТА ПІДРЯДНОСТІ

Про групи сполучників за значенням, особливості їх використання, а також про сполучні слова та культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому? Чи ставимо кому між частинами складного речення?

370 Прочитайте складні речення. Визначте в них частини, які з'єднані виділеними сполучниками. У якому реченні ці частини нерівноправні (від однієї до іншої можна поставити питання)? Зробіть висновок про роль сполучників сурядності та підрядності в мові.

1. Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
(Л. Костенко)

↙ сполучник сурядності

2. Горнись до тебе, Україно,
щоб нас ніхто не роз'єднав.
(М. Бакай)

↙ сполучник підрядності

Сурядні

Розрізняють сполучники сурядності й підрядності. Сполучники сурядності (рос. сочинительные) використовуємо для зв'язку однорідних членів речення та рівноправних частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *і, та, а, але, або, чи*. У долинах співали струмки, *і* кожен з них мав свій голос (М. Стельмах).

Підрядні

Сполучники підрядності (рос. подчинительные) використовуємо для зв'язку залежних одна від одної частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *бо, що, щоб, якщо, як, тому що, ніби*.

для чого?

Треба нахилитися, **щоб** із криниці води напиться.

Значення

Сполучники сурядності та підрядності поділяємо на групи за значенням.

Сполучники сурядності

Група за значенням	Сполучники	Приклади
Єднальні	<i>і (ї), та (у значенні і), ні ... ні, як... так і, не тільки... але й</i>	день і ніч ні вдень, ні вночі
Протиставні	<i>а, але, та (у значенні але), зате, проте, однак, а втім</i>	Удень ішов дощ, але було тепло
Розділові	<i>або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то</i>	день або ніч
Зіставний	<i>а (не можна замінити протиставним але)</i>	День підходить, а ніч відступає.

371 I. Прочитайте виразно речення. Знайдіть сполучники сурядності й випишіть їх у чотири колонки: 1) єднальні, 2) протиставні, 3) розділові, 4) зіставний. Які з цих сполучників повторювані?

1. Бліді на небі гасли зорі, і вітер плутався в мережах верховіть... (М. Рильський). 2. І смеркає, і світає, день божий минає (Т. Шевченко). 3. Дощ на світанку стих, але за мить він перейшов у вариво огненне (В. Герасим'юк). 4. Усяк правду знає, та не всяк про неї дбає (Нар. творчість). 5. Чи це він чув таке про соняшники, чи сам придумав? (М. Стельмах). 6. Ми то купаємо очі в морі, то море в очах (М. Коцюбинський). 7. Чужого хорошого не гудь, а поганого свого не хвали (Нар. творчість). 8. Хай зачекає втома на порозі, а ти побудь, побудь на самоті (М. Ткач).

II. Визначте, у яких реченнях сполучники з'єднують однорідні члени, а в яких – частини складного речення.

III. З'ясуйте, у яких реченнях сполучник використано як засіб створення антитези.

372 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Запропонуйте однокласнику (однокласниці) сполучник сурядності. Із запропонованим вам сполучником складіть і запишіть: а) одне речення з однорідними членами, з'єднаними цим сполучником; б) одне складне речення, частини якого з'єднані цим сполучником. Перевірте одне в одного виконання.

Сполучники підрядності

Група за значенням	Сполучники	Приклади
Причинові	<i>бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, оскільки</i>	Земля прекрасна, тому що на ній живуть дзвінкоголові малюки (Ю. Бедзик)
Часові	<i>коли, тільки, як, щойно, ледве, як тільки, аж поки</i>	Як пишно в кульбаб золотилися вії, коли на луках проростала трава (Д. Луценко)
Умовні	<i>якщо, якби, аби, коли, коли б, як</i>	Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жить і я! (М. Сингаївський)

Меги	щоб, для того щоб, аби	Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися (<i>Нар. творчість</i>)
Допустові	хоч, хай, хай... але, незважаючи на те що, дарма що, дарма що... а	Упав додолу перший лист, хоч гай ще диха молодо (<i>Д. Луценко</i>)
Порівняльні	як, мов, немов, наче, неначе, ніби, немовби, начебто	Хліб пахне солодко, як пахнуть меду соти (<i>Л. Забашта</i>)
З'ясувальні	що, щоб, чи, як	Я б так хотів, щоб ти була щаслива (<i>М. Луків</i>)
Міри та ступеня	аж, що аж, що	І так утомився, що на півдорозі заснув (<i>С. Левчук</i>)
Наслідковий	так що	Зранку випав сніг, так що слідів тепер не побачиш (<i>О. Квітневий</i>)

373 I. Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені сполучники підрядності з'єднують частини складних речень. Поставте усно питання від однієї частини речення до іншої. Визначте групу виділених сполучників за значенням.

- Недаремно говорять, **що** люди – ніби дзеркало (*І. Тoman*).
- На березі ставало темно, **тому що** з берега насувалася важка чорна хмара (*О. Донченко*).
- Уже сонце потроху почало визбирувати росу, **коли** я доїхав до Якимівської загорожі (*М. Стельмах*).
- За вікнами шуміло море, **наче** дихав під скелями якийсь велетенський звір (*З. Тулуб*).
- Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*).
- Народ сам скує собі долю, **аби*** тільки не заважали (*М. Коцюбинський*).
- Вона наважилась покинути небезпечне місце, **незважаючи на те що** Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (*М. Коцюбинський*).
- Хутір ховався серед дерев, **так що** влітку іншу хатку даремно очима шукати-меш (*М. Трублаїні*).

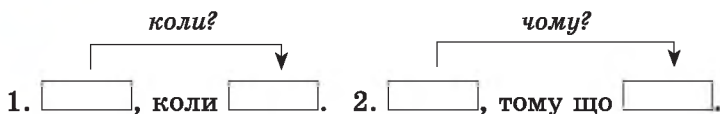
*Аби – (рос.) лише бы, только бы.

II. Визначте, які з виділених сполучників є складеними.

374 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Назвіть сполучники підрядності.

- Озеро сверкает, точно покрытое чистым серебром.
- Мы остались дома, потому что пошёл дождь.
- Я знал, что приехал не вовремя.
- Пришлось поспешить, чтоб не опоздать к ужину.
- На поезд мы опоздали, так что ночь пришлось провести на вокзале.
- На улице не то снег, не то дождь.

375 I. Складіть і запишіть складні речення, що відповідають схемам. Визначте групу сполучників за значенням і вид за будовою. Яка роль цих слів у реченнях?

- як?
- з якою метою?
3. , ніби .
4. , для того щоб .

II. Замініть усно сполучники у своїх реченнях синонімічними.

Приклади сполучників-синонімів

і, та	ніби, мов, як, наче, неначе
або, чи	щоб, аби, для того щоб
але, проте однак, та	бо, тому що, оскільки

376 Спишіть речення, замінюючи виділені сполучники синонімічними. У записаних реченнях підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а підрядності – двома.

1. Уночі Андрій довго не міг заснути, **бо** в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою (*Г. Тютюнник*). 2. Добре вперед дивитися, **але** треба й назад оглядатися (*Нар. творчість*). 3. Глід у кущах, мов жар, полум'яніє (*Л. Тендюк*). 4. Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, **аби** дати дорогу автомашинам (*П. Панч*). 5. Уранці треба обов'язково снідати, випивати чашку чаю, соку **або** молока (*З посібника*).

377 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а підрядності – двома. Що з'єднує кожен із цих сполучників?

1. Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тривожно то шуміли тихо і приємно (*М. Коцюбинський*). 2. Лейтенант устиг помітити що агент на якусь мить пригальмував повернувся до нього обличчям і ледь помітно змахнув рукою (*А. Костецький*). 3. Мусять бути веселі трави й дерева бо всі вони зелені і дають плоди (*В. Шевчук*). 4. Човен то здіймався високо то спускався низько м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю (*Леся Українка*).

378 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам треба повідомити однокласників про час, мету, причину чи умову певної події (явища). Поєднайте подані пари речень у складне за допомогою сполучників підрядності. Утворені речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки й зачитайте вголос.

1. Завтра треба взяти спортивну форму. Замість географії буде фізкультура.

2. Уроки фізкультури будуть проходити в спортзалі. Почнеться друга чверть.

3. У школі дозволять провести дискотеку. Не буде зауважень щодо поведінки учнів.

4. Треба розмістити на сайті школи статтю про наш клас. Одержати доступ до всіх інформаційних сторінок.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучники *що, коли, як* потрібно відрізнати від займенника *що* і прислівників *коли, як*. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучники	Інші частини мови
<p>що</p> <p><i>Відомо, що ліс лікує.</i> (від однієї частини до іншої можна поставити питання <i>що?, за що? або про що?</i>)</p>	<p>що (займенник)</p> <p><i>Побачили сонце, що сідало за гору.</i> (слово <i>що</i> можна замінити займенником <i>який, яке, яка</i>; виступає підметом)</p>
<p>коли</p> <p><i>Усе вийде, коли постаратися.</i> (слово <i>коли</i> виражає відношення умови; можна замінити сполучником <i>якщо</i>. <i>Коли</i> може виражати і часові відношення)</p>	<p>коли (прислівник)</p> <p><i>Не знаю, коли прийде весна.</i> (слово <i>коли</i> приєднує частину, до якої ставимо питання <i>що? або який?</i>; виступає обставиною)</p>
<p>як</p> <p><i>Вийду, як сонце сяде.</i> (слово <i>як</i> виражає відношення часові, порівняльні або умови; можна замінити сполучниками <i>коли, мов</i> або <i>якщо</i>)</p> <p><i>Не помітив, як почався урок.</i> (слово <i>як</i> можна замінити сполучником <i>що</i>)</p>	<p>як (прислівник)</p> <p><i>Заспівай так, як соловей у гаю.</i> (слово <i>як</i> приєднує частину, до якої ставимо питання <i>як?, яким способом?</i>; виступає обставиною)</p> <p><i>Не знаєш, як допомогти.</i> (слово <i>як</i> можна замінити на <i>як саме, яким способом</i>; можна перетворити на питальне речення: <i>Як саме допомогти?</i>)</p>

379 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо сполучником, а в другому – займенником.

- Життя своє благословляй, **що** народився в цьому краї (*М. Рильський*).
- На узвишші є місцина, **що** в народі й досі зветься Золотий Тік (*О. Гончар*).

380 Порівняйте подані парами речення. Визначте, які вони за будовою та як з'єднані їхні частини. Знайдіть у кожній парі одне речення, у якому слова *що, коли, як* є сполучниками. Відповідь обґрунтуйте.

1. На щасливому материному лиці, **що** сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози (*О. Довженко*). – От жаль, Дмитре, **що** ми рушниці не взяли (*М. Стельмах*). 2. Ну як же можна матері вмирати, **коли** життя у неї не було (*Г. Чубач*). – Чекаю дня, **коли** собі скажу: оця строфа, нарешті, досконала (*Л. Костенко*). 3. Її розпитують, **як** вона в мужицтві жила, як пряла, мазала, як коня поганяла (*Г. Квітка-Основ'яненко*). – Вийди, як ясне сонечко зійде (*Нар. творчість*).

381 КОЛО ДУМОК. Чи правильне твердження, що в поданому реченні слово *що* може бути і сполучником, і займенником? Доведіть свою думку.

Я знаю, **що** буду завтра майструвати.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Переважно в **офіційному** та **науковому** стилях уживаємо сполучники з *того часу як*, *завдяки тому що*, *внаслідок того що* й подібні. **Розмовному** стилю властиві сполучники *позаяк*, *одначе*, *отож*, *а що*, *себто*, *буцімто* й подібні.

382 Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок у вживанні сполучників. У яких реченнях сполучники доцільно замінити синонімічними? Відредаговані речення запишіть.

1. Учитель сказав, що Дмитро пропустив багато уроків, що може погано вплинути на успішність, що є неприпустимим. 2. Оленко, одягни теплішу куртку, зважаючи на те що сьогодні прохолодно. 3. Протокол зборів підписали всі члени комісії, одначе з окремими зауваженнями. 4. Що більше працюватимеш, тим більше матимеш. 5. З 25 по 27 червня історичний музей не працюватиме, позаяк зачиняється на ремонт. 6. Як не старався, але однак не зміг усього зробити. 7. Усі знали, аби купити білет, то прийти вчасно.

383 Розгляньте репродукцію картини. Напишіть за нею твір-опис (5–6 речень), використовуючи сполучники *сурядності* й *підрядності*.

А. Гайдамака. Сад моєї матері

§ 33. НАПИСАННЯ СПОЛУЧНИКІВ

Про те, які сполучники пишемо разом, а які – окремо, а також про розрізнення сполучників та інших частин мови

384 Порівняйте написання сполучників у колонках. Визначте вид сполучників за походженням та будовою. Зробіть висновок, які сполучники пишемо разом, а які – окремо.

якби	для того щоб
щоб	тому що
немов	після того як

Написання сполучників

Пишемо РАЗОМ	Пишемо ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> складні сполучники: <i>щоб, якби, якщо, отож, тобто, аніж, адже, притому, проте, ніби, немов, мовби, начеб, неначе, немовбито</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складені сполучники: <i>тому що, як тільки, з тим щоб, у зв'язку з тим що, через те що</i> деякі сполучники із частками <i>би (б), же (ж): коли б, хоча б, хоч би, але ж, адже ж, або ж, коли ж</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Використовуючи складені сполучники *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, замість того щоб*, кому ставимо або перед усім сполучником, або перед *щоб, як*. Це залежить від змісту та інтонації.

ОРФОГРАМА

Написання сполучників разом і окремо

385 I. Прочитайте прислів'я. Змоделюйте усно ситуацію, за якої можна було б використати одне з них (на вибір).

1. Більше вір своїм очам, **аніж** чужим речам. 2. **Коли б** кізка не скакала, то **б і** ніжку не зламала. 3. **Дарма що** малий, **а й** старого навчить. 4. Так робить, **мовби** мокре горить. 5. Мороз припікає, **зате** комарів немає.

II. Визначте, складними чи складеними є виділені сполучники. Поясніть їх написання та роль у реченнях.

386 I. Прочитайте сполучники та сполучники із частками. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника.

Сполучники: якби, адже, отож, зате, немовби, начебто, нібито, як тільки, після того як, тому що, незважаючи на те що.

Сполучники із частками: адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б, або ж.

нібито
мовби
немовби
немовбито

II. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Обміняйтеся зошитами з однокласником (однокласницею) і звірте написане з надрукованим.

387 I. Спишіть сполучення, знімаючи ризику.

Коли/б усе було добре, тому/що гарний, але/ж це неправда, ото/ж думайте самі, ні/би нічого й не сталося, дарма/що малий, хоч/би й сніг ішов, або/ж мовчи, не/мовбито все зрозуміло, немов/би мене знає.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

388 I. Спишіть речення, знімаючи ризику. Поясніть написання. Чи є в реченнях сполучники сурядності?

1. Темінь упала на місто раптово, **начеб/то** хто спустив завісу (*В. Шевчук*). 2. Сьогоднішне в мені живе з віками, **не/мов** різець гартова-

ний і камінь (А. Малишко). 3. Треба рано встати, для того щоб рибу впіймати (Нар. творчість). 4. Не їстиму, хоч/би й припрошували (Нар. творчість). 5. Не клади пальця в рот, тому/що одкусить (Нар. творчість).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні.

389

I. Хто зможе правильно визначити, скільки сполучників є в поданому реченні?

Дарма що вовк, а добре розсудив, неначе хто навчив, що іноді з'їси і не доволі, зате живеш на волі (Л. Глібов).

II. Поясніть написання сполучників та визначте групу за значенням.

Однозвучні слова

Варто розрізняти складні сполучники **зате, проте, щоб, якби, якщо, притому, причому** та однозвучні слова, які пишемо окремо (**за те, що б, як би, при тому** та ін.). Щоб відрізнити сполучник від однозвучних слів інших частин мови, треба замінити його синонімічним. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучники	Слова інших частин мови
<p>проте, зате</p> <p><i>Було важко, проте ніхто не скаржився.</i> (можна замінити сполучником <i>але</i>)</p>	<p>про те, за те (прийменник + займенник)</p> <p><i>Дідусь розповів про те, як збирати лікарські трави.</i> (можна поставити питання: <i>розповів про що?</i>)</p>
<p>щоб</p> <p><i>Попросив, щоб розбудили о сьомій.</i> (можна замінити сполучником <i>аби</i>)</p>	<p>що б (займенник + частка)</p> <p><i>Довго думав, що б таке тобі подарувати.</i> (частку <i>б</i> можна перенести в інше місце речення; на <i>що</i> виразно падає наголос)</p>
<p>якбї, якщб</p> <p><i>Прийшли б вчасно, якби не дощ.</i> (можна замінити на <i>коли б</i>)</p>	<p>як би, як що (прислівник + частка)</p> <p><i>Як би зробити краще?</i> (частку <i>би</i> можна перенести в інше місце речення; на <i>як</i> падає логічний наголос)</p>

390

Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Які з виділених слів є сполучниками в обох мовах?

1. В стране Гудвина грозы случались редко, зато достигали неимоверной силы (А. Волков). 2. Не за то волка бьют, что серый, а за то, что овцу съел (Нар. творчість).

391 Прочитайте гумореску. Визначте частини мови виділених слів. Обґрунтуйте написання.

От **якби** ми під вербою
не зустрілися з тобою,
і якби ми не купались,
і якби у глибині

не були пеньки на дні,
і якби **про** те ми знали,
і якби не всі «якби», –
не набили б ми лоби!

Г. Бойко

392 *КОЛО ДУМОК.* Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо сполучником, а в другому – однозвучними з ним словами інших частин мови.

1. **Якби** пес не сидів, то зайця б зловив.
2. **Як би** пес не вертівся, а хвіст ззаду.

393 Прочитайте речення. У яких реченнях виділені слова є сполучниками? Замініть усно ці сполучники синонімічними.

1. Вечеря коротка, **зате** ніч довга (*Нар. творчість*). 2. Я люблю тебе, друже, **за** те, що в очах твоїх море синіє... (*В. Сосюра*). 3. Ніч колихала так ласкаво, **проте** не спалося ніяк (*М. Рильський*). 4. **Щоб** рибу впіймати, треба рано встати. 5. **Що б** то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив? (*Нар. творчість*). 6. **Якби** я втратив очі, Україно, не зміг би жити, не бачачи лугів... (*Д. Павличко*). 7. **Як би** тобі не поталанило, не жди добра у відповідь на зло. 8. **Якщо** сухий грудень, то й суха весна (*Нар. творчість*).

394 I. Спишіть речення, знімаючи ризик. Підкресліть сполучники підрядності.

1. Як/би не/минула зима, не/мали б надії на весну (*Г. Чубач*). 2. Як/би часто не/кликало небо, не/одвикну земним дорожить (*Г. Чубач*). 3. Друзів у житті не так багато, дбайте, що/б в житті їх зберегти (*Д. Луценко*). 4. Присядь. Послухай. Шелестять дощі про/те, чого не/вимовиш словами (*М. Луків*). 5. Леся замислилася, про/те заговорила знову (*М. Олійник*). 6. Місяць, підводячись в/гору, пірає в загустілу змару, так/що видніється лише срібний край (*М. Стельмах*).

 II. Поясніть написання *е, и* у виділених словах.

 III. Хто зможе правильно визначити, скільки дієслів у формі інфінітива вжито в поданих реченнях?

395 Продовжте й запишіть речення. Поясніть написання сполучників і однозвучних з ними слів.

1. Я уважно слухаю розповідь, **проте** ...
2. Я уважно слухаю розповідь **про** те, ...
3. **Як би** мені хотілося ...
4. **Якби** мені хотілося ...

 396 I. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. Випишіть сполучники й простежте, як вони допомагають виразити логічність, аргументованість викладу думки.

Тверді тіла та рідини не розпадаються на окремі молекули, незважаючи на те що молекули відокремлені проміжками й перебувають у безперервному безладному русі. Навпаки, кожна молекула притягує до себе сусідні,

тому що між ними існує взаємодія. Це притягання стає сильнішим, якщо молекули перебувають дуже близько одна від одної. Притягання між молекулами значно слабшає, як тільки відстані стають більшими за розміри самих молекул.

Стає зрозумілим, чому шматки пластиліну злипаються добре, а два шматочки крейди – не злипаються. Тому що щілина між двома шматками крейди в мільйон разів більша за розміри молекул, а шматки пластиліну можна легко ущільнити до відстаней, відповідних молекулам (*З підручника*).

- II. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є з-поміж цих засобів сполучники?
 III. Виконайте письмово розбір двох сполучників (на вибір) як частини мови.

Розбір сполучника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Вид за будовою.
3. Вид за способом використання.
4. Сполучник сурядності чи підрядності; група за значенням.

Зразок письмового розбору

Годі побудувати щось словом, коли те саме руйнувати ділом (Г. Скорода).

Коли – сполуч., прост., одиничн., підрядн., умовн.

§ 34. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості часток, їхні розряди за значенням, а також про розрізнення часток та інших частин мови

ПРИГАДАЙМО. 1. Як утворюємо форми дієслів умовного способу? 2. Як утворюємо заперечні й неозначені займенники?

397 Порівняйте пари речень. Зверніть увагу на виділені частки. Чи надають вони словам і реченням додаткових відтінків у значенні? Яких саме? Зробіть висновок про роль часток у мові.

1. У кімнаті був стіл.	–	У кімнаті був лише стіл.
2. Весело сміялося сонце.	–	Як весело сміялося сонце!
3. Це просто!	–	Це ж просто!
4. Пішов дощ.	–	Саме пішов дощ.

Поняття частки

Частка (рос. частица) – це службова частина мови, яка надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення слів і форм слів. **НАПРИКЛАД:**

<i>Зайди хоч на годину!</i>	}	надають додаткових відтінків у значенні
<i>Дощ таки пішов.</i>		
<i>Поклич кого-небудь.</i>	}	утворюють нове слово і форму дієслова
<i>Хай шумить Дніпро.</i>		

Особливості Розряди

Частки не мають лексичного значення, не змінюються, не бувають членами речення.

Частки поділяються на модальні, словотворчі, формотворчі.

Розряди часток

Модальні	Словотворчі	Формотворчі
Надають додаткових відтінків у значенні: <i>не, так, ото, лише, ну, і, аж</i>	Утворюють нові слова: <i>ні-, не-, аби-, де-, -сь, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -же (-ж), -би (-б)</i>	Утворюють форми дієслів, зворотні дієслова, найвищий ступінь порівняння: <i>би (б), хай, -ся (-сь), як-, най-, -що</i>
<i>Так, я знаю. Ну що там?</i>	<i>недавно, деякий, будь-хто, колись, авжеж, мовби</i>	<i>читав би, хай читає, одягатися, найбільший, якнайбільший</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотворчі частки виступають у ролі префіксів і суфіксів. **НАПРИКЛАД:** ніхто, деколи, колись, хто-небудь.

398 Утворіть і запишіть від поданих дієслів форми умовного й наказового способів за допомогою часток **б (би), хай (нехай)**. Чому ці частки називають формотворчими?

БРАЗОК. Читати – читав би, хай читає.

Розуміти, писати, дивитися, мріяти.

399 Спишіть прислів'я. Доведіть, що виділені слова є частками. Підкресліть модальні частки однією рисою, а формотворчі – двома.

1. У чужій пасіці бджіл не розведеш. 2. Злякана ворона і куца боїться. 3. Я би тобі сказав щось, та хай тобі скаже хтось. 4. Аж до діброви чути ваші розмови. 5. Праця без користі – ті ж байдики. 6. Руки в ледачого тільки до каші й тягнуться.

Групи модальних часток за значенням

Група	Частки	Приклади
Вказівні (вказівка на предмет, дію, місце)	<i>це, оце, ось, ото, то, от, он, ген, осьде</i>	От мурована церква з високою дзвіницею (<i>Марко Вовчок</i>)
Означальні (увиразнення значення окремих повнозначних слів)	<i>мало не, трохи не, майже, ледве, саме, справді, точно</i>	Гнуться мало не до землі струнки білі берези (<i>І. Франко</i>)

Продовження

Підсилювальні (підсилення виразності)	<i>і, й, та, таки, аж, ж, же, а, бо, то, навіть, ну</i>	Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села (Т. Шевченко)
Видільні (виділення окремих слів)	<i>тільки, лише, лиш, хоч, хоча, хоч би, саме</i>	Лиш сонях спав, хоча й не мусив (М. Вінграновський)
Власне модальні (вносять у висловлювання сумнів, припущення, невпевненість)	<i>мов, мовляв, чи, наче, ніби, мовби, наврод, чи не, наврод чи, ну</i>	Галя мов не чула... (Панас Мирний)
Стверджувальні (виражають ствердження)	<i>так, авжеж, атож, аякже, еге</i>	Авжеж , такий у нас ведеться звичай (Леся Українка)
Питальні (виражають запитання)	<i>чи, хіба, невже, ну</i>	Чи ж неповторне можна повторити? (Л. Костенко)
Заперечні (виражають заперечення)	<i>не, ні, ані</i>	Мудрість у голові, а не в бороді (Нар. творчість)
Спонукальні (виражають спонукування до дії)	<i>бодай, бо, но, годі</i>	«Дивіться. Дивіться- бо! » – крикнув Колесник (Панас Мирний)
Окличні (надають відтінку радості, здивування, захоплення)	<i>як, який, що за, що то за</i>	Як г'яряче можна у світі любити! (Д. Ткач)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Частки **бо, но** служать для пом'якшення наказу (слухай-но).

400 Доповніть доцільно кожне речення модальною часткою тієї групи, яку вказано в дужках. Речення запишіть.

1. Друзі поїхали на озеро (питальна). 2. Не варто зупинятися на досягнутому (стверджувальна). 3. Цю інформацію можна знайти в Інтернеті (власне модальна). 4. Довелося їхати в центр, щоб купити мобільний телефон (підсилювальна). 5. Планшет у подарунок Богдану вибирали всім класом (означальна). 6. Такі старання шкодять справі (видільна).

401 І. Прочитайте текст. Визначте мікротеми й тематичні речення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

САДИ ЦВІТУТЬ

Неначе густим молоком обліті фруктові дерева. Ось виструнчилися у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші. Що за краса! І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не на милуєшся.

В. Непийливо. Яблуневий рай

*Стільник – (рос.) сот, соты.

Радість і для невтомних трудівниць – бджіл. Снують вони по квітах, перелазять моторно з однієї квітки на другу, щоб швидше набрати меду. А потім мчать бджілки до своїх хаток-вуликів. Швидко треба скласти солодкий прозорий мед у стільники* і повернутися за новою маленькою порцією меду. Адже це перший весняний взяток. Поспішати ж треба.

А на землі синьоокі проліски, перші фіалки соромливо піднімають голівки й сила-силенна вже справді весняних квітів. Недаремно же саме цей місяць зветься квітень (За О. Копиленком).

II. Знайдіть у тексті модальні частки, визначте їхню групу за значенням. Поясніть, яких додаткових відтінків у значенні надають частки реченню чи окремому слову.

III. Прочитайте текст без часток. Як це вплине на нього? Зробіть висновок, чи підсилюють частки виразність мовлення.

402 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба звернутися до однокласника з певним проханням. Перебудуйте усно кожне речення на 3–4 нових, доповнивши часткою.

БРАЗОК. *Купи мені хліба. – Купи ж мені хліба. Чи не купив би ти мені хліба? Купи й мені хліба. Купи мені лише хліба. Купи мені таки хліба. Ну купи мені хліба. Купи мені саме хліба.*

1. Зачини, будь ласка, вікно. 2. Допоможи мені зробити географію.

403 Хто зможе перебудувати подане речення на якомога більше нових за допомогою часток?

Андрій привітав сестру.

404 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в першому реченні слово *і* вважаємо часткою, а в другому – сполучником.

1. Ох, *і* в'їдливі ти, як оса! (М. Стельмах).

2. Для добрих друзів відчиняю дім *і* маю серця щиру нагороду (А. Малишко).

Омоніми

Варто розрізняти частки й однозвучні з ними слова інших частин мови. **ПОРІВНЯЙМО:**

Частки	Інші частини мови
Як гарно навкруги!	Роса зійде, як сонце вийде. (сполучник) Не знаю, як тебе просити. (прислівник)

Частки	Інші частини мови
Чи любиш ти читати?	Щодня щось читає чи малює. (<i>сполучник</i>)
Типа – це сон природи.	Це було дуже давно. (<i>займенник</i>)
Розкажу і тобі.	Люблю небо і зорі. (<i>сполучник</i>)
Хоч трохи відпочину.	Прийшов, хоч і запізно. (<i>сполучник</i>)
Це просто непорозуміння.	Це робиться просто . (<i>прислівник</i>)
Точно такий подарунок.	Відстань визначено точно . (<i>прислівник</i>)

405 Виберіть одне з поданих слів. Складіть і запишіть з ним два речення так, щоб у першому це слово було часткою, а в другому – іншою частиною мови.

Точно, рівно, це, мов, хоч, і, просто, собі.

406 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Визначте їхній вид за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

1. Пусть будут счастливы все, все твои друзья! (*О. Пушкін*).
2. Неужели ты своего сына не любила? (*І. Тургенєв*).
3. Как весело думать о солнце и небе! (*І. Сєдов*).
4. Поди-ка* ты сюда, присядь-ка ты со мной (*О. Пушкін*).
5. Смогут ли** игроки использовать все свои качества в пользу команды? (*З газети*).

* *Поді-ка* – укр. ходи-но, іди-но.

***Смогут ли* – укр. чи зможуть.

II. Знайдіть і обведіть частки. Яких відтінків ці слова надають спонукальним, питальним і окличним реченням?

407 I. Спишіть речення. Знайдіть і обведіть частки. Усно визначте розряд за значенням. Чи помітили ви однозвучні із частками слова інших частин мови?

1. Отак учуся просто й мудро жить (*В. Підпалій*).
2. Ліс, або, як кажуть серби, шума, – це не просто сосни та дуби (*М. Рильський*).
3. То був дужий гірський орел (*О. Іваненко*).
4. То тут, то там з'являлися люди.
5. Рівно о п'ятій Марійка проснулася від дзвінка будильника (*О. Донченко*).
6. Гарно як, неначе в казці (*В. Підпалій*).
7. Я пам'ятаю, як їх садили, ці тополі (*С. Журахович*).

II. Підкресліть члени речення та надпишіть частини мови в першому реченні.

408 Випишіть із художніх творів чотири речення з модальними частками. З'ясуйте роль часток як виражального засобу в художній літературі.

409 Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), можливий в одній із запропонованих ситуацій. Використайте модальні частки.

СИТУАЦІЯ А. Ви разом із братом (сестрою) прийшли до зоопарку (аквапарку).

СИТУАЦІЯ Б. Ви з родиною приїхали відпочивати на море.

СИТУАЦІЯ В. Інопланетяни діляться між собою враженнями від подорожі на планету Земля.

СИТУАЦІЯ Г. Ви разом із другом (подругою) потрапили на безлюдний острів.

§ 35. ПРАВОПИС ЧАСТОК

Про написання часток з різними частинами мови разом, окремо і через дефіс, а також про однозвучні із частками слова

ПРИГАДАЙМО. 1. Як пишемо неозначені займенники? 2. Як пишемо прислівники, утворені за допомогою часток?

410 Розгляньте таблицю і порівняйте написання часток в українській і російській мовах.

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
почита в би , тут же , чи зможу подивис ь-но х т о-не бу дь, який-не бу дь де х то, де с ь, ко ли сь де у ко г о, де з ч и м засн у в- та ки, вс е - та ки, та ки засн у в	почитал б ы, з д ес ь ж е, см о гу ли посм о три- к а к т о-л и бо, к а к о й-н и бу д ь к о е-к т о, г д е- т о, к о г д а- т о к о й у ко г о, к о е с ч е м усн у л- т аки, вс е - т аки, т аки усн у л

Пишемо
разом

Частки з різними частинами мови пишемо разом, окремо і через дефіс.

Разом пишемо:

- частки **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **чим-**, **що-**, **як-**, **-сь** у складі будь-якої частини мови: **абихто**, **анітрохи**, **деякий**, **чимало**, **чимдуж**, **щодня**, **якнайбільше**, **хтось**;
- частки **би (б)**, **то**, **що** в складі сполучників: **щоб**, **якби**, **нібито**, **немовбито**, **абощо**;
- частку **же (ж)** у складі часток: **аякже**, **атбж**.

Дефіс

Через дефіс пишемо:

- частки **казна-**, **хтозна-**, **будь-**, **-будь**, **-небудь**: **будь-хто**, **який-небудь**, **хтозна-коли**;
- частки **бо**, **но**, **то**, **от**, **такі**, коли вони виділяють значення окремого слова: **іди-бо**, **давай-но**, **тім-то**, **як-от**, **знайшов-такі**, **всі-таки**.

Пишемо
окремо

ПРИМІТКИ:

- 1) частку **таки** пишемо окремо, якщо вона стоїть перед словом, якого стосується: **таки знайшов**;
- 2) якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо окремо: **іди ж бо**, **все ж таки**, **аби в кого**, **будь у кого**.

Інші частки пишемо окремо, зокрема:

- частки **би (б)**, **же (ж)**: коли **б**, **зайшов би**, **говорив же**, **він же**, коли **ж**, **адже ж**, **хіба ж**;
- частку **що** в сполуках **дарма що**, **поки що**, **хіба що**, **тільки що**, **що ж до**.

ОРФОГРАМА

Написання часток окремо, разом і через дефіс

411 Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання виділених часток. Які з них входять до складу інших частин мови?

1. Рання весна **тільки-но** заходить у тихі села (*І. Цюпа*). 2. Усе мине, усе пройде, тому-то й сердитись не варто (*В. Поліщук*). 3. Нептун же зараз взяв мітелку і вимів море, як світелку (*І. Котляревський*). 4. Якби пес не сидів, то зайця **б** зловив (*Нар. творчість*). 5. Але все **ж** таки треба признатися, дунайські гирла справили на мандрівника дуже приємне враження (*О. Іваненко*). 6. Отож-**бо** й є, нема чого балакать (*Л. Костенко*). 7. Якби-то далися орлині крила, за синім **би** морем милого знайшла (*Т. Шевченко*).

412 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому в першому реченні частку *таки* пишемо окремо, а в другому – через дефіс.

1. Щастя не шукають, а **таки** здобувають (*Нар. творчість*).

2. І все-**таки** нелегко бути собою, коли дорога котиться з гори (*М. Людкевич*).

413 І. Утворіть від поданих слів нові за допомогою часток **бо, но, то, от, таки**. Поясніть написання.

Який, такий, скільки, попроси, куди, кого, сидять, високо, чому, читай, так.

II. З одним утвореним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з порівняльним зворотом.

414 І. Прочитайте й запишіть під диктовку вчителя або однокласника.

Невже ж, чи то так, немовби, он куди, хіба ж, що то за, казна в чому, кому б то, аякже, аніж, якби ж то, хтозна-де, як-от, все-таки, будь для чого, стій-бо, так-от, що-небудь, будь-як, нібито*, тільки що, іди ж бо, отакий-то, деколи, якнайвище, щомиті, тікай-бо, таки вирішив, все б таки.

**Ні́бито, на́чебто* – (рос.) будто бы, как будто.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Обміняйтеся зошитами з однокласником (однокласницею) і перевірте написання.

що за
що то за
ще й
хіба що
хоча б
навряд чи
от би
поки що

415 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Як(от), читав(би), іди(бо), (як)найшвидше, пиши(ж), все(ж)таки, все(таки), знаю(таки), (таки)знаю, (аби)коли, попроси(ж)бо, та(й), неначеб(то), читав(же), зроби(но), навряд(чи) прийду, все(б)таки, та(й)знову, як(от), що(ж) діяти, (чи)маленький, за те(ж) прошу, отже(ж), скажіть(бо), во-на(ж)таки.

ПОРІВНЯЙМО:

що б (займенник + частка)	щоб (сполучник)	
те ж (займенник + частка)	теж (прислівник, можна замінити на <i>також</i>)	теж (частка)
а вже ж (частка + прислівник + частка)	авжеж (частка, можна замінити на <i>так</i>)	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *та й, ще й, хоча б (хоч би)* пишемо окремо. Вони не мають однозвучних відповідників, які пишемо разом.

416 Прочитайте речення. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова, поясніть їх написання.

1. **Авжеж**, інші квіти відцвітають і в'януть, а зозулині черевички завжди літають разом із зозулями (*Є. Гуцало*). 2. **А вже ж** весна, а вже ж красна (*Нар. творчість*). 3. **Таж** якби не він, давно **б** уже не стало цього дуба (*Леся Українка*). 4. **Ото ж** тая дівчинонька, що сонна блудила (*Т. Шевченко*). 5. Народна пісня – **то ж** вона усій землі окраса (*М. Рильський*).

417 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант (6 словосполучень) на орфограму «Написання часток окремо, разом і через дефіс». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

418 Спишіть, вибравши з дужок потрібний варіант частки. Поясніть, які існують закономірності при вживанні того чи іншого варіанта.

Ота (же, ж), зрозуміли (би, б), знов (же, ж), порадьмося (же, ж), знали (би, б), ходімо (же, ж), побудь (же, ж), слухайте (же, ж), звідки (би, б), упізнала (би, б), переконаймося (же, ж), хто (би, б), захопився (би, б).

419 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання.

1. Мат(е,и)ринський погляд був начеб(то) (с,з)повнений якоїсь цілющості (*Є. Гуцало*). 2. Почекай(но) дівчино ще(й) для тебе троянди восени розцвітуть (*В. Сосюра*). 3. Слухай(бо)! Який(же) коваль (не)ставить себе над іншими ковалями в світі? (*Марко Вовчок*). 4. Тішся дитино поки ще маленька, ти(ж)бо живеш (на)весні (*Леся Українка*). 5. Не так(то) робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (*І. Котляревський*). 6. Руки працюють а годую (таки)голова (*Нар. творчість*).

II. Виконайте усно синтаксичний розбір першого речення.

420 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть частки, визначте їхню роль у реченнях, поясніть написання.

1. Отож(бо) й е, нема чого балакать (*Л. Костенко*). 2. Якби(то) ці гори плугами зорати – родив(би) рясний виноград (*Д. Луценко*).

3. Оце(ж) я ніби(то) маю в Італію їхати (*Леся Українка*). 4. Добрії жнива колись(то) будуть (*Т. Шевченко*). 5. Ой, що(то)за шум учинився? (*Нар. творчість*). 6. Такі(ж) близькі звучанням «рада» й «зрада»! Які(ж) провалля поміж них страшні (*Б. Олійник*).

§ 36. НЕ І НІ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Про написання не і ні з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками та дієсловами разом і окремо

421 Прочитайте гумореску. Яка частка, на вашу думку, є найулюбленішою для Панаса? Пригадайте, як пишемо її зі словами різних частин мови.

В класі в нас
Є Панас, –
Маєм з ним мороку:
Без шпаргалки-виручалки
Він не ступить кроку.

Він без «НЕ»
НЕ дихне, –
Тільки й чуть від нього:
Я НЕ знаю, я НЕ вмію,
Я НЕ чув такого...

Г. Бойко

*Пишемо
разом*

Частку не пишемо разом:

- коли слово без *не* не вживається: *негода, непорушно, неволити*;
- у складі префікса *недо-*, який означає дію, стан або якість у неповній мірі: *недобачати, недописаний*. АЛЕ: *не дослухати, не дочув* тощо (*не* виступає для заперечення дії);
- з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, якщо вони в сполученні з *не* означають одне поняття: *неспокій* (тривога), *немалий, недалеко, неабихто*;
- з дієсловами, яким *не* надає нового значення: *неславити* (ганьбити). АЛЕ: *не славити* (у значенні *не прославляти*);
- з дієприкметником, якщо він є означенням (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *нез'ясовані питання, незакінчена праця*;
- у заперечному слові *немає* (можна замінити формою *нема*): *У нього немає олівця*. АЛЕ: *Він не має олівця*.

*Пишемо
окремо*

Частку не пишемо окремо:

- зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням: *не доля вирішує; не високо, а низько* (протиставлення); *не сьогодні; не дуже; не можна*;
- з дієсловами, дієприслівниками, дієслівними формами на *-но, -то*: *не бачити, не підходячи, не закінчено*;
- з дієприкметниками, що виступають у функції присудків: *Праця не закінчена; Підлога не вимита*;

Пишемо окремо

- з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: **не засаджена квітами площа**;
- з прикметниками, що виступають у функції присудків, якщо часткою **не** заперечується ознака, виражена цим словом: **Ця річка не широка** (заперечення). АЛЕ: **Ця неширока річка впадає в Дніпро** (одне поняття);
- із числівниками, займенниками, а також при сполучниках і прийменниках: **не третій, не наш, не при..., не то...**;
- з прикметником, що має при собі пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою **ні**, а також з прикметником, перед яким стоять слова **далеко, зовсім, аж ніяк**: **ні до чого не здатний; нітрохи не цікава розповідь; зовсім не великі обсяги**;
- зі словами, які пишемо через дефіс: **не по-нашому**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання **не** з прикметником і прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою **не** щось заперечуємо, то її пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Цей будинок **не старий** (не є старий).
2. Цей будинок **нестарий** (є нестарий, тобто відносно недавно збудований).

Частку ні пишемо:

РАЗОМ	ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> • із займенниками та прислівниками: нікого, ніякий, ніколи, ніскільки 	<ul style="list-style-type: none"> • якщо ні вжито для заперечення чогось або для підсилення висловлювання: ні кроку далі; ні так ні сяк; ні один не зробив; • у складі займенників, якщо вона відділяється від займенника прийменником: ні з кого, ні до чого

422 І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Чому козаки селилися за дніпровськими порогами?

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ

Хто не бачив дніпровських порогів, хто не пробував переправлятися через них, той **ніколи** не зможе уявити всього постраху і всього жаху, котрим обдає Дніпро навіть найсміливішого плавця по ньому. При вигляді страшної безодні, що вирує у дніпровських порогах, кров холодне в жилах людини, уста самі стискаються, серце мимоволі перестає битися.

Особливо страшними й небезпечними бувають пороги в той час, коли на Дніпрі схопиться так звана смуга вітру. Цей несподіваний порив викликає побоювання навіть безстрашних дніпровських лоцманів: вони відпливали від берега лише в найтихішу погоду, коли вода в Дніпрі стоїть

ОРФОГРАФИ

- **Не** з різними частинами мови
- **Ні** з різними частинами мови

М. Овечкін. Бій Святослава біля дніпровських порогів у 972 р. (фрагмент)

мов дзеркало й коли вона не ворухнеться жодним своїм струменем. Але й серед такого затишшя нерідко й цілком несподівано зриваються смуги вітру, й тоді плавцям залишається одна надія – на Бога.

Але саме ця неприступність Дніпра, ця дикість місць, цей страх пустельного безлюддя й приваблювали низових молодців, запорозьких козаків, яких не лякало ніщо й ніхто (За Д. Яворницьким).

II. Знайдіть у тексті й поясніть написання *не* та *ні* з різними частинами мови.

III. До виділених слів доберіть синоніми і, якщо можливо, антоніми.

423 Доберіть і запишіть до слів синоніми з префіксом *не*. Позначте цей префікс. За потреби скористайтеся словником синонімів.

Горе, ворог, поганій, хвороба, терміновий, тривожитися, повільно, пасивний.

424 I. Спишіть слова, знімаючи ризик. Обґрунтуйте написання.

Не/вільник, не/года, не/дуга, не/похитний, не/мічний, не/сказанно, не/хтувати, не/гайний, не/стямний, не/винно, не/забаром, не/сказано, не/самовито, не/злічений, не/покоїтися, не/долік, ні/звідкіля, ні/коли, ні/трохи, ні/де, ні/нащо, ні/як, ні/чий.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

425 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, які пишемо з *не* разом, як члени речення. Визначте, до якої частини мови належать ці слова, і розберіть їх за будовою.

1. У ногах правди (не)має. 2. Добру людину бджола (не)кусає. 3. Пішов батько навпростець, (не)скоро вернеться. 4. (Не)тоді коня сідлати, як на нього сідати. 5. Вченому світ, а (не)вченому тьма. 6. Великий рід, та (ні)де

голови притулити. 7. Півень ранку криком (не)закличе. 8. Свій дім (не)чужий, з нього (не)виженуть. 9. Держися за гриву, бо за хвіст (не)вдержишся.

II. Поясніть зміст одного поданого прислів'я (на вибір).

426 Хто зможе пригадати одне прислів'я із часткою *не* або *ні*? А хто пригадає 2–3 таких прислів'я?

427 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Позначте і поясніть орфограму «*Не з різними частинами мови*».

1. Мені поля задумливо шептали свої (ні)ким (не)співані пісні (*В. Симоненко*). 2. (Не)має гірше, як в (не)волі про волю згадувать (*Т. Шевченко*). 3. (Не)знаючи броду (не)лізь у воду (*Нар. творчість*). 4. Чує серце (не)доленьку сказати (не)вміє (*Т. Шевченко*). 5. Рідна мати моя ти ночей (не)доспала (*А. Малишко*). 6. Небо стало (не)сіре, (не)попелисте, а сиве (*А. М'ястківський*). 7. (Не)порухну стоять дерева загорнені в сутінь... (*М. Коцюбинський*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

428 Виберіть групу слів. Складіть і запишіть зі словами цієї групи по одному реченню.

1. Не веселий, невеселий. 2. Не далеко, недалеко.

429 Уявіть, що вам потрібно пояснити учням, як правильно писати *не* з різними частинами мови. Підготуйте розповідь-пояснення, використовуючи власні та подані приклади. У якому стилі та в якому жанрі ви будуватимете розповідь?

ПРИКЛАДИ: не прийшов, не підійшовши, нехтувати, невеликий, ненаписаний, ще не прочитаний, недруг, невисоко.

430 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Любіть працю на землі, бо без цього (не)буде щастя нам і нашим дітям ні/на/якій планеті (*О. Довженко*). 2. Вересневе сонце (не)помітно зайшло за потріскані (не)густі хмари і зранку ж розіслало аж за ліс (не)добілені полотна (*М. Стельмах*). 3. (Ні)хто (не)міряв серця глибочінь, (ні)хто (не)знає меж його, (ні)краю (*А. Малишко*). 4. (Не)має на світі (ні)чого страшнішого за (не)людяних людей (*І. Жиленко*). 5. На серці (не)було (ні)на кого кривди (*І. Цюпа*). 6. (Ні)коли мені (не)забути красу (не)звичайну гір (*О. Ющенко*).

II. Підкресліть у першому й другому реченнях усі частки. Виконайте письмово розбір однієї з них як частини мови. Скористайтеся поданим нижче зразком.

Розбір частки як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.
3. Особливості написання (якщо є).

Зразок письмового розбору

Не виростуть на вербі груші (Нар. творчість).

Не – частка, зап., пишемо окремо.

431 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Скористайтеся поданим нижче словничком.

Сколько бы я ни встречался со своими читателями, непременно кто-нибудь да спросит, почему я пишу о природе. Действительно: почему? Вот мне уже пятьдесят лет, а я не только не собираюсь писать о чём-нибудь другом, а, наоборот, природа, обитатели лесов, степей, пустынь, гор увлекают меня всё больше и больше.

Почему я пишу о природе? Это, конечно, потому, что я её очень люблю.

Люди не могут жить без воздуха, воды, свежей зелени, солнечных лучей, даже без общения со зверьками и птицами. Ведь это наши земляки, мы вместе живём на земле. И пока что никому не известно, есть ли ещё где-либо во Вселенной жизнь. Как же не интересоваться существами, которых нигде больше нет? (Н. Сладков)

II. Порівняйте написання виділених слів в українській і російській мовах. Підкресліть частки. Виконайте письмово розбір двох із них як частини мови.

Словничок

Ведь – (укр.) адже; вселенная – (укр.) всесвіт; где-либо – (укр.) де-небудь; есть ли – (укр.) чи є; как же – (укр.) як же; непременно – (укр.) неодмінно; существо – (укр.) істота.

432 Складіть і запишіть невеликий текст (7–9 речень) про розмаїття рослинного чи тваринного світу. Висловіть думку про необхідність дбайливого ставлення до природи. Використайте в тексті модальні частки.

§ 37. ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

Про особливість вигуків, їхні групи за значенням, правопис вигуків і розділові знаки при них

433 Прочитайте речення, зверніть увагу на виділені вигуки. Які з них виражають почуття, емоції мовця, а які – спонування до дії? Зробіть висновок про роль вигуків у мові.

1. Ох, чого моя зіронька плаче! (Леся Українка). 2. Боже, як багато у світі краси! (О. Довженко). 3. Ого-го! Та тут, мабуть, на одну підводу не забереш! (О. Донченко). 4. А то що? Ну-ну! Чого ж мовчиш? 5. Агей! Несино, молодице, на стіл з калиною пиріг (М. Стельмах).

Поняття вигука

Вигук (рос. междометие) – це особлива частина мови, що виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. **НАПРИКЛАД:** 1. **О**, як люблю я рідну землю (П. Воронько). 2. **Тс-с...** За дверима – нікого? (М. Рильський).

Особливості

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигуки не мають лексичного значення, не змінюються, не виступають членами речення.

Групи вигуків за значенням

Група	Значення	Приклади
Емоційні	виражають почуття, емоції, переживання людини (радість, страх, жаль, зневагу, гнів, здивування, захоплення, біль)	<i>о, ой, ах, ех, ай, пхе, тьху, овва, слава, ой лишенько, ой Боже, матінко, леле</i>
Волевиявлення	виражають наказ, спонукання до дії, звернення до тварин	<i>ну, нумо, тс-с, агов, цить, гей, ей, ану, киш, стоп, марш, рятуйте, годі, тпру, киць-киць</i>
Звуконаслідувальні слова	відтворюють звуки природи, шуми, сигнали, голоси тварин	<i>тьох-тьох, ку-ку, му-у-у, дзень, кахи-кахи, шу-шу</i>

Етикет

Серед вигуків волевиявлення виділяють вигуки мовного етикету, що виражають привітання, подяку, прохання, пробачення, божбу тощо. **НАПРИКЛАД:** *до побачення, вибачте, на здоров'я, добридень, їй-богу, перепрошую.*

Само-
стійне
слово

Вигук можемо вживати в значенні самостійного слова, і тоді він може бути членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Журливе «кру-кру-кру» неслося над полями.*

Вигуки можуть заступати й ціле речення. **НАПРИКЛАД:** *Еге! Коли б то так всяк шанувався! (Л. Глібов).*

Стилі
мови

Вигуки вживаємо в розмовному, художньому стилях, зрідка – у публіцистичному.

Дефіс

Вигуки, які повторюємо або вимовляємо протяжно, пишемо через дефіс. **НАПРИКЛАД:** *ой-ой-ой, ж-ж-ж, го-ов, ня-а-ав, ого-го, ох-хо-хо, о-ох, му-у-у.*

Через дефіс пишемо й вигуки *їй-богу, їй-бо, їй-право.*

Розділові
знаки

Після вигуків, які стоять на початку речення, ставимо кому, а при окличній інтонації – знак оклику. **НАПРИКЛАД:** 1. *О, розмотай шляхи мені богине! (Л. Костенко).* 2. *Ой! Що се за сопілка? Чари! (Леся Українка).*

У середині речення вигуки відокремлюємо з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, – тире. **НАПРИКЛАД:** 1. *Земле рідна, о, чим далі ти від мене, тим дорожча (Д. Павличко).* 2. *Сійте зерно – гей! – добірне в нерозмежовані лани (В. Сосюра).*

Не відокремлюємо вигуки:

- на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання. **НАПРИКЛАД:** *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко);

- якщо вони виступають у ролі членів речення. **НАПРИКЛАД:** *А серце тьох-тьох.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова **ой**, **ну**, **ах** та інші, вжиті для підсилення, комою **не відокремлюємо**. **НАПРИКЛАД**: *Ой летіла гуска додому – та впала, як грудка, додолу* (І. Драч).
 2. **О**, **ой**, коли вони інтонаційно тісно зв'язані з дальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою **не відокремлюємо**. **НАПРИКЛАД**: *О мово рідна!*

434 Прочитайте виразно тексти. Знайдіть вигуки, визначте їхню групу за значенням. Поясніть написання вигуків та вживання розділових знаків при них.

– Чом ти, Андрійку, ще й досі не обідаєш? – дивується сестричка. – Ти ж завжди квапишся, коли їси. Усе кудись біжиш...

– А-а-а, – невдоволено сказав Андрійко, – просив батько, як закінчу обідати, щоб допоміг у дворі прибирати (*Нар. творчість*).

МРІЙНИКИ

Батько радий. Світ йому став ясним і милим:
 В лотерею виграв він величезний килим.
 – Як і далі піде так, – мовив за обідом, –
 можемо виграти «Жигулі». Сядемо та й поїдемо.
 – Ах, яка то краса! – мати мружить очі. –
 Ми в машині у своїй ідемо у Сочі. –
 Розгорілося лице у сінка малого:
 – Я сигналом – ду-ду-ду! Утікай з дороги! –
 Батько сина по щоці: – Подаси сигнали?
 А навіщо? Щоб права в мене відібрали? –
 Тут як кинеться притьмом мати до хлопчини
 Та в потилицю як дасть: – Ану, геть з машини!

П. Глазовий

Ми на груші – ух!
 Раптом чуємо: гух!
 Потім тільки гець!
 Що воно за грець?
 Подивились: ох!
 То ми знизу вдвох.

Г. Бойко

435 І. Спишіть речення, підкресліть емоційні вигуки хвилястою лінією, а волевиявлення – прямою.

1. – Ет, багато казати, та мало слухати, – хмуріють очі майстра (*М. Стельмах*). 2. Боже мій, та де ж вона та дорога? Лишенько! Збився Івашко з дороги (*Олена Пчілка*). 3. Летімо, друзі, вдалеч навмання. Ану, подайте білого коня! (*П. Перебийніс*). 4. Ай! Як тут гарно (*М. Коцюбинський*). 5. Цить! Хай говорить серце (*Леся Українка*). 6. Ну, сину, підемо, поки не стемніло (*С. Васильченко*). 7. Ой, скільки тих пісень-легенд довелося мені почути (*О. Огульчанський*). 8. Ох, і щуки ж на річці на Конці! А на Басанці! А на Дніпрі! (*Остап Вишня*).

ІІ. Визначте частини мови й поясніть написання виділених слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Одні й ті самі вигуки, залежно від інтонації, можуть виражати різні почуття. І навпаки, одне й те саме почуття можемо виражати різними вигуками.
НАПРИКЛАД: *Ой, рятуйте!* (страх) – *Ой, весело ж як!* (радість).

436 I. Прочитайте кожне речення тричі так, щоб за допомогою інтонації передати різні почуття, емоції (радість, здивування, осуд, обурення, жаль, захоплення, погрозу, задоволення, переляк тощо). Розкажіть про роль вигуків у мові.

1. Ой, сніг пішов. 2. О, вже й вечір не за горами. 3. У-у-у, яка юшка.

II. Складіть усно речення, у яких вигук **о** виражав би: а) захоплення; б) переляк; в) здивування; г) обурення; г) насмішку.

437 Спишіть речення, доповнюючи їх різними вигуками для вираження почуттів. Прочитайте речення вголос із відповідною інтонацією.

1. ..., які гарні квіти. 2. ..., пустіть мене, пустіть! 3. ..., як я хочу до моря. 4. ..., магазин уже зачинили. 5. ..., зіпсував останній диск. 6. ..., на морі знялася буря. 7. ... не треба так дивитися.

438 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи вигуків мовного етикету. Складіть усно два речення з вигуками своєї групи так, щоб звернутися до однокласника (однокласниці). Скажіть ці речення один одному.

1. На добраніч, будь ласка.
2. До побачення, перепрошую.

будь ласка
до побачення
на добраніч

439 I. Спишіть речення. Підкресліть вигуки, вжиті в значенні самостійних частин мови, як члени речення.

1. Не кричи «ау», доки не вийшов з лісу (*Нар. творчість*). 2. «Ай» казати не поспішай (*Нар. творчість*). 3. У роботі «ох!», а їсть за трьох (*Нар. творчість*). 4. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому (*М. Коцюбинський*). 5. Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм «кру-кру»: – Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо! (*Остан Вишня*). 6. І от я на перелазі. Став. Серце тьох-тьох-тьох! (*Остан Вишня*).

II. Визначте члени речення й частини мови в першому реченні.

Омоніми

Вигуки *ой, ну* треба відрізнити від однозвучних часток. Вигуки виражають різні почуття, емоції мовця, а частки надають лише певного емоційного відтінку словам, реченням.

ПОРІВНЯЙМО:

Вигуки	Частки
Ой, дощ почався!	Ой наступала орда-навала.
Ну, годі вертітись...	Ну, як тобі, сину?
Ну, ти ж гляди!	Ну що там?
Ну й артист!	Ну, тоді з тебе люди будуть.

440 I. Прочитайте виразно речення. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків після виділених слів. Якими частинами мови є ці слова? Яка їхня роль у реченнях?

1. Ой, що се? Світло згасло? Ніч настала? (*Леся Українка*). 2. Ой високо сонце в яснім небі стало, гаряче проміння та й порозсипало (*Леся Українка*). 3. Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пуцу тебе колиску синові гойдати (*В. Симоненко*). 4. О незгасная зоре, о Києва кручі! О рідна земле, о гомін Дніпра! (*П. Усенко*). 5. О, якби-то я міг повернути неповторную юність мою (*В. Сосюра*). 6. Ну й смачні вареники з медком! – прицмокнув дідусь (*Б. Комар*). 7. Ну, як-таки, щоб воля – та пропала? (*Леся Українка*).

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *ой* так, щоб у першому реченні це слово було вигуком, а в другому – часткою. Прочитайте речення з відповідною інтонацією.

441 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та ставлячи, де потрібно, дефіс. Назвіть вигуки й звертання.

1. Ой піч моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний був би козак з мене (*Нар. творчість*). 2. А потім як зареву: – Ой рятуйте! (*Остан Вишня*). 3. Весно ох довго ж на тебе чекати (*І. Франко*). 4. Ах ви мрії ви милі, дитячі, як обличчя за дальнім вікном (*В. Сосюра*). 5. Боже Яке прекрасне, сповнене великих звершень життя на неї чекає (*В. Врублевська*). 6. Агов Де ви? Агов гов гов (*Остан Вишня*). 7. І сорока Скре ке ке! Прилетіла. – Що таке? (*Д. Білоус*).

II. Випишіть службові слова. Визначте, якою частиною мови є кожне з них.

442 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог, який міг би відбутися між семикласниками в одній із поданих ситуацій. Використайте в діалозі вигуки.

1. Діти вперше приїхали на море. 2. Діти обговорюють новий альбом свого улюбленого співака. 3. Діти йшли вулицею міста, несподівано почався дощ. 4. Діти розглядають експонати в природничому музеї.

Розбір вигука як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.
3. Особливості написання (якщо є).

Зразок письмового розбору

Ой, скільки шелесту у світі! (П. Тичина).

Ой – вигук, вираж. почуття радості, захоплення.

443 Прочитайте виразно речення. Знайдіть у них вигуки та розберіть усно ці слова як частину мови. Розбір одного слова (на вибір) запишіть.

1. «Ну, що – знайшов? Ш-ш-ш!» – кепкуючи шарудить очерет. 2. Ах! Яка ж ти, лисочко, довірлива. 3. Ех, якби в наших оркестрах з такою пристрасстю грали оркестранти, – які були б симфонії! (Із творів *Остана Вишні*). 4. Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити (*М. Коцюбинський*). 5. Не я питав тебе, то дух лукавий. О, зачаруй його, заворожи! (*Леся Українка*).

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Деякі вигуки утворилися від слів інших частин мови. Це застигли форми іменників кличного чи називного відмінків (*Матінко! О Боже! Господи! Жах! Леле! Слава!*), дієслів (*Рятуйте! Прощавайте! Подумаєш!*), займенників (*Отакє!*). Ці слова втратили свої властивості самостійних частин мови й перейшли у вигуки. Порівняно небагато вигуків походять від слів інших мов світу: *алло* (фр.), *браво* (італ.), *стоп* (англ.), *караул* (тюрк.).

З-поміж вигуків є й словосполучення, які в реченні часто виступають як **фразеологізми**. Наприклад: *Оце так! Хай йому грець! Отим бо й ба! Цур йому! Боронь боже! Мати рідна! От тобі й на!*

§ 38. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК»

444 Спишіть. Підкресліть слова службових частин мови. Поясніть роль цих слів у тексті.

Дитячий малюнок на тротуарі

УКРАЇНА В ОГНІ

Гуркіт і грім потрясають поле. Земля тремтить під тягарем сталевих потоку німецько-фашистських танків.

Дніпра вже не впізнати. Вода каламутна, кривава. Падають столітні дерева, валяться в річку корінням угору. Літають зграї птахів над боем. У повітряних хвилях кидає їх з боку в бік, уперед, назад. Лютий жар гніву й пристрасті бою надає бійцям такої сили, що важкі гармати, здається, вертаються в них у руках, як іграшки. Усе життя напружилося до краю (*За О. Довженком*).

445 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. З якими словами ви хотіли б звернутися до своїх однолітків, щоб закликати їх берегти мир у нашій державі?

446 І. Прочитайте фразеологізми. Назвіть ті з них, у яких із службових частин мови є лише: а) прийменник; б) сполучник; в) частка.

З-під землі дістати, груші на вербі, було та загуло, губи в молоці, ніде й яблуку впасти, ні сіло ні впало, з рук до рук, у хвіст і в гриву, ні за цапову душу, грати з вогнем, ні в які двері, хай йому риба й озеро, за пояс заткнути, калачем не заманиш.

II. Випишіть із фразеологічного словника 4–6 фразеологізмів зі службовими словами.

447 Поєднайте подані пари речень у складне за допомогою сполучників підрядності. Утворені речення запишіть.

1. Скоро почало темніти. Діти поспішили додому. 2. Дорога була далекою. Їхати довелося три доби. 3. Треба бути уважним і добрим. Дарувати радість близьким. 4. Хлопці обрали дорогу через ліс. Їх ніхто не помітив з односельчан. 5. Ярославове щастя не мало меж. Батьки таки подарували синові ролики. 6. Мобільник подав свій голос. Дзвінка ніхто не почув через шум.

448 I. Спишіть речення, знімаючи ризик. Поясніть написання.

1. З/за гори проміння скісне в море порина (*І. Франко*). 2. І що воно за дитина, ні/як не заплаче (*К. Гордієнко*). 3. І садок, що ми колись садили, хоч старий, а все/таки цвіте (*П. Воронько*). 4. На царині, не/мов/би на нараду, зібралися тополі молоді (*Д. Луценко*). 5. Як/би ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 6. Отаке/то гречане тісто: ти його в піч, а воно й репається (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть члени речення й надпишіть частини мови в першому реченні.

 449 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Підкресліть слова службових частин мови. Поясніть роль цих слів у тексті.

УТРО В СТЕПИ

Степь не была безмолвной. Голосистые, **неугомонные** птицы взлетали ввысь и пели так сладостно, с таким упоением, что чуть не замертво падали в травы. **Неисчислимый** хор звенел над всей степью страстно и **неумолкаимо**. Невзрачных, сереньких певцов почти невозможно было найти глазом в сверкающей вышине, и потому казалось: здесь поёт весь воздух (*По М. Бубеннову*).

II. Порівняйте написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Невзрачный – (укр.) непоказний; *неисчислимый* – (укр.) незчислений, незлічений; *неугомонный* – (укр.) невгамовний; *неумолкаимо* – (укр.) неугавно, невгамовно, незмовкно; *упоение* – (укр.) захват, захоплення.

450 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Ми вивчили тему «Службові частини мови. Вигук». Тепер я вмюю...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольної роботи

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Доберіть приклади до кожної частини мови (одна група слів є зайвою).

Частина мови

Приклади

1 прийменник

А але, зате, або

2 сполучник

Б ох, агов, цить

3 частка	В під, поміж, для
4 вигук	Г вдень, вгору, вниз
	Д ж, тільки, не

2. Похідними є всі прийменники в рядку

А близько, з-поміж, поверх	В через, задля, назустріч
Б понад, попри, до	Г про, із-за, коло

3. Виділене слово є прийменником у реченні

А Він завжди був поруч.	В Вони сиділи навпроти.
Б Гуляли навколо школи.	Г Попереду йде молодь.

4. Разом треба писати кожен прийменник у рядку

- А** з/посеред, згідно/з, на/чолі
Б за/ради, з/під, по/між
В на/прикінці, по/серед, за/для
Г в/наслідок, по/перед, у/разі

5. Утворіть граматично правильні сполучення.

1 згідно	А наказам
2 відповідно	Б наказами
3 керуючись	В з наказами
4 усупереч	Г до наказів

6. Граматичну помилку допущено в рядку

- А** відпочиваємо по черзі
Б називати на прізвище
В виконати за умови
Г змагання по плаванню

7. З'ясуйте, яке слово є сполучником у реченні.

У тім то й лихо, що не все ми знаємо про нашу долю (М. Самійленко).

- А** то **Б** й **В** що **Г** про

8. Сполучник з'єднує частини складного речення

- А** Робота гарна, та день малий.
Б Без роботи ані хліба, ані хати.
В Уночі панують сови та сичі.
Г Будь слугою власної совісті й господарем волі.

9. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні

- А** Що/б не сталося, ми не розлучимось.
Б Узимку холодно, за/те комарі не кусають.
В Думаю про/те, що й перше думав.
Г Зійти, то зійшло, та як/би з ниви не зійшло.

10. Частками є виділені слова в рядку

А крізь терни, через поле	В майже написав, ледве встиг
Б дуже швидко, кудись пішов	Г прийшов несподівано, мов зіронька

11. Окремо треба писати кожну частку в рядку

- А знайшов/би, ні/би, поки/що
 Б наче/б, не/мов/би, знав/же
 В взяв/таки, зроби/ж, отакий/то
 Г не/говори, знай/же, таки/втік

12. Емоційні вигуки наведено в рядку

- А матінко, ой, овва
 Б киць-киць, му-у-у, ку-ку
 В будь ласка, перепрошую, до побачення
 Г геть, цить, тс-с-с

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які частини мови належать до службових? Чим вони відрізняються від повнозначних?
2. Поясніть, чим похідні прийменники відрізняються від непохідних. Наведіть приклади.
3. Назвіть по два прийменники, співзвучні з іменниками й прислівниками.
4. Розкажіть про написання прийменників разом і через дефіс.
5. Яку частину мови називають сполучником? Наведіть приклади.
6. У чому полягає відмінність між сполучниками сурядності й підрядності? На які групи за значенням їх поділяють?
7. Що таке частка? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання часток разом, окремо й через дефіс.
9. Чим відрізняються вигуки від самостійних і службових слів?
10. Як пишемо вигуки та які розділові знаки вживаємо при вигуках? Наведіть приклади.

*Об'єднайтеся в групи. Оберіть одну зі службових частин мови або вигук. Створіть **рекламу** обраної вами частини мови. Покажіть рекламу однокласникам.*

Види роботи: інсценізація телевізійної реклами; озвучення радіореклами; макет реклами в журналі; комбінований рекламний проект тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення та асоціації.
2. Чітко продумайте мету, адресата, вид реклами.
3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має вагоме значення.

Проект

РОЗРІЗНЯЙМО

У РАЗІ ПОТРЕБИ

Часто неправильно кажуть: *у випадку необхідності, ні в якому випадку*. Іменник *випадок* означає конкретну подію в минулому, теперішньому чи майбутньому. Тому правильно: *у разі потреби, якщо буде потреба, ні в якому разі, у жодному разі*.

Замість сполучення *у більшості випадків* варто вживати слово *здебільшого* або *переважно*.

БУДЬ-ЯКИЙ

Треба уникати недолугого слова *любий*. Замість нього використовуємо *будь-який, будь-хто, перший-ліпший, кожний, усякий* і под. **НАПРИКЛАД:** *у будь-який час, з будь-якого місця, кожний документ*. До речі, *любий* не треба плутати з милозвучним українським словом *любий* (наголос на першому складі).

ОДНЕ ОДНОГО

Коли ми кажемо *один одного (не перебиває)*, то маємо на увазі тільки чоловіків. Якщо йдеться про жінок, то скажемо *одна одну (не перебиває)*. Коли йдеться і про чоловіка, і про жінку, то нормативним є сполучення *одне одного*. **НАПРИКЛАД:** *розмовляють одне з одним, знають одне одного, не перебивають одне одного*.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
відтоді	з тих пір
докласти зусиль	прикласти зусилля
до цього часу, досі, дотепер	до сих пір
найімовірніше	скоріше всього
насамперед, передусім, найперше	прежде всього
наступного дня	на слідуючий день
не завадило б сказати	не мішало б сказати
оскільки, тому що	так як, постільки
перешкод немає	преп'ятствий немає
у крайньому разі (випадку)	у крайньому случаї
як виявилось, як з'ясувалося	як оказалось
як годиться, як належить, як треба	як полагается
якомога швидше, щонайшвидше	як можна скоріше
як то кажуть, мовляв	як говориться

МОЯ сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

ПРІЯЗНИЙ

Жило в праслов'янській мові слово *приятити*. Ним наші предки передавали такі поняття, як *любити, дружити, приймати*.

Прияти, приятелювати, пріязний... Ви помітили, що це слова-родичі, що їх об'єднує спільна частинка? Так, *пріязний* утворилося від праслов'янського *прияти*. І справді, пріязний – це той, хто приймає людину – у свою душу, в серце, хто дружить з іншими та симпатизує їм (А. Мовчун).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання, використовуючи прийменники.

1. Який прийменник є нотою?
2. У назвах яких міст перший склад співзвучний із прийменником?
3. Хто із членів родини складається зі сполучника й займенника?
4. Назви яких рослин з'єднані сполучником?
5. До якого сполучника треба додати літеру *м*, щоб утворити ноту?
6. Яка африканська муха складається з двох однакових часток?
7. Які частки б'ються?

КРОСВОРД

Накресліть у зошиті кросворд. У горизонтальні ряди клітин запишіть синоніми до таких службових слів: 1) опріч; 2) неначебто; 3) проте; 4) заради; 5) тільки.

1				
2		а		
3		а		
4		а		
5				

СКОРОМОВКА

Ліз Мартин через тин,
за яким великий млин.
Вдома всім сказав Мартин,
що не меле зараз млин,
бо втомився дуже він.

В. Кленц

УСМІХНІМОСЯ

– Мій пес такий розумний, – хвалиться Сашко Ліні, – коли повертається з прогулянки, то тисне лапою на дзвінок.

– А моєму це робити не треба, – каже Ліна.

– Це ж чому?

– У нього є власний ключ від квартири!

Хто зможе знайти всі службові слова, які «заховалися» в цій усмішці?

Узагальнення й систематизація вивченого з морфології та орфографії

 451 Подумайте й дайте відповіді на запитання у формі розповіді на лінгвістичну тему.

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові?
2. Що лежить в основі поділу самостійних частин мови на змінні й незмінні?
3. Які є змінні самостійні частини мови?
4. Які ви знаєте форми дієслова?
5. Які особливості має прислівник як самостійна частина мови?
6. Які є службові частини мови? Чому їх називають службовими?
7. Яке місце вигука серед частин мови?

 452 *ПОСПІАКУЙТЕСЯ.* Один митець, створюючи казкові сюжети на мовознавчу тему, показав дієслово в образі міцного дуба, іменник – в образі стрункого парубка, прикметник – в образі грайливого струмка. А якими у вашій уяві постають прийменник і сполучник? Чому?

453 І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з історії українського флоту?

РУСЬКИЙ ФЛОТ

З давніх-давен на Русі процвітало кораблебудування. Київські умільці придумували нові й нові типи суден. Від перших примітивних човнів, видобаних або випалених у стовбурі дерева, руський флот пройшов великий шлях розвитку. З'явилися човни завдовжки до п'ятнадцяти метрів, які вміщували до півсотні воїнів. Наближаючись до ворога, одні воїни гребли, затулені щитами, інші натягували луки або стискали в руках списи, готуючись до ближнього бою. Були на таких човнах і вітрила, які ставали підмогою гребцям.

Пізніше на Русі з'явилися великі кораблі, у яких під палубою сиділи гребці, захвані від ворожих стріл і каменів. У них уже були високі щогли та по кілька вітрил. На цих же суднах плавали руські купці до найдальших земель. Бо й Київ – та й інші великі міста нашої землі – вели жваву торгівлю з багатьма народами (*М. Слабошпицький*).

 II. Випишіть із тексту словосполучення «іменник+прикметник». Користуючись цими словосполученнями, усно перекажіть прочитане.

454 І. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип і стиль мовлення.

ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР

Одна з найдивовижніших пам'яток історії та архітектури України – **чернігівський Троїцько-Іллінський монастир** з його знаменитими **Антонієвими печерами**. Початок монастирю було покладено в 1069 році **ченцем Антонієм**

Печерським. Викопані ним та його послідовниками на схилах Болдиних гір печери поступово перетворилися на підземне містечко з келіями для монахів та храмами. Було й чимало наземних споруд, з яких до нашого часу збереглася лише Іллінська церква. Загальна довжина дослідженої частини печер становить 315 м. Легенда ж розповідає, що **нібито** існував підземний хід аж до печер у Києві. Можливо, коли-небудь учені зможуть підтвердити й це.

Особливою окрасою монастиря є величний Троїцький собор, який було закладено 1679 року. Будівництво собору пов'язане з ім'ям видатного українського просвітителя Лазаря Барановича. Ще в той час, коли **книгодрукування тільки-но** розпочиналося, Баранович заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, яку згодом перевів до Троїцького монастиря. Вона була відома майстерністю своїх граверів, а монастирська бібліотека налічувала більше 11 тисяч книжок.

Утім про все це ми, можливо, і не довідалися б, **якби** не історики й археологи. Майже щороку вони роблять якісь відкриття в історії монастиря. Тож не виключено, що згодом перед нами розкриються нові сторінки минулого й ми таки довідаємося, **чи ж був насправді** підземний хід від Чернігова до Києва (*Із журналу*).

Троїцький собор (Чернігів)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть із тексту по два приклади кожної частини мови. Поясніть роль кожної з них у тексті.
2. Випишіть із тексту власні назви.
3. Визначте усно частини мови та поясніть написання виділених слів.
4. Запишіть цифри словами (у тому відмінку, у якому їх ужито в тексті).
5. Складіть і запишіть за змістом прочитаного два речення: одне з дієприслівниковим зворотом, а друге – з дієприкметниковим.

455 *ПОСТІЛЮЙТЕСЯ.* У яких храмах вам доводилося бувати? Що з побаченого там найбільше вразило?

456 I. Прочитайте текст. Проаналізуйте речення за метою висловлювання.

РОЗМОВА

Пекла мати печиво, а синок Івась біля неї крутився. Далі Івась і каже:

- Чом ви, мамо, зі мною не говорите?
- Та бачиш же, що **ніколи!** – одказує мама. – Та й що ж там я буду тобі говорити?
- Та **що-небудь!** От сказали б: «Ось на тобі, Івасику, печиво!» (*Д. Білоус*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть займенники, визначте розряд за значенням і поясніть роль у тексті.
2. Знайдіть дієслова, визначте їхню форму, а також, якщо можливо, час і спосіб.
3. Визначте частини мови виділених слів і поясніть написання.

4. Назвіть частки й визначте їхній розряд за значенням. Яких відтінків вони надають спонукальним та окличним реченням?

457 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте усно речення. Поясніть помилки.

1. Просимо відповідати за чергою. 2. Відділ по розкриттю злочинів знаходиться в сусідньому приміщенні. 3. Моя сестра старша мене на два роки. 4. Ми прийшли по їх прохання. 5. Не годиться жити на чужий рахунок. 6. Маринка допустила дві помилки по неухважності. 7. На канікулах я не поїхала до бабусі завдяки тому, що захворіла. 8. Згідно розпорядження директора завтра буде вихідний.

458 Спишіть речення, уникаючи помилок у вживанні дієслів. Поясніть суть допущених помилок.

1. На уроці вчителька привела цікаві факти. 2. Ледарів потрібно заставити працювати. 3. Обід заказали вчасно. 4. Відкрийте, будь ласка, двері. 5. У виставці приймали участь провідні художники України. 6. Коли виходите з кімнати, виключайте світло. 7. Щоб виконати завдання, потрібно прикласти максимум зусиль.

459 Уявіть одну з поданих ситуацій (на вибір). На основі уявних спостережень складіть усну розповідь про побачене й почуте, опишіть свої враження. Використайте прислівники, частки й вигуки.

СИТУАЦІЇ. 1. Узимку ви пішли в ліс, де вас застала заметіль. 2. Ви потрапили за куліси цирку. 3. Ви зупинилися на нічліг у старовинному замку. 4. Ви потрапили на майданчик для гри в пінг-понг. 5. Ви потрапили на ярмарок. 6. Ви потрапили на ферму.

460 Прочитайте виразно речення, доповнивши їх вигуками мовного етикету. Поясніть, якій ситуації спілкування відповідає одне з речень (на вибір).

1. Я давно хотів вас запитати. 2. Мені потрібна довідка. 3. Як спалося? 4. Передайте моє прохання Михайлу Васильовичу. 5. Проходьте. 6. Ви мені дуже допомогли. 7. Я не можу виконати ваше прохання. 8. Поклич до мене Андрія. 9. Завтра побачимось.

461 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові й дієприслівникові звороти як члени речення.

1. А зорі падають і гаснуть (не)долетівши до землі (*Б. Мозолевський*). 2. Настане день обтяж(е,и)ний плодами (*Л. Костенко*). 3. Гори ро(с,з)лігшись під небом високим сонцю підклали паруючу спину. Вітер притомл(е,и)ний взявшись (у)боки (с,з)почити присів на стареньку ялину (*К. Мандрик*). 4. І ро(с,з)криває день свою зелену книгу друковану (в)ночі хмарами небес (*А. Малишко*). 5. Запрягши сонце до теліги (на)зустріч виїду весні (*Б.-І. Антонич*). 6. В туман загорнувшись далекі тополі в душі вигравають мінорную гаму (*П. Тичина*).

II. Розберіть виділені слова за будовою. Визначте спосіб їх творення.

462 Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

(Не)озорий; (не)читаючи; (не)друг, а ворог; (не)(до)смаку; (не)добачати; (не)в'янучі квіти; бак (не)заповнений водою; (не)осідланий кінь; (не)оброблена вчасно; (не)так; (не)рівна, а похила; (не)зчувшись; у нього (не)має часу; він (не)має часу; (не)стямно; (не)важко; (не)високо, а низько; (не)нароком.

463 Прочитайте речення, визначте частини мови виділених слів. Відповідь обґрунтуйте. Випишіть словосполучення з прийменниками.

1. Степ навколо заріс чебрецем, який лив чудодійні запахи, сонце теж заслалося чебрецем, а на небі не було ні хмаринки (*В. Шевчук*). 2. Климко дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня... (*Г. Тютюнник*). 3. Вона вскочила в човен і попливла навздогін за лебедями (*О. Довженко*).

464 Спишіть текст, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

Благослове(н,нн)а тиша на(в)круги. Лише заперхоче де(сь) суха зелена ящірка пробігаючи у траві бризнуть в(різно)біч (з)під ніг коники-ковалі. Жайворонки дзюркочуть у тиші проймаючи її (в)верх і (в)низ, (не)видимі в повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, (джерельно)дзвінкі. Здається співає від краю до краю саме повітря, співає мар(и,е)во, що вже (с,з)хоплюється тече струмує де(не)де над ковилою (*Олесь Гончар*).

465 Оберіть варіант і напишіть невеликий твір (8–10 речень), використавши щонайменше по одному слову кожної службової частини мови. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом із довідки.

ВАРІАНТ А. Твір-опис «Хліб на столі».

ВАРІАНТ Б. Твір-розповідь «Від зернини до хліба».

ВАРІАНТ В. Твір-роздум «Чому потрібно берегти хліб».

ДОВІДКА. *Створений працюючими руками, духмяний, свіжий, золотава скоринка, золотий коровай, зігрітий теплом людських рук, дає людям життя, шануйте, свята паляниця.*

466 Об'єднайтеся в групи. Доберіть до поданих слів синоніми. Переможе та група, яка добре синоніми до більшої кількості слів.

Небалакучий, незгасаючий, непосидючий, незахищений, незбагнений, незавидний, нешкідливий.

467 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. I. Відредагуйте по черзі речення (усно).

1. Повернувшись додому, у мене розрядився телефон. 2. Скупавшись у холодній воді, у нього була ангіна. 3. Зайшовши до кімнати, йому вже нічого не було чути. 4. Згадуючи своє дитинство, мені захотілося знову побувати в ньому. 5. Мені допоміг друг, проживаючий неподалік. 6. На стадіон прийшли хлопці, бажаючи грати у футбол.

II. Доберіть кілька прикладів неправильного вживання дієприслівників або дієприкметників у рекламних оголошеннях. Виправте помилки.

468 I. Відредагуйте сполучення і запишіть правильно. Поясніть суть допущених помилок.

Найбільш цікавіша розповідь, сама швидка тварина, більш зручніший рейс, сильна головна біль, широка степ, далекий путь, маленьке поні, одна друга метрів, дві треті мільйонів, три кілометра, два дзвінка, зустрівся з Олексієм Скляренко, подякувати Світлані Вікторівній.

II. Утворіть усно форми вищого й найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

469 Запишіть кожне речення двічі, замінюючи дієприслівником спочатку перше дієслово, а потім – друге. Порівняйте подані й утворені синонімічні речення.

1. Малюк засміявся й потягся до іграшки. 2. Лампа блимала й тьмяно освітлювала кімнату. 3. Сніг падав на землю й накривав її легкою периною.

470 I. Відновіть уривок із вірша, замінюючи подані в дужках інфінітиви формами дієслів умовного, наказового чи дійсного способу. Зверніть увагу, що в уривку використано дієслова всіх трьох способів.

Не (сумувати), старенькі, не треба,
 Не (тримати) на серці жалі.
 Я до ніг (прихилити) Вам небо,
 Щоб Вам легше (жити) на землі.

За А. Матвійчуком

II. Запишіть відновлений текст. Підкресліть дієслова як члени речення.

471 I. Прочитайте виразно за особами народні усмішки.

* * *

- Учора я впав з тридцятиметрової драбини!
- І залишився живий?!
- Але ж я зірвався з першого щабля.

* * *

- Петрику, чому в тебе один черевик чорний, а другий – коричневий? – запитав учитель. – Ану, біжи додому перевзуйся.
- Та я вже повертався додому, тільки там теж один чорний, а другий коричневий черевик.

II. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

472 I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Складіть і запишіть простий план прочитаного.

НАРОДНА МЕДИЦИНА

Народна медицина українців розвивалася під впливом практики, спостережень за природою, збагачувалась і передавалась із покоління в покоління.

З усіх раціональних методів найбільш поширеним було лікування засобами рослинного походження. З лікувальною метою використовували кві-

ти й сік свіжих рослин, рослинні відвари, настої, порошки, мазі, компреси. Серед рослин, які застосовувалися в народній медицині, побутувала ромашка, валеріана, звіробій, материнка, м'ята, горицвіт, арніка тощо.

Широко відомими в народній фітотерапії були лісові ягоди: чорниця, брусниця, малина, суниця. Повсюдно в Україні збирали плоди, листя, кору, цвіт усіляких кущів та дерев: липи, калини, шипшини, глоду, вільхи, берези.

Для лікування ран готували відвари з кори дуба, верби, прикладали до ран ясенове або букове листя. Ягоди калини віддавна вважалися перевіреним засобом від застуди, різкої зміни артеріального тиску тощо. При болях голови на чоло клали листя буряка чи свіжої капусти.

Раціональні засоби народної медицини визнані сучасною наукою як доцільні й ефективні (За С. Павлюком).

II. Перекажіть усно прочитане за складеним планом, уживаючи всі дієслова в теперішньому часі. Доповніть переказ 2–3 реченнями про те, які лікарські рослини використовують у вашій родині.

473 I. Розгляньте ілюстрацію. Опишіть усно ситуацію спілкування.

II. Складіть усно невелике висловлення (3–4 речення), щоб закликати своїх однолітків бути уважними до потреб людей з обмеженими фізичними можливостями. Використайте займенники та частки.

474 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** У громадських місцях можна побачити написи, які нас про щось попереджують. Наприклад: «Стороннім вхід заборонено». Пригадайте написи з попередженням, які ви бачили в громадських місцях. Складіть два власні написи з попередженням, які можна було б розмістити в дитячому таборі відпочинку. Використайте дієслова.

475 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Чим уславилися згадані в тексті українці?

УКРАЇНЦІ

Чимало українців мешкає за межами України. За чисельністю українці посідають третє місце в Європі.

Наша земля щедра на таланти. У всьому світі відомі українські вчені: фізики, авіаконструктори, лікарі, історики.

Серед перших людей, які побували в космосі, був українець з Київщини Павло Попович. Багато років генеральним конструктором космічних ракет був також українець, житомирянин, випускник Київського політехнічного інституту Сергій Корольов.

Україна славиться народними хорами, танцюристами, художниками, співаками, гончарами тощо. Світової слави зажили наші митці. Так, кінофільм українського кінорежисера Олександра Довженка «Земля» увійшов до десятки кращих фільмів усіх часів і народів (За *О. Кучеруком*).

II. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, використавши прислівники та прикметники.

III. З виділеними словами складіть і запишіть по одному реченню, які були б об'єднані темою «Українці у світі».

476 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що, на вашу думку, потрібно для того, щоб Україна й надалі зміцнювала свої позиції на світовій арені?

477 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Поміркуйте, з яким почуттям потрібно вимовляти кожне дієслово, щоб передати любов автора до рідного краю, замилювання красою рідної землі. Яку роль у творі відіграють дієслова наказового способу?

Малюнок В'ячеслава Удовиченка (14 років)

З ТОБОЮ

Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

Послухай, як трава росте,
Напоєна дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками.

Послухай, як вода шумить –
Дніпро до моря лине, –
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

П. Осадчук

II. Випишіть із тексту дієслова-синоніми. Доповніть цей синонімічний ряд кількома самостійно дібраними словами. За потреби скористайтесь словником синонімів.

478 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте вислів «говорить Україна». Як саме вона може говорити? Чи може промовляти до нас Україна голосом матусі, тата, дідуся, бабусі?

БАГАТСТВО МОВИ

ЯК ПРАВИЛО – ЯК ЗАВЕДЕНО

За відповідник до російського вислову *как правило* в нас дуже вподобали перекладене українською *як правило*. А тим часом наша мова має для цього свої оригінальні звороти, про які часом чомусь забувають: *як звичайно, як водиться, як заведено*. **НАПРИКЛАД:** 1. *У дворі, як звичайно, нікого не було.* 2. *Хата, як водиться, старшому братові зосталася.* 3. *На випускний вечір, як заведено, приходять із квітами.* Слід уникати сполуки *як прийнято* (Б. Рогоза).

РАЗОМ З ТИМ – ВОДНОЧАС

Тепер уживані і сполука *разом з тим*, і слово *водночас*. Вони стосуються значення «у той самий час, у той же час; одночасно». Нині досить активно використовують сполуку *разом з тим*. **НАПРИКЛАД:** *Ми поважаємо інші народи, але, разом з тим, і вони повинні поважати корінний народ України.* Проте більшою мірою відповідає духові української мови слово *водночас*. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хороша, барвиста і водночас проста мова.* 2. *Водночас, коли ми вийдемо на вулицю, то побачимо...* (І. Вихованець).

МОЖЛИВІСТЬ – ЗМОГА

Що Ви маєте? *Можливість?* Чи *змогу?* У сучасному мовленні спостерігаємо надуживання словосполукою *мати можливість*. І майже зовсім забуто сполуку *мати змогу*, таку доладну, притаманну духові нашої мови. Обидві словосполуки використовуйте на здоров'я. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сучасні дослідження дають змогу зробити висновок про...* 2. *Це дає можливість відтворити повніше картину життя...* Проте, безперечно, потрібно надавати перевагу вислову *мати змогу* – стислішому й фонетично довершенішому (І. Вихованець).

РОЗРІЗНЯЙМО

Відкрити – забрати те, що закриває кого-, що-небудь; робити доступним зорові; помічати раніше не помічене; започатковувати щось. *Відкрити хід, відкрити засідання; відкрити невідомі землі; відкрити рахунок у банку.*

Відчинити – робити вільним вхід, доступ до чогось або вихід назовні. *Відчинити двері; відчинити квартиру.*

ЧАСТИНИ МОВИ У СВІТІ

В усіх мовах світу виділяють такі частини мови, як **іменник** та **дієслово** – це слугує доказом того, що попри все розмаїття мов світу людське мислення є доволі універсальним. Що ж до інших частин мови, то тут установлюються великі розбіжності в мовах світу. Так, у деяких мовах Північної Америки й Африки не виділяють прислівники та прикметники; у китайській мові іменник і числівник об'єднують в одну частину мови, а дієслова та прикметники – в іншу, прислівники виступають осібно. У деяких індіанських мовах виділяють лише іменники та дієслова. У тюркських мовах окремою частиною мови виступають слова, вжиті образно, там доволі масовим є перехід слів з однієї частини мови в іншу (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ФУТБОЛ, ВОЛЕЙБОЛ, БАСКЕТБОЛ

У слів *футбол*, *волейбол*, *баскетбол* спільна батьківщина – Англія, спільне походження – англійська мова, спільна друга частина – *бол (ball)* – «м'яч», а от перші частини різняться і способом називання, і предметом, за яким давалася назва. Так *basket (basket)* – по-англійськи «кошик», значить, *баскетбол* – це «м'яч у кошику»; *волей (volley)* – «політ», значить, *волейбол* – це «м'яч у польоті»; *фут (foot)* – «нога», значить, *футбол* – це «м'яч для ніг» (За А. Коваль).

МОВА І МАТЕМАТИКА

Відомий фізик Віллард Гіббс був дуже замкненою людиною й на засіданнях ученої ради університету здебільшого мовчав. Одного разу на раді вирішувалося питання про те, чому більше місця віддати в нових навчальних програмах – математиці чи мовам. Уперше Гіббс не витримав і, порушуючи свій звичай, виголосив промову на два речення: «Математика – це мова! І мова – це математика!».

БЛАГО

 Благо – це добро, щастя. Це слово, як і бого, добро, зло, веле увійшло до складу старослов'янських слів.

Хто зможе дібрати 5 слів із першою частиною *благо*? А хто ще більше?

УСМІХНІМОСЯ

У школі пишуть твір на тему «Мої батьки». Десятирічний хлопчик написав: «Батьки нам дістаються в такому віці, що від багатьох звичок нам їх уже не відучити».

Уроки розвитку мовлення

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке текст? 2. Що таке тема й основна думка тексту?

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність і завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

479 1. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тему й основну думку.

ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК

У вересні 1846 року Тарас Шевченко за завданням археографічної комісії виїхав до Подільської та Волинської губерній. Йому було доручено відвідати Почаївську лавру та змалювати її зовнішній вигляд, інтер'єр собору і краєвид, який відкривається з лаврської тераси на околиці.

Шевченко із захопленням змалював святиню, виконав не три, а чотири акварелі. На одному з малюнків зображено осяяний сонцем архітектурний комплекс Почаївської лаври з Успенським собором у центрі. До лаври в'їздили дорогою, що веде нагору. При в'їзді ліворуч знаходиться двоповерховий будинок архієрея*, праворуч – одноповерховий готель, у якому проживав Шевченко. Із готельного балкона відкривається чудовий краєвид на околиці й Кременецькі гори. Напрочуд вдало художник передав гру яскравих осінніх кольорів і світлотіньових контрастів: блакитно-сіре хмарне небо, прозорі повітря, жовтаво-зеленувате листя дерев, сліпучо-білі споруди Успенського собору.

Т. Шевченко. Почаївська лавра з півдня

Усе це характеризує Шевченка як великого колориста, зрілого майстра архітектурного пейзажу (*З книжки «Національний музей Т. Шевченка»*).

**Окóлиця* – (рос.) окраїна; окрестность.

** *Архієрэй* – загальна назва вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа) у православних християн.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Користуючись схемою «Істотні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлювання є текстом.
2. Доберіть до тексту заголовок, який виражав би його основну думку.
3. Визначте мікротеми. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми й підкресліть ключові слова.
4. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть простий план.
5. Обґрунтуйте поділ на абзаци.
6. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті. За потреби скористайтеся поданою нижче схемою.
7. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях першого абзацу.
8. Визначте спосіб зв'язку речень (послідовний або паралельний).
9. Сформулюйте три запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті

повтор слова

синоніми

спільнокореневі слова

займенники

прислівники

сполучники

Тема 2. ПОНЯТТЯ ПРО ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є стилі мовлення? 2. У яких ситуаціях спілкування використовують різні стилі?

480 Прочитайте текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, з якою метою створено це висловлювання. Визначте його тему й основну думку. Які мовні засоби сприяють емоційному викладу авторської думки?

ТАЛАНОВИТИЙ СПОРТСМЕН

У нашому класі багато учнів займаються спортом. Дехто вже досяг значних успіхів, має почесні нагороди. Серед них і талановитий боксер Василь Яременко.

А все почалося в десятирічному віці, коли тренер дозволив Василю вперше ступити на ринг. І ось уже п'ятий рік хлопець чотири рази на тиждень приходить у спортзал і тренується по півтори години. За цей час він здобув перемогу в дев'яти вирішальних поєдинках, став призером чемпіонату України. У колекції його нагород – сім грамот і дві медалі. Звичайно, були й поразки, але їх значно менше.

Зараз у Василя Яременка перший дорослий розряд. Хлопець має мету – перемогти на чемпіонаті України серед юнаків. Тож побажаємо, щоб його мрія здійснилася. І, можливо, у майбутньому мій однокласник стане все-світньо відомим спортсменом, таким, як його улюблені боксери брати Клички (*З газети*).

**Сфера
використання**

Публіцистичним стилем мовлення користуються в суспільно-політичному житті. Це мова газет, журналів, інтернет-видань, радіо- й телепередач, суспільно-політичних виступів.

Мета

Мета публіцистичного стилю – точно, доступно, яскраво інформувати про важливі події, вплинути на свідомість людей, на формування громадської думки, інколи й спонукати до певних дій.

Ознаки

Основні ознаки публіцистичного стилю: інформативність, логічність, образність, емоційність.

Жанри

Основні жанри публіцистичного стилю: замітка, стаття, інтерв'ю, рецензія, репортаж, звернення, виступ на зборах тощо.

**Мовні
засоби**

Характерними мовними засобами публіцистичного стилю є суспільно-політична лексика, крилаті вислови, прислів'я, порівняння, повтори, непрямий порядок слів, короткі прості речення (часто питального або окличного характеру), звертання.

481 Прочитайте текст. Поміркуйте, у якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання. Визначте стиль тексту. Свою думку доведіть.

КНИГА НАРОДНОГО БОЛЮ

Український письменник Олександр Міщенко, мій земляк, записав свідчення тих, кому довелося пережити голод 1933 року.

Перед нами свідчення епохи, записи документальні, яким немає ціни. Як сталося, що без стихії, без засухи, без іноземного нашествия все те могло сподіятися на нашій хлібородній Україні?

Нині ми знаємо, що то було. Був голод штучно зорганізований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу. Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони й мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих. Умирили ж цілі села не будь-як, а за стратегічним розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати самі основи усталеної* віками народної моралі...

Та ось нарешті відкривається світові правда. І кожен факт, кожне свідчення народне має бути збережене в пам'яті поколінь (За *Олесем Гончаром*).

*Уста́лений – (рос.) упорочившийся; установившийся.

482 Уявіть, що вас запросили взяти участь у теле- чи радіопередачі. Підготуйте невелике усне висловлювання (5–6 речень) у формі звернення до своїх однолітків у публіцистичному стилі на одну з поданих тем.

1. Чи вмєш ти дарувати радість? 2. Життя – найвища цінність. 3. Протидіяти несправедливому складно, але потрібно. 4. Твори себе працею. 5. Пам'ятаймо про полеглих.

483 I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку, тип і стиль мовлення.

Лівійська пустеля. Піраміди

ДОРОГИЙ ОБРАЗ

Кажуть, це було в Лівійській пустелі. Автобус із туристами мчав новою автострадою, що розсікала пустелю на два попелясто-жовтих крила. Над безкраїм морем сипучих пісків підносилися де-не-де вже звичні піраміди, які, здавалося, своєю вічністю перевищують це піщане мовчання.

Водія попросив зупинитися високий чоловік. Шелестіли піски. Здивовано дивилися туристи на цього інтелігентного дивака, якому раптом заманулося* зупинити автобус серед пустелі. Чоло-

вік рішуче простував піщаними хвилями й зупинився біля піраміди. Усе це він зробив настільки просто й звично, немовбито все життя провів в одному з бедуїнських племен. Занадто зосереджений, заглиблений у себе, чоловік раптом заспівав. Це була українська пісня – відомий романс на слова Лесі Українки.

Туристи, висипавши з автобуса, слухали. Певно, рідко кому в житті доводилося слухати спів такої дивної експресії, такої розкованості й душевної якості – душа співака була наодинці не з Лівійською пустелею, а сам на сам з душею Лесі Українки. Треба було бути справжнім, непідробним актором, щоб зважитися** на таку імпровізацію – не злякатися штучності. Треба було мати такий голос, щоб викликати з пустелі душу поетеси і переконати вже не здивованих, а зачарованих випадкових супутників своїх в абсолютній необхідності такого виклику. Треба було любити так її – Лесю Українку. Цим актором був народний артист Борис Гмиря.

Борис Гмиря носив у душі образ поетеси завжди, але звучання гарячого вітру пустелі викликало його настільки відчутно й мимовільно, що він не міг не заспівати «Стояла я і слухала весну» (І. Драч).

*Заману́тися – (рос.) захотѣ́ться; взду́маться.

**Зва́житися – (рос.) отва́житься, реші́ться.

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

III. Колективно складіть і запишіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге. Усно перекажіть прочитане за планом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

План складають для того, щоб виділити в змісті тексту найважливіше й зазначити послідовність викладу думок.

Орієнтовна схема складного плану

- I. Вступ.
- II. Основна частина.
 - 1.
 - 2.
 - 3.
- III. Висновок.

Тема 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ**484**

I. Прочитайте мовчки текст. З якою метою його створено?

НАЙДАВНІШІ ПЛЕМЕНА УКРАЇНИ

За часів енеоліту (IV–III тис. до н. е.) на території України сформувалися дві основні групи племен – землероби та скотарі. Цьому сприяли родючі ґрунти, помірний* клімат, наявність степів.

У цей час виникла трипільська культура. Поселення трипільців розташовувалися на Правобережній Україні й у Причорномор'ї. Назва культури походить від села Трипільля Київської області, де в 1893 році археолог Вікентій Хвойка відкрив перше поселення. Нині в Україні відомо близько тисячі пам'яток цієї культури. Трипільці будували величезні поселення – протоміста. Найбільшими з них є Доброводи, Майданецьке, Тальянки. У таких поселеннях було близько двох тисяч жител і проживало від десяти до двадцяти тисяч осіб. Житла трипільців розташовувалися колами. Будинки були наземні. Інколи житла були двоповерховими. Стіни й печі зазвичай білили та розмальовували, як і в традиційній українській хаті.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували більше десяти сортів пшениці, займалися виноградарством, садівництвом і скотарством. Справжнім дивом були витвори трипільських гончарів. Посуд фарбували білою, червоною і чорною фарбами та розмальовували. Тому трипільську культуру інколи називають культурою мальованої кераміки. Окрім посуду, на території поселень знайдено керамічні фігурки людей і тварин, макети жител, ритуальне начиння.

Трипільці жили великими родинами, які об'єднувалися в роди, роди – у племена, племена – у союзи племен. Плем'я очолював старійшина, який керував суспільним і господарським життям. Малюнки на трипільській кераміці донесли до нас сцени поклоніння сонцю, заклинання дощу та інші. Трипільці нагромадили знання про космос і зоряне небо, що простежується на символічних зображеннях.

Поряд із землеробами жили племена скотарів. До археологічних культур скотарів належить середньостогівська культура. Її представники жили на Придніпров'ї, Сіверському Дінці, Донбасі. Основним заняттям цих племен

було розведення коней. Звідси в Європі поширився орнамент на посуді, зроблений відбитком шнура.

До культур кочових скотарів учені відносять ямну та катакомбну. Ямна була поширена на території від Нижнього Поволжя до Нижнього Придніпров'я. Назва ямної культури походить від звичаю ховати небіжчиків у прямокутних ямах під курганами. У могили клали посуд з їжею, знаряддя праці, зброю та бронзові прикраси. У похованнях знайдено частини возів, що свідчить про виникнення колісного транспорту. Ці племена вели кочовий спосіб життя, проте в них існували місця зимівель, що мали укріплення. Так, біля села Михайлівка на Херсонщині знайдено залишки мурів довжиною сорок п'ять метрів і висотою два метри. Скотарі ямної культури обожнювали сили природи – сонце й вогонь.

На початку епохи бронзи в степах України з'явилися племена катакомбної культури. Її назва походить від гробниць-катакомб. Ці племена розселилися від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю. Провідна** роль у кочівників належала чоловікові.

Племена – носії трипільської та багатьох інших культур стали основою для формування нових народів і зробили значний внесок у розвиток світової цивілізації та збагатили історію України (З підручника).

**Помірний* – (рос.) умеренный.

***Провідний* – (рос.) ведущий.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
3. Виділіть основну й другорядну інформацію.
4. Відшукайте інформацію про трипільську кераміку.
5. Виділіть ключові слова.
6. Визначте мікротеми. Складіть і запишіть складний план прочитаного.
7. Виконайте тестові завдання.

Тест для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Формуванню племен землеробів і скотарів на території України сприяли

- А родючі ґрунти, помірний клімат, наявність степів
- Б рівнини, через які пролягали торгові шляхи
- В розквіт мистецтва й винайдення колісного транспорту

2. Трипільці проживали в

- А землянках
- Б печерах
- В наземних будинках

3. Основним заняттям трипільців було

- А скотарство
- Б землеробство
- В виноградарство

4. Трипільська культура відома

- А різними колісними транспортними засобами

- Б розмаїттям кам'яних знарядь праці й прийомів полювання
В дивовижною мальованою керамікою
5. Про виникнення колісного транспорту в кочових скотарів свідчать
А частини возів, знайдені в похованнях
Б малюнки возів на керамічних виробач
В згадки про вози в літописах
6. Скотарі ямної культури обожнювали
А коней
Б сонце й вогонь
В рослини і тварин

Тема 4. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТІВ

485 I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення.

Мальчики сидели вокруг костра... Первому, старшему изо всех, Феде, вы бы дали лет **четыренадцать**. Это был стройный мальчик, с красивыми и тонкими, немного мелкими чертами лица, кудрявыми белокурыми волосами, светлыми глазами и постоянной, полувесёлой, полурассеянной улыбкой. Он принадлежал, по всем приметам, к богатой семье и выехал в поле не по нужде, а так, для забавы. На нем была пёстрая ситцевая рубаха с жёлтой каёмкой. У второго мальчика, Павлуши, волосы были включенные, чёрные, глаза серые, скулы **широкие**, лицо бледное, рябое, рот большой, но правильный, вся **голова** огромная, тело неуклюжее. Малый был неказистый – что и говорить! – а всё-таки он мне понравился: глядел он очень умно и прямо, да и в голосе у него звучала сила. Одеждой своей он щеголять не мог: вся она состояла из рубахи да из заплатанных портов (*И. Тургенев*).

II. Перекладіть усно текст українською мовою. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

486 Перекладіть і запишіть текст українською мовою (на вибір). Підкресліть епітети й порівняння в описі зовнішності людини.

1. Настя была как золотая курочка на высоких ножках. Волосы у неё, ни тёмные, ни светлые, отливали золотом, веснушки по всему лицу были крупные, как золотые монетки, и частые, и тесно им было, и лезли они во все стороны. Только носик один был чистенький и глядел вверх. Митраша был моложе сестры на два года. Ему было всего только десять лет с хвостиком. Он был коротенький, но очень плотный, лобастый, затылок широкий. Это был мальчик упрямый и сильный (*М. Пришвін*).

2. Мишка собой щуплый, волосы у него с весны были как лепестки цветущего подсолнечника, в июне солнце обожгло их жаром, взлохматило вихрами; щёки, точно воробьиное яйцо, исконопатило веснушками, а нос от солнышка и постоянного купанья в пруду облупился, потрескался шелухой. Одним был хорош Мишка – глазами. Из узеньких прорезей высматривают они, голубые и плутовские, похожие на нерастаившие крупинки речного льда (*М. Шолохов*).

488 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що може розповісти про людину її зовнішній вигляд? Як саме?

489 Доповніть усно ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами.

Обличчя – кругле, смугляве, ...

Очі – блакитні, темні, ...

Волосся – довге, кучеряве, ...

Ніс – кирпатий, з горбинкою, ...

Постава – високий, стрункий, ...

490 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Відповідь обґрунтуйте.

ДІК СЕНД

Команда шхуни «Пілігрим» складалася з п'яти матросів і новачка. Цей новачок, хлопець п'ятнадцяти років, був сином невідомих батька й матері. Він виховувався в дитячому будинку. Звали його Дік Сенд.

Ім'я Дік дано маленькому сироті на честь жалісливого перехожого, який підібрав його через два або три дні після народження.

Дік Сенд був середній на зріст, міцно збудований, чорнявий, із синіми рішучими очима. Робота моряка підготувала його до життєвої боротьби. Його розумне обличчя дихало енергією. Це було обличчя не тільки хороброї, а й завзятої* людини.

У п'ятнадцять років хлопець уже міг приймати рішення і доводити до кінця свої задуми. Його вигляд, жвавий** і серйозний водночас, привертая до себе увагу. На відміну від своїх ровесників Дік був скупий на слова та жести. Дуже рано, у тім віці, коли ще звичайно не замислюються над майбутнім, він усвідомив своє становище й дав собі обіцянку «стати людиною».

Діка змалку вабило море, і у вісім років він пішов юнгою*** на корабель, який плавав у південних морях. Хлопець став навчатися моряцького ремесла. Офіцери зацікавилися допитливим, здібним до науки дитям і залюбки ділилися з ним своїми знаннями та досвідом, а згодом віддали до школи. Тут він особливо захоплювався географією та історією подорожей, і йому кортіло швидше вирости, щоб вивчати вищу математику й судноплавство...

І от нарешті новачком-матросом він ступив на борт «Пілігрима». Серце юного сироти повнилося вдячністю, й він, не вагаючись, пішов би у вогонь і воду за тих, що дали йому освіту та наставили його на добро (*Жуль Верн, переклад П. Соколовського*).

*Зав'язаний – (рос.) упорный, стойкий.

**Жвавий – (рос.) живой, оживлённый.

***Юнга – підліток на кораблі, що навчається морської справи.

«П'ятнадцятирічний капітан»
(ілюстрація О. Бубна)

- II. Знайдіть у тексті опис зовнішності хлопця та випишіть портретну лексику, використану автором.
- III. Поміркуйте, з якою метою письменник удається до опису зовнішності Діка. На яких деталях зосереджує увагу? Про що ми дізнаємося із цього опису? Розкрийте ставлення автора до свого героя.
- IV. Складіть і запишіть простий план тексту. За складеним планом та виписаною портретною лексикою докладно перекажіть прочитане (усно).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У докладному переказі, на відміну від вибіркового, почуте або прочитане передаємо повно, наближено до тексту.

Тема 6. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

491

I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Визначте, що виражає заголовок до тексту: основну думку чи тему.

УСМІШКА

Був травневий сонячний ранок. На зелених луках* за селом розквітнули жовті кульбабки, дзвеніли бджоли у джмелі, в блакитному небі грав на срібних струнах жайворонок.

Цієї тихої ранкової хвилини з хати вийшла маленька дівчинка. У неї були блакитні очі, біле, мов спіла пшениця, волосся. Вона почимчикувала зеленими луками. Побачила барвистого метелика й усміхнулася. Їй стало так радісно, що захотілося, щоб цілий світ бачив її усмішку. Усміхалася дівчинка й тупала за метеликом. Він летів повагом, не поспішав.

Коли це дівчинка побачила діда. Він ішов їй назустріч. Погляд його був похмурий**, брови насуплені, в очах злість. Дівчинка несла назустріч дідові усмішку. Вона сподівалася, що він зараз усміхнеться. Невже в такий радісний день можна бути похмурим і непривітним! Уже в глибині її душі піднялася маленька хвиля страху, але вона усміхалась, вона несла назустріч дідові свою усмішку й закликала його: «Усміхніться й ви, дідусю!». Та дід не усміхався. Погляд його залишався похмурий, брови – насуплені, очі – злі.

Страх оволодів серцем дівчинки. Усмішка погасла на її лиці. І тої ж хвилини їй здалося, що затьмарився, спохмурнів цілий світ. Зелений луг посірів. Жовті сонечка кульбабок перетворилися на фіолетові плями, блакитнеє небо стало бліде, а срібна пісня жайворонка тремтіла, мов струмок. Дівчинка заплакала. За хвилину дід уже був далеко. Вона бачила тепер його спину, але спина здавалася їй злою і непривітною.

Дівчинка йшла собі луками далі. Її серце затремтіло, коли вона побачила, що знову назустріч хтось іде. То бабуся, з ціпком старенька дибас. Дівчинка насторожилась і запитливо глянула в її очі. Бабуся усміхнулася. І така була добра та щира її усмішка, що цілий світ навколо дівчинки знову ожив, заграв, заспівав. Знову заясніли кульбабки, задзвеніли бджоли й джмелі, заграв на срібних струнах жайворонок.

Дівчинка усміхнулася, перед її очима знову затремтіли барвисті крильця метелика. Вона пішла за ним (За В. Сухомлинським).

**Лу́ка* – (рос.) луг.

***Похму́рий* – (рос.) хму́рый, угрюмый.

II. Знайдіть описи зовнішності людей. Поясніть, з якою метою автор вдається до цих описів. На яких деталях зовнішності кожного героя він зосереджує увагу читача?

III. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, які почуття охопили дівчинку після зустрічі з дідом, а які – після зустрічі з бабусею.

2. Розкажіть, яким здавався світ дівчинці до і після першої зустрічі. Як ви думаєте, чому серце дівчинки затремтіло, коли вона вдруге побачила, що до неї знову хтось наближається?

3. Випишіть із тексту синоніми до дієслова *йти*. Яке значення відіграє цей синонімічний ряд у тексті?

4. Спишіть подані сполучення слів, підкресліть орфограми.

Розквітнули кульбабки, дзвеніли бджоли, біле волосся, ішов назустріч, затьмарився і спохмурнів світ, серце затремтіло, затремтіли крильця.

5. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченні з прямою мовою.

IV. Складіть і запишіть складний план прочитаного. За планом докладно перекажіть текст (письмово).

Тема 7. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

492

I. Прочитайте три описи зовнішності людей.

На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалася між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була карта новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки. Її кругле, ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева (О. Донченко).

* * *

Загубився хлопчик п'яти років. Звати Сергієм. Волосся світле, очі сірі. Одягнений у спортивні штани світло-синього кольору та куртку зеленого кольору. На верхній губі невелика родимка. Тих, хто знає про місцезнаходження дитини, просимо повідомити за телефоном 102 (З оголошення).

* * *

Основними ознаками людей європейської раси є світлий колір шкіри, прямий розріз очей, слабо випнуті вилиці, переважно витке волосся темного, каштанового, русого й білявого кольорів, відносно вузькі ніс і губи (З довідника).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Кого описано в поданих уривках? На яких деталях зовнішності людини зосереджено увагу?

2. З якою метою створено кожен опис?

3. Який текст відрізняється від інших емоційним забарвленням?

4. У якому тексті ознаки зовнішності людини передано за допомогою художніх засобів (епітетів, порівняння тощо)?
5. До якого стилю мовлення належить кожен опис?

493 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чим художній опис зовнішності людини відрізняється від наукового (ділового).

Науковий опис

Опис зовнішності людини може бути діловим, науковим або художнім.

Науковий і діловий описи вимагають високого ступеня точності. У них необхідно назвати всі суттєві ознаки зовнішності людини в логічній послідовності. Такі описи є стислими й конкретними.

Діловий опис використовують, наприклад, під час розшуку людини. Опис зовнішності представника певної етнічної групи (папуаса, негра чи слов'янина) в енциклопедії буде науковим.

Художній опис

Портрет літературного героя є прикладом художнього опису. У художньому описі кожен змальовує зовнішність людини дещо по-своєму, так, якою бачить її саме він. У такому описі широко використовують різноманітні художні засоби (порівняння, епітети, метафори, пестливі слова тощо). Не обов'язково називати всі ознаки зовнішності. Головне – дати яскраве уявлення про людину, передати через опис своє ставлення до неї.

Мета художнього опису зовнішності людини – створити її образ у цілому, емоційно вплинути на читача, викликати певне ставлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не можна змішувати в межах одного твору різні стилі. Це є правилом дотримання одного стилю.

494 Напишіть твір-опис зовнішності вашого однокласника (однокласниці, друга, когось із рідних, відомого співака чи спортсмена) в художньому стилі. Зосередьте увагу на найяскравіших рисах (виразі обличчя, очах, усмішці, жестах тощо). Ви можете описати його (її) у хвилини радості, смутку або за будь-якою роботою. Скористайтеся поданим нижче матеріалом.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-описом зовнішності людини

Добираючи матеріал до твору-опису зовнішності людини, потрібно звертати увагу на вік, вираз обличчя, колір очей і волосся, форму носа, брів, на зріст, поставу й ходу, основні елементи одягу. Не всі ознаки потрібно перераховувати, та й порядок їх розміщення може бути різний.

Можна назвати ім'я людини, а також відтворити особливості її вдачі, характеру, загальну культуру, манеру поведінки, її ставлення до інших людей. Ці ознаки хоч і не входять в опис зовнішності, але в змалюванні словесного портрета можуть бути непрямою характеристикою зовнішності.

ті, яка дає можливість відтворити цілісне уявлення про описувану людину як особистість. І навпаки, опис зовнішності може розкривати настрій, внутрішній стан, характер людини.

Багато про людину можуть сказати такі деталі, як одяг, предмети інтер'єру, у якому вона знаходиться.

Ставлення до людини можна передати за допомогою оцінних слів: *це йому личить; підкреслює його вразливий характер; усі друзі особливо люблять; цю рису людини не сприймають; це так йому пасує; справляє гарне враження.*

Ваше завдання – дати яскраве уявлення про людину, передати через опис своє ставлення до неї.

Орієнтовна схема твору-опису зовнішності людини

I. Зачин (основна думка опису).

II. Основна частина.

1. Вік, постава, зріст, хода, міміка, жести.

2. Обличчя, очі, погляд, волосся, губи, ніс, рот тощо.

3. Одяг.

III. Кінцівка (висновок про людину, зовнішність якої описуємо).

Словник портретної лексики

Обличчя	Симпатичне, ніжне, продовгувате, круглолиде, худорляве, повне, бліде, засмагле, стомлене, радісне, відкрите, добре
Очі	Блакитні, чорні, ясні, сяючі, веселі, розумні, лагідні, привітні, добрі, глибоко запалі, виразні, великі, малі, вузькі
Погляд	Веселий, сповнений доброти, привітний, злий, сумний, спокійний, уважний, лукавий, задумливий, проникливий, глибокий, байдужий, замріяний
Ніс	Тонкий, товстий, довгий, невеликий, кирпатий, широкий, прямий, рівний, з горбинкою, маленький
Волосся	Темне, русяве, золотаве, біляве, пшеничне, сиве, коротке, довге, пряме, хвилясте, пишне
Рот	Маленький, невеликий, широкий, красивий
Зуби	Білі, рівні, рідкі, криві, щербаті
Губи	Повні, тонкі, вузькі, красиво окреслені, маленькі, бліді
Брови	Тонкі, широкі, ледь помітні, кошлаті, кострубаті, насуплені, густі, чорні, світлі, темні
Руки	Тендітні, красиві, натруджені, умілі, ніжні, цупкі
Постава	Високий, низький, атлетичної статури, широкоплечий, стрункий, кремезний, середнього зросту, тендітний, огрядний, худорлявий, неповороткий

Тема 8. УСНИЙ ОПИС КАРТИНИ

495

I. Розгляньте репродукцію картини Антона Монастирського «Запорожець».

А. Монастирський. Запорожець

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які думки й почуття викликає картина?
2. Які деталі зображення привертають вашу увагу?
3. Якими словами можна описати вираз обличчя, очі, погляд козака, його руки, поставу, одяг? За потреби скористайтеся словником портретної лексики на с. 181.
4. Чи вдалося автору, на вашу думку, передати мужню вдачу запорожця, його готовність до боротьби з ворогами?
5. Чи вдалося автору, на вашу думку, в образі козака втілити глибокі роздуми про історичну долю батьківщини? Чи допомагає колірна гама підкреслити глибину та складність цих роздумів?

III. Опишіть усно картину А. Монастирського «Запорожець». Не забудьте наприкінці опису висловити загальне враження від зображення. Скористайтеся поданим нижче лексичним матеріалом.

ЛЕКСИЧНИЙ МАТЕРІАЛ. Мужня вдача, борець за народну волю, роздуми про долю батьківщини, вольове обличчя, сильні руки, козацька шабля, штани-шаровари, широкий пояс, просторе й зручне вбрання, насичені фарби.

ДОВІДКА. Антін Монастирський народився 1878 року. З дитинства виховувався в атмосфері духовності та любові до рідного краю. Особливе значення для маленького Антона мала народна пісня. Після закінчення Краківської академії красних мистецтв жив і працював у Львові. Народний художник України.

Тема 9. ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

496 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яка робота приносить вам найбільше задоволення? Чи завжди ви задоволені результатами своєї праці?

497 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Складіть усно опис дій у формі настанов (3–4 речення), уявивши одну з поданих ситуацій.

1. Вашому товаришу треба помити акваріум, але він не знає, як це правильно зробити.

2. Ваш брат звернувся до вас із проханням пояснити, як створити презентацію на комп'ютері.

3. Ваша подруга хоче пересадити кімнатну рослину, але не знає, як це правильно зробити.

Опис дій

Опис процесу праці – це опис складових частин конкретної роботи. Ці дії людина виконує в певній послідовності.

Художній опис

Опис процесу праці в художньому стилі має на меті вплинути на читача, викликати певне ставлення до виконавця дій. Художні тексти-описи емоційні, образні, у них використовуємо різні художні засоби (епітети, метафори, порівняння, слова в переносному значенні тощо).

498 І. Прочитайте текст. Розкажіть, чи простим є процес випікання хліба. Чому жінка одягала в цей день чисту сорочку, вишитий фартух?

ХЛІБ НА СТОЛІ

Ледь-ледь збиралося на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися вишитим фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну приповідку: «Ну ось і зійшов святець, аж віко* підпер!». Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками – нараз спалахували сухі дрівцята, потріскуючи голосними пострілами. Піч гоготіла, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого осліничик** аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало. Коли воно наре-

пшті ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці, – наказували нам, – поїсте й розходьтєся, бо буду хлїб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх ще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати була вся в роботі. Легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав уволю надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу паляничку, що призначалася мені, я біг за лопатою і, вніспи, приставляв її до печі. Розіславши капустияний листок поверх ясенєвого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі. Нагнічені челюсті покліпували, наче в безмісячну ніч зорі. Іскорками розжареної сажі здригався жар. Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка (За В. Скуратівським).

* Віко – верхня частина діжки, скрині, якою їх закривають.

**Ослінчик – переносна кімнатна лава для сидіння.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Який трудовий процес описано в тексті? Назвіть складові частини цього процесу. Чи вдалося авторові передати ставлення героїні до своєї праці? З чого це видно?
2. Знайдіть і зачитайте речення, у яких ідеться про випікання хліба. Розкажіть, як мати вимішувала тісто й формувала сонцєсяїні паляниці. Чи вправними були її рухи? Із чого це видно? Що робила вона перед тим, як посадити хлібину в піч?
3. Знайдіть у тексті словосполучення (дієслово+іменник, дієслово+займенник) або одиничні дієслова, які вказують на процес праці – випікання хліба.
4. Визначте вжиті в тексті художні засоби (епітети, метафори, порівняння, слова в переносному значенні). Яка їхня роль?
5. Випишіть виділені слова, підкресліть та обґрунтуйте орфограми. Знайдіть у тексті дієприслівникові звороти. Як вони виділені на письмі?

III. Складіть і запишіть складний план тексту. За складеним планом напишіть стислий переказ прочитаного.

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ ЗА ВЛАСНИМИ СПОСТЕРЕЖЕННЯМИ

499 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яка робота приносить задоволення й радість вашим рідним, друзям чи знайомим? Чи доводилося вам спостерігати за тим, як вони виконували цю роботу?

500 Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Що є предметом опису у висловлюванні? Чи доводилося вам виготовляти писанку або ж спостерігати за цією роботою?

ЯК ВИГОТОВИТИ ПИСАНКУ

Важко уявити Великдень без писанки.

Щоб виготовити писанку, потрібні фарби, бджолиний віск, писальце або голка.

Спочатку поверхню яйця очищають за допомогою оцту. Потім у череп'яній мисочці підігрівають віск. Занурюють* голку у віск (або набирають віск у писальце) і наносять орнамент. Коли роботу над візерунком завершено, занурюють яйце у фарбу. Місця, де нанесено віск, фарбуватися не будуть. Виймають яйце, висушують і нагрівають, щоб віск розтав. Малюнок одним кольором готовий.

Якщо писанку хочуть пофарбувати різними кольорами, то яйце по чергово занурюють у різні фарби з потрібним кольором. Але перед цим попередній малюнок повністю замазують воском.

Щоб яйце довго зберігалось, можна його видути. Для цього в ньому голкою пробивають дві невеликі дірочки (зверху і знизу) й обережно видувають у якусь посудину.

Як бачимо, виготовити писанку не так уже й складно (Із журналу).

*Занурювати – (рос.) погружать; окунуть.

Будова
опису

Орієнтовна схема твору-опису процесу праці

1. Вступ (підготовка людини до виконання дій).
2. Основна частина (послідовність дій, опис усіх операцій).
3. Кінцівка (результати роботи).

501 Напишіть твір-опис процесу праці за власними спостереженнями на одну із запропонованих тем. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою, а також (за потреби) планом.

«Як виготовляють писанку», «Як створюють презентацію на комп'ютері», «Як роблять витинанку», «Як готують борщ», «Приготування обіду», «Виготовлення шпаківні», «Як роблять новорічні іграшки», «Як миють акваріум», «Як садити й доглядати плодове дерево».

План твору-опису на тему «Як зробити шпаківню»

1. У столярній майстерні.
2. Виготовлення шпаківні.
3. Завдання виконано.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-описом процесу праці

1. У вступній частині твору вкажіть особу й зазначте назву роботи.
2. В основній частині твору, описуючи безпосередньо дії, дотримуйтеся

чіткої послідовності їх виконання. Використовуйте при цьому спеціальні слова (*спочатку, потім, пізніше, зрештою, насамкінець* та ін.).

3. Під час опису вживайте слова, що аналізують виконувані операції (*працює швидко, зосереджено, вправно; праця успішна, відповідальна, напружена, нелегка, радісна, сумлінна* тощо).

4. У художньому описі використовуйте художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо). Пам'ятайте, що основною метою художнього опису є характеристика людини під час роботи та її ставлення до праці.

 502 Напишіть гумористичний твір-опис процесу праці, кінцівкою до якого є подані рядки.

Я з радістю почав пригощати товариша супом. Коля спробував ложку та як підскочить! Із очей його полилися сльози. Так, не пошкодував я перцю!

Тема 11. ПЕРЕКАЗУВАННЯ ТЕКСТУ З АДРЕСАЦІЄЮ ЙОГО ГРУПИ ОСІБ

 503 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю. Що корисного для себе ви дізналися?

КАЛЬЦІЙ – ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ

Кальцій – дуже важливий елемент для здоров'я людини.

Майже 99 % кальцію міститься в кістках і зубах людини. Здається, що так багато кісток у нашому тілі й кальцію має вистачати. Проте варто людині недоотримати цього елемента з їжею, як відразу і кістки, і зуби починають відчувати його нестачу. Кальцій з них починає витрачатися на інші потреби організму, адже він регулює серцеву діяльність, бере участь у згортанні* крові, стимулює імунну систему тощо. Тим більше, що засвоєнню** його заважають жири, нестача вітаміну D, рослинні кислоти, які містяться в продуктах харчування. Власне, організм засвоює всього 20–30 % кальцію, що надійшов з їжею.

Кальцій потрібний не лише людям з певними захворюваннями, а всім без винятку, дорослим і дітям, людям похилого віку. Правда, у різних дозах. Так, у разі високого артеріального тиску, нічних судом ніг, пародонтозу, остеопорозу потреба людини в кальції перевищує добову норму здорової людини вдвічі.

Аби поповнити дефіцит кальцію, необхідно ввести до свого раціону такі рослинні продукти, як овочі зеленого кольору, зокрема горох, кабачки, огірки, капусту (особливо броколі), салат-латук, апельсини, абрикоси, яблука, груші, виноград, вишні, ананас, манго, гранати, дині, насіння соняшнику, агрус, горіхи, різні види смородини (плоди й листя), мигдаль, цибулю, редьку, пророслу пшеницю, полуницю. Також на кальцій багаті молоко (особливо козине), сир, кефір, йогурт, вершки, яйця, риба (лососева), рибні консерви (лосось, сардини).

Варто пам'ятати, що кальцій із м'яса, великої риби, злаків засвоюється важко, тому споживати ці продукти ліпше з овочами й зеленню. Не радять занадто захоплюватися шпинатом і квасолею, оскільки вони містять велику кількість елементів, які перешкоджають засвоєнню кальцію організ-

мом. А от вітамін D, навпаки, прискорює засвоєння кальцію. Тому якомога більше бувайте на сонці, яке сприяє виробленню цього вітаміну.

Отже, рослини й сонце допоможуть збагатити ваш організм кальцієм (З довідника).

*Згортання – (рос.) свёртывание.

**Засвоєння – (рос.) усвоение.

II. Визначте мікротемі в тексті. Складіть простий план висловлювання.

III. Уявіть, що вам треба розповісти своїм однокласникам про кальцій як важливий елемент для здоров'я людини. Перекажіть їм стисло прочитаний текст за складеним планом (усно).

Тема 12. АУДІЮВАННЯ

504 I. Прослухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлювання.

ЦІНОЮ ЖИТТЯ

Було те під час війни. До міста підходили вороги. Місто запекло боронилося, але втриматися не було надії. З порту, аби не потрапити до ворожих рук, виходили в море останні кораблі. Хоч і в морі, звісно, чатували небезпеки...

Вийшов у море великий пасажирський корабель... На борту, либонь, з тисяча малечі – школярів, ще менших і зовсім малих. Спочатку було ніби все добре. Поруч із стерновим стояв на містку капітан, оглядав у бінокль і море, і небо. Море тихе й ласкаве...

Неподалік рівно погуркував меткий сторожовий катер, що супроводив пасажирське судно. На катері – четверо чи п'ятеро моряків. Ото і весь екіпаж.

Проти велетня-«пасажира» сторожове суденце здавалося маленьким, ніби іграшковим. Але воно готове було захистити дітей від небезпеки і з моря, і з неба.

Раптом, вкипівши очима в бінокль, сплотнів капітан. Побачив: тиха смарагдова гладь здибилася невисоким бурунцем. Його створює, стрімко плинучи попід водою, фашистська торпеда. То жахлива штука! Ударить у борт – і піде красень-корабель на дно...

– Ліворуч руля! – схвильовано й квапливо наказав капітан стерновому.

Той уже й сам побачив небезпеку і різко рвонув судно ліворуч. Рятунок тільки в тому, щоб якнайскоріше стати проти торпеди носом. Тоді черкнеться вона боком, відрикошетить геть і не зашкодить судну... Але ж здоровецький корабель, неповороткий.

Стерновий ціпить зуби, налягаючи на стерно, але судно повертається ліворуч поволі-поволі!.. Ні, не встигне підставити торпеді ніс!.. Кінець!

І враз струшує повітря й котиться понад морем луною страшенний вибух. Здрігнувся всім металевим тілом, став дибки на вибуховій хвилі красень-корабель.

Та скоро уляглася хвиля, розвіявся дим. Знову, як і раніше, тихе й ласкаве море... Але обіч корабля вже не погуркує сторожове суденце.

В останню мить, перед самим кораблем, підставило воно торпеді свій борт, рвонувшись їй навперейми. Життя своє підставили матроси (За *О. Пархоменком*).

Словничок

Чатува́ти – (рос.) поджида́ть, подстерега́ть.

Стерно́вій – (рос.) рулево́й.

Навперей́ми – (рос.) наперерез.

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Чи можна цей текст вважати оповіданням? Відповідь обґрунтуйте.
3. Визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку.
4. Де і коли відбуваються події?
5. Чому пасажирський корабель змушений був вийти в море, де чатувала небезпека?
6. Яким зображено море в творі?
7. Як ви думаєте, у чому полягає героїзм матросів?
8. Як автор тексту ставиться до вчинку матросів?
9. Визначте ключові слова.
10. Складіть і запишіть простий план тексту.

ТЕМА 13. ПЕРЕКАЗ-ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

505

I. Прочитайте текст і визначте, що є предметом опису в ньому. Чи знаєте ви інші «секрети» приготування млинців?

ПЕРВЫЙ БЛИН – КОМОМ!

В нашей семье все очень любят блины. Их замечательно готовит бабушка. Мама тоже умеет печь блины, но она много работает, поэтому ей обычно некогда возиться с блинами. А мне захотелось попробовать самой испечь блинчики.

Сначала я развела дрожжи в тёплом молоке и всыпала туда три стакана муки. Дала тесту подойти. Затем добавила сахар, соль, растёртые желтки яиц, жир, оставшуюся муку и молоко.

Хорошо размешала тесто и дала ему снова подняться. Осторожно положив взбитые белки, оставила тесто ещё минут на двадцать в тёплом месте. Бабушка посоветовала выпекать блины на сковородке с толстым дном. Я разогрела сковородку, смазала её маслом и налила немного теста, разливая его по всей поверхности сковороды. Вроде бы всё сделала, как надо, но блин никак не снимался. Увидев моё расстроенное лицо, бабушка обняла меня и ласково сказала: «Не огорчайся, первый блин – всегда комом!».

Я и раньше слышала эту пословицу, но теперь только поняла её глубокий смысл. Очень часто какое-то дело сразу не получается, но не надо опускать руки. И правда, все следующие блины у меня легко снимались, я быстро сбрасывала их на большую тарелку. Получилась целая гора блинов. Папа ел их со сметаной, а мы с бабушкой и мамой – с вареньем. Вкусно! (З *посібника*)

II. Знайдіть і перекажіть письмово українською мовою опис процесу приготування млинців.

I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

ПРИТЧА О ДРУЖБЕ И ДРУЗЬЯХ

Жили-были два друга. Однажды они поспорили, и один из них сгоряча дал пощёчину другому. Его друг почувствовал боль, но ничего не сказал. Молча он написал на песке: «Сегодня мой самый лучший друг дал мне пощёчину».

Через несколько дней они решили искупаться в озере. Тот, который получил пощёчину, едва не утонул, но друг его спас. Когда он пришёл в себя, то высек на камне: «Сегодня мой самый лучший друг спас мне жизнь».

Тогда другой спросил:

– Когда я тебя обидел, ты написал на песке, а теперь ты пишешь на камне. Почему?

Друг ответил:

– Когда нас обижают, мы должны написать обиду на песке, чтобы ветры могли стереть её. Но когда нам делают что-либо хорошее, мы должны высечь это на камне, чтобы никакой ветер не смог стереть надпись из нашей памяти. Научитесь писать обиды на песке и высекать радости на камне.

II. Поставте проблемне запитання за змістом прочитаного (українською мовою).

III. Напишіть докладний переказ тексту українською мовою.

Словничок

Высекать – (укр.) вирізьблювати; *жили-были* – (укр.) жили собі; *обида* – (укр.) образа; *пощёчина* – (укр.) лясас; *сгоряча* – (укр.) зóпалу, згáрячу.

Тема 14. РОЗДУМ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗДУМУ

Роздум

Роздум – це висловлення, у якому встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між явищами, подіями. До роздуму ставимо загальне питання *чому?*

Будова

У роздумі є теза – основна думка, яку треба довести, а також докази, які аргументують думку. Наводяться приклади з літератури, з власного життєвого досвіду. Може бути й третя частина – висновок, що наголошує на думці, висунутій у тезі й доведений в основній частині.

Дискусія

Дискусія – обговорення якого-небудь спірного питання. Мета дискусії – з'ясування й протиставлення різних поглядів, пошук істини.

Дискусійний характер роздуму виявляється в тому, що одна теза роздуму заперечує іншу. Якщо тема дискусійна, то в роздумі з'являються різні твердження. Вибрати єдине правильне твердження неможливо.

507 *ПОСТАКІЙТЕСЯ.* Як ви розумієте твердження давньогрецького історика Геродота: «Якщо не висловлено протилежних думок, тоді немає з чого вибрати найкраще»?

508 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чи можна його вважати роздумом. У чому полягає дискусійність його теми? Відповідь обґрунтуйте.

ЯКА ЛЮДИНА Є ІНТЕЛІГЕНТНОЮ?

Людина мусить бути інтелігентною! Інтелігентність потрібна за будь-яких обставин. Вона потрібна і тим, хто вас оточує...

Дехто вважає, що інтелігентна людина – це людина **начитана**, високоосвічена, людина, яка багато подорожує, знає кілька мов.

Проте можна все це мати і не бути інтелігентом, а можна нічого цього не мати і бути все-таки внутрішньо інтелігентною людиною. Позбавте справді інтелігентну людину пам'яті. Хай вона забуде все на світі, не знатиме **класиків** літератури, не пам'ятатиме найкращих творів мистецтва, але якщо вона зможе проїнятися красою природи, зрозуміти характер й індивідуальність іншої людини, допоможе їй не проявити брутальності, байдужості, зловтіхи, заздрості й гідно оцінити її, – ось це й буде істинний інтелігент.

Інтелігент виявляється в тисячі й тисячі дрібниць: в умінні чемно* сперечатися, скромно поводитися за столом, в умінні непомітно (саме непомітно) допомогти іншому, берегти природу, не смітити навколо себе – не смітити недокурками чи лайкою, поганими ідеями...

Інтелігентність – це здатність до розуміння, до сприйняття, це терпиме ставлення до світу й людей.

Отже, інтелігентність не тільки в знаннях (За Д. Лихачовим).

**Чемно* – (рос.) вѣжливо, учтїво.

II. Визначте тему тексту. Яку думку відстоює автор?

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. Запишіть ключові слова.

IV. Колективно складіть план тексту. Прочитайте текст удруге. Користуючись планом та вписаними словами, усно перекажіть текст.

Тема 15. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

509 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

ЗАКОПАНЕ ЗОЛОТО

Мав батько трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогодувати, батько тяжко працював, руки йому пухли. А сини ходили собі гуляти.

Працював батько, працював та й занедужав. Прийшли сини спитати, що він їм у спадок залишає. Тато мав мудру голову, подумав і каже: «Діти, шукайте в землі золото».

Помер батько. Сини переїли все, що батько виростив, а нового нічого не садили й не сіяли. На другу зиму голодують ліниві брати.

Добули якось до весни й кинулися татового золота шукати. Перекопали весь город. Золота не знайшли, але довелося засіяти город картоплею.

Скопали ниву. Золота не знайшли, але посіяли пшеницю. Вродила вона буйна, пишна, аж золота. Помолотили, намололи борошна, напекли смачного хліба.

І тут тільки брати зрозуміли, чому так сказав батько. Нічого немає для людини дорожчого, ніж зроблене й зароблене власними руками, тому що гордість за свою працю цінніша за все на світі золото (*Народна казка*).

- II. Яким висновком завершується текст? Доберіть синоніми до слів *лінивий, занедужати*.
 III. Складіть і запишіть простий план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Напишіть докладний переказ прочитаного.

Тема 16. ДІАЛОГ

510 Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову «боротьба думок».

БОРОТЬБА САМОЛЮБСТВА

Одного разу записали суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це. Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію і начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

- Це не я! – сказав один із них.
- Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співбесідника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли нарешті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Виявилось, що обидва одностайні, згодні в основних положеннях.

Часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – зайве випробування для нервової системи та зганий час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (За *Л. Ковальновою*).

511 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ*. Двоє семикласників голосно сперечалися. Кожен був переконаний у своїй правоті. Суперечка кінчилася тим, що Микола не витримав і вдарив свого «супротивника». Поясніть, що означає аргументовано довести свою думку. Яких правил ведення дискусії не дотримався Микола?

512 Напишіть діалог дискусійного характеру (8–10 реплік) на одну з поданих тем, що міг би відбутися між семикласниками (семикласницями).

Теми: «Чи все можна придбати за гроші?», «Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими в школі?», «Чи потрібні в школі уроки етики?».

513 *ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ*. Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між семикласниками (семикласницями) щодо вимоги ходити до школи в шкільній формі. Один учень (учениця) наполягає на тому, що шкільна форма має бути обов'язковою в школі, а інший (інша) – заперечує це.

514 Прочитайте початок розмови двох друзів. Уявіть і опишіть мовленнєву ситуацію. Продовжте діалог (5–7 реплік).

- Привіт, Романе!
- Вітаю, Сергію!
- У мене є ідея! Пограймо після обіду в комп'ютерні ігри.
- Це, звичайно, добре, але я вже сьогодні біля комп'ютера просидів годину.
- Не сміши! У мене ж нова гра!

515 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в одній з описаних ситуацій (8–10 реплік).

1. Однокласники діляться враженнями після перегляду фільму.
2. Онук щойно приїхав до бабусі на гостину.
3. Однокласники вирішують, який подарунок купити однолітку на день народження.
4. Ви прийшли до однокласника на день народження, двері відчинив його батько.

Тема 17. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки публіцистичного стилю мовлення?

516 Розгляньте схеми. Зробіть висновок, чим твір-роздум дискусійного характеру відрізняється від звичайного роздуму.

Побудова твору-роздуму дискусійного характеру	Побудова твору-роздуму
I. Вступна частина: – чужа думка, яка привернула увагу автора; – погоджується чи не погоджується автор із цією думкою; – висловлення своєї думки (теза). II. Основна частина (аргументи, докази). III. Висновок.	I. Твердження (теза), яке потребує доведення. II. Основна частина (аргументи, докази). III. Висновок.

518 Прочитайте текст. Поміркуйте, у чому полягає дискусійність його теми. Яку точку зору відстоює автор? Визначте будову тексту.

Багато я чув суперечок про щастя. Дехто говорить, що щастя – це багатство, гроші. Але ж справжнє щастя, дружбу за гроші не купиш. Помоему, щасливий той, хто готує щастя не тільки для себе, а й для інших...

Хто любить людей, того й люди поважають і люблять. Бо щастя – це не тільки володіти чимось, брати, одержувати. Хіба ти, наприклад, не радієш, коли можеш що-небудь подарувати батькові-матері, товаришеві чи

подрузі, чимось допомогти їм? Щастя в тому, щоб віддавати, допомагати іншим, ділитися з ними радістю.

Той тільки щасливий по-справжньому, хто може сказати людям: «Мое щастя – частина нашого великого загального щастя!» (Л. Кассіль).

519 *ПОСПИКУЙТЕСЯ.* Поміркуйте, чи може бути по-справжньому щасливою людина, якщо нещасливі ті, хто поруч із нею.

520 Напишіть твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі на тему «Що таке щастя в моєму розумінні». Уживайте для зв'язку окремих частин роздуму слова *бо, через те що, тому що, отже, таким чином.*

521 I. Поміркуйте над запитаннями.

• Що можна вважати справедливим у взаєминах з іншими людьми? Чому?

• Як потрібно протидіяти несправедливості? Чи можна вважати насильство допустимою протидією несправедливості?

• Що означає бути справедливим – пам'ятати про власні права чи не забувати про права інших людей?

• Як ви розумієте вислів відомого французького письменника Л. Вовенарга «Неможливо бути справедливим, якщо не бути людяним»?

II. Пригадайте ситуацію із життя вашої сім'ї чи класу, яка потребувала оцінки з позицій справедливості. Проаналізуйте причини виникнення цієї ситуації.

III. Напишіть твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі на тему «Чи легко бути справедливим?».

Тема 18. ДОПИС ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В ГАЗЕТУ

522 Прочитайте допис у газету. З'ясуйте, чи міститься в тексті авторська позиція або оцінка описаного факту. Висловіть власне ставлення до порушеної у висловлюванні теми.

ТАЛАНТ І ПОВАГА

Кожній людині хочеться, щоб з нею рахувалися, до її думки прислухалися, питали в неї поради. Усе це ознаки поваги*, яку відчують до людини ті, хто її оточує.

За що ж поважають людей?

Один юнак сказав: «Я хочу, щоб мене поважали, щоб я сам міг себе поважати. А поважають тільки талановитих. Як жити, якщо ні до чого немає хисту? Як жити, якщо ніколи не будеш щасливим?».

Думаю, таке міркування помилкове.

Поважають не тільки за талант, поважають і за вміння працювати, і за правдивість, і за справедливість – за ті моральні якості, які можна в собі виробити і, таким чином, викликати повагу людей.

Не варто пов'язувати два різних питання – талант і повагу (За Л. Ковальновою).

*Пова́га – (рос.) ува́жение.

Як підготувати допис дискусійного характеру

1. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку замітки й міг би привернути увагу читачів, спонукав би до роздумів або викликав би бажання посперечатися.

2. Викладайте зміст у певній послідовності, даючи відповіді на запитання: *що сталося?, де сталося?, коли сталося? і чому сталося?*

3. Наведіть різні погляди на обговорювану проблему.

4. Висловіть власну позицію, наводячи переконливі докази.

5. Додержуйтеся вимог публіцистичного стилю (уживайте спонукально-окличні й питально-окличні речення, риторичні запитання, емоційно забарвлені слова з метою надання текстові замітки емоційності).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Допис у газету містить актуальну, злободенну інформацію. У замітці автор може висловити своє ставлення до порушеного питання.

523 I. Прочитайте уривок із листа учениці до газети. Що ви відповіли б дівчинці на її запитання?

Деякі мої однокласники вважають, що своєї природної краси аж ніяк не досить. Найбільше вони дбають про різні бантики й брошки, вважають, що тільки прикраси роблять людину красивою.

У нашій школі є дівчата-старшокласниці, які навішують на себе безліч усілякої мішури. Тут і намисто, і браслети, і персні, і кліпси, і ще якісь підвіски на ланцюжках. Вони не розуміють, що в усьому, і особливо в прикрасах, потрібні стриманість і почуття міри.

Хіба тільки від прикрас залежить справжня краса й привабливість людини? (За П. Білоусенком)

 II. Напишіть замітку дискусійного характеру в газету на одну із запропонованих тем: «Яку людину можна вважати красивою?», «Що в людині є найціннішим?», «Що важливіше: краса внутрішня чи краса зовнішня?».

 524 Напишіть замітку дискусійного характеру в газету на одну з поданих тем.

Теми: «Чи потрібна акція “Милосердя”?», «Якою повинна бути сучасна школа?», «Що робити зі сміттям?», «Чи потрібні електронні підручники?», «Чи легко бути учнем?», «Вільний час – для чого він?».

Тема 19. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПСКА

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?

525 Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Чи допоміг вам цей твір зрозуміти, що таке розписка? Для чого, на вашу думку, складають розписки?

РОЗПИСКА

Я, завгосп школи села Веселий Кут,
 Степан Кіндратович Сорокопуд,
 одержав від Маківської Тамари
 відповідні товари шкільні:
 дитячі санчата (одні),
 бутси і п'єкси (чотири пари),
 шахи, фляги, транспортери (по чотири).

Підпис: С. Сорокопуд

**Призначення
розписки**

Згідно з юридичними нормами передача й одержання грошей, документів, матеріальних цінностей тощо стверджується розпискою.

Розписка (рос. расписка) – це діловий папір, у якому укладач підтверджує факт одержання документів, грошей або матеріальних цінностей від іншої особи чи організації.

Реквізити

Розписка має такі **реквізити**:

- назва документа (розписка);
- текст (зазначаємо, кому видано розписку, у зв'язку з отриманням яких документів, цінностей тощо);
- дата;
- підпис.

У розписці треба чітко вказувати точне найменування матеріальних цінностей чи документів, а грошові суми писати не лише цифрами, а й літерами.

**Ознаки
стилю**

Розписка має відповідати основним ознакам **офіційно-ділового стилю**: однозначність, стандартність, стислість, логічність, послідовність, відсутність образності, емоційно забарвленої лексики.

526 Прочитайте зразок розписки. Визначте її реквізити.

Розписка

Я, Крикун Дмитро Олександрович, отримав від учителя фізкультури Левківського Василя Васильовича 3 (три) намети, 5 (п'ять) м'ячів, 2 (два) компаси для участі учнів 7 класу в туристичному зльоті. Зобов'язуюсь отримані матеріальні цінності повернути 25 травня 2015 року.

10 травня 2015 року

/Підпис/

527 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть розписку про одержання вами від певної особи чи організації інвентарю, грошей чи документів.

ВАРІАНТ Б. Напишіть розписку про одержання в бібліотеці школи книжок у кількості 10 штук.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Офіційно-діловий стиль мовлення має такі підстилі:

- адміністративно-канцелярський (накази, інструкції, розпорядження, доручення, розписки, довідки, заяви, службові листи тощо);
- законодавчий (конституція, закони, укази, постанови тощо);
- дипломатичний (міжнародні угоди і звернення – конвенції, декларації, комюніке, ноти, протоколи, ультиматуми тощо).

Адміністративно-канцелярський підстиль регулює офіційні стосунки між установами, організаціями, між громадянами та установами, між службовими особами. Дипломатичний підстиль регулює офіційні стосунки держав між собою, міжнародних організацій між собою та між громадянами різних держав.

Законодавчий підстиль – це мова державної влади, якою вона «розмовляє» зі своїм суспільством. Він регулює офіційні стосунки між громадянами, між установами, організаціями, підприємствами.

Тема 20. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ДОРУЧЕННЯ

528 Прочитайте зразок доручення. Поміркуйте, з якою метою складено цей документ. Укажіть його реквізити.

Доручення

Я, учениця 7 класу Калинівської середньої загальноосвітньої школи № 2 Ковальчук Світлана Вікторівна, доручаю учневі 7 класу Маліцькому Денису Олександровичу одержати у відділі освіти Калинівської районної державної адміністрації моє посвідчення члена Малої академії наук.

10 березня 2015 року

/Підпис/

Підпис Ковальчук С.В. засвідчую

Директор школи

/Печатка/

/Підпис/

С.І. Вітренко

Особливості доручення

Доручення (*рос.* доверенность) – це діловий папір, який дає повноваження його пред'явникові на виконання будь-яких дій від імені окремої особи чи установи, підприємства тощо. Установа чи особа, яка уклала доручення, може в будь-який час його скасувати, а особа, якій видано доручення, може в будь-який час відмовитися від нього.

Реквізити

Реквізити особистого доручення:

- назва виду документа;
- текст доручення;
- прізвище, ім'я, по батькові особи, яка видала доручення (довіритель);
- прізвище, ім'я, по батькові особи, якій видано доручення (довірена особа);
- що доручається;
- дата складання документа;

Реквізити

- підпис довірителя;
- засвідчення підпису довірителя установою, де працює (на-вчається) довіритель.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Особисте доручення буде правомірним лише за умови, що підпис довірителя засвідчено службовою особою (підпис цієї особи та печатка установи). Доручення, у якому відсутня дата, не має юридичної сили.

529

Складіть документ, у якому ви: а) доручаєте комусь зі своїх родичів одержати вашу грошову винагороду; б) доручаєте своєму товаришу отримати на складі спортивної школи форму для участі в змаганнях.

Тема 21. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які основні ознаки оповідання? 2. Що таке сюжет?

Побудова

Головним компонентом оповідання є **розповідь про події в часовій послідовності**. Тому перед тим, як писати оповідання, потрібно визначити, у якій послідовності використати матеріал.

Побудова оповідання

- зав'язка (початок дії)
- розвиток дії
- кульмінація (найбільше загострення подій)
- розв'язка (закінчення дії)

Для переходу від однієї частини тексту до іншої можна вживати такі слова та сполучення: *одного разу, раптом, згодом, якимось, нарешті, ось так*.

Сюжет

Написати оповідання за поданим сюжетом означає, що текст необхідно доповнити, розширити, тобто домислити якісь події. Можна ввести діалоги, невеликі описи, роздуми.

530

Напишіть твір-оповідання за поданим сюжетом. Складіть самостійно план. Доберіть заголовки.

Цього року весна запізнилася. У березні ще були морози. У школі хлопці повідомили, що біля озера сіла велика зграя лелек, які повернулися з вирію. Птахам нічого було їсти, і вони почали гинути. Люди підгодовували їх. Більшість чорногузів наші односельці врятували. Птахи, відпочивши, полетіли до своїх домівок, на старі гнізда (За О. Довгою).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловіть свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

КОЛО ДУМОК

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажання висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

УВАГА! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

ПОСТІЛКУЙТЕСЯ

Це завдання дає змогу кожному за бажання висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок виконання

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

УВАГА! Під час виконання цього завдання висловлюються лише за бажання, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

БАГАТО чимало, немало, повно, видимо-невидимо, багацько (розм.).

БІЛЯ *прийм.* побіля, край, коло, близько, поблизу, недалеко, неподалік.

БЛИЗЬКО недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за горами.

БУДЬ-КОЛИ (у будь-який час) абіколи, повсякчас, хоч коли (розм.).

ВІДВЕРТО відкрито, неприховано, незамасковано, явно, виразно, наочно.

ВІДРАЗУ (у той самий час) зразу, зараз, зараз же, моментально, негайно, прожогом, прямо, нараз, в один раз, тут же, притьмом (розм.).

ВПРАВО (у правий бік) вправоруч, праворуч, направо.

ВРАНЦІ зранку, рано, ранком, зрання, зарання, спозаранку, пораненьку (розм.)

ВЧАСНО своєчасно, впо́ру, якраз, саме враз, до речі.

ДАРЕМНО (без сподіваних наслідків) дарма, марно, безплідно, безрезультатно, безуспішно, даром (розм.), задарма (розм.).

ДИВНО чудно, дивовижно, навдивовижу, чудернацько, незвично, на диво.

ДОБРЕ (так, як слід) хороше, гарно, славно, гарзд, гбоже, вдало, по-людськи.

ДОРЕЧНИЙ слухний, придатний, путящий (розм.), своєчасний.

ДУЖЕ (великою мірою) немало, значно, чимало, вельми, істотно, досить, надзвичайно, незвичайно, вкрай, безмежно, безмірно.

ЗАВДОВЖКИ довжиною, вдовжки.

ЗАВГЛИБШКИ глибиною, вглибшки.

ЗАВЖДИ постійно, повсякчас, довіку, повік, повік-віків, повік-віки, завше (розм.).

ЗАЗДАЛЕГДЬ завчасно, наперед, поперед, авансом (розм.).

ЗДАВНА (з давніх часів) віддавна, спрадавна, з давніх-давен, зроду-віку.

ЗРІДКА (в окремих місцях) де-не-де, деінде, місцями, подекуди.

ІНОДІ інколи, часом, зрідка, час від часу, коли-не-коли, деколи, вряді-годі (розм.).

КОЛИ-НЕБУДЬ (у який-небудь час) колись, коли.

КУДИ-НЕБУДЬ (у якоесь невизначене або байдуже яке місце) кудись, де-небудь, деінде (розм.).

КУДИСЬ (невідомо куди) куди-небудь, десь, хтозна-куди, казна-куди, бо́зна-куді.

ЛАГОДИТИ ладнати, залагоджувати, справляти, поправляти, правити, (механізми) ремонтувати, (отвори) залатувати.

ЛЕГКО (без труднощів) просто, вільно, дешево, гладко, ніпочому, задарма (розм.).

ЛЕДВЕ ледь, насилу, з трудом, ледве-ледве, ледь-ледь, так-сяк.

ЛІВОРУЧ наліво, вліво, зліва, по (на) ліву руку.

МЕНШАТИ (ставати меншим) зменшуватися, (про ціну) знижуватися, (про розмір, обсяг) укорочуватися, (про витрати) скорочуватися, (про кількість) убувати.

МИМОВОЛІ мимовільно, невольно, мимохіть, самохіть, несвідомо, підсвідомо, інтуїтивно, хоч-не-хоч, нехотя.

МОВЧАЗНИЙ (який не любить багато говорити) мовчазливий, неговіркий, малоговіркий, небагатослівний, небалакучий.

НАВКОЛО (прислівник і прийменник) довкола, кругом, навкруг, навкруги.

НАРАЗ враз, ра́птом, несподівано, зненацька.

НАСПРАВДІ справді, дійсно, у дійсності, фактично, практично, наяву.

НАСТІЙНИЙ (дуже потрібний) нагальний, доконечний, крайній, конечний, насущний.

ОБЕРІГАТИ (*захищати когось*) берегти, охороняти, захищати, пильнувати.
ОБ'ЄДНУВАТИСЯ гуртуватися, організовуватися, згуртовуватися, єднатися.
ОДНОЧАСНО водночас, разом, синхронно, рівночасно, (*гуртом*) спільно, нараз.
ОСВОЇТИ (*навчитися користуватися чим-небудь*) опанувати, оволодіти з чим.
ОСТЕРІГАТИСЯ берегтися, оберігатися, уважати, уникати, пильнуватися.

ПЕРЕДЧАСНО завчасно, дочасно, перед часом, рано, зарано, зарання.
ПОВАЖАТИ шанувати, ушановувати, цінити, цінувати, поклонятися, схилятися.
ПОВІЛЬНО поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, спокійно, стіха, помалу, повагом, неквапом (*розм.*), поволеньки (*розм.*).

ПОСПІШНО поспішливо, поспіхом, наспіх, нашвидку, нашвидкуруч, спішно, квапливо, поквапно, похапцем.

ПОТАЙ потаємно, таємно, таємничо, стіха, нішком, назірці, по-змовницьки, тишком-нішком.

ПОТІМ після, далі, відтак, вслід, потому (*розм.*), опісля (*розм.*), затім (*розм.*).

ПРАВОРУЧ (*з правого боку*) справа, по праву руку, вправо (*розм.*).

РАДІТИ радуватися, утішатися, тішитися, потішатися, торжествувати, тріумфувати.
РАПТОМ раптово, несподівано, зненацька, враз, відразу, нараз, разом, неждано, негідано, неждано-негідано.

РОЗУМНО розсудливо, мудро, розважливо.

СЕРЕД посеред, між, поміж, помежи (*розм.*).

СКРІЗЬ всюди, повсюди, повсюдно, кругом, поспіль.

СПЕРЕЧАТИСЯ дискутувати, полемізувати, дебатувати, диспутувати.

СПОКОНВІКУ (*з найдавніших часів*) споконвіків, відвіку, звіку, справіку, спрадавна, спрадавен, з віку-правіку.

СПРИЯТЛИВИЙ слухний, зручний, придатний, підхожий, підходящий.

СУТТЄВИЙ істотний, визначальний, посутній.

ТИХО слабко, неголосно, негучно, глухо, нишком, тишком-нишком (*розм.*), стиха, напівголосно, потихесеньку (*розм.*).

ТОТОЖНИЙ рівнозначний, рівноцінний, адекватний, ідентичний, достемінний.

ТРИВОЖНО неспокійно, моторошно.

ТЬМЯНИТИ (*ставати тьмяним*) затьмарюватися, блякнути, меркнути, мерхнути, бліднути, гаснути, тьмянішати, (*про блиск*) туманіти.

УНИКАТИ (*намагатися не зустрічатися, не спілкуватися з кимсь*) обминати, обходити, сторонитися, відвертатися, минати.

УХИЛЯТИСЯ (*намагатися не робити чого-небудь*) відсторонятися, відвертатися, уникати, сторонитися.

ЦІЛКОМ (*до кінця; повною мірою*) повністю, абсолютно, зовсім, цілковито, остаточ-но, сповна, точно, поспіль, геть-чисто (*розм.*); дощенту, дотла, дбчиста (*розм.*).

ЧАСТКОВО (*не повністю*) почасті, певною мірою, більш-менш.

ЧЕКАТИ ждати, дождити, очікувати, сподіватися кого, чого, вичікувати, виждати, виглядати, чатувати.

ЧИМАЛО (*у значній кількості*) досить.

ШВИДКО (*з великою швидкістю*) стрімко, стрімливо, хутко, бистро, прудко, мерщій, стрілою, віхорем, шалено, прожбгом, стрімголов.

ЩІЛЬНО міцно, тісно, туго, цупко, (*про щось зачинене*) наглухо.

ЯКИЙ-НЕБУДЬ (*один із кількох*) котрий-небудь, який, жоден, жодний, інший, котрій.

ОРФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

А

абікуди
 абі-то
 абіхто, абікого
 або ж
 авжеж
 але ж
 анітрохи

Б

багато-багато
 батько-мати
 без відома
 безвісти
 бездоганно
 без кінця-краю
 без ладу
 без сумніву
 без упину
 Біблія
 більш-менш
 Благовіщення
 Божя Матір
 боягузтво
 бриньчати
 будь-коли
 будь-що-будь
 будь-який

В

вариво
 Ватикан
 вволю
 вгблос *присл.*
 вгору *присл.*
 вдосвіта
 Великдень
 величезний
 взімку
 взнаки
 від сьогодні
 відтепер
 військово-морський
 військовополонений
 віч-на-віч
 влітку

в міру
 внаслідок
 внизу
 внічию
 вночі
 вогничок
 в основному
 востаннє *присл.*
 в результаті
 врешті
 врешті-решт
 врзтіч
 вряді-годі
 всередині
 всесвітньо відомий
 всесвітньо історичний
 все-таки
 всього-на-всього
 в цілому

Г

гіллячка
 година-дві
 Голландія
 голландський

Д

давай-но
 давнім-давно
 далеко-далеко
 декуди
 де-не-де
 день у день
 десь-інколи
 десь-то
 директор
 диригент
 довкола
 доволі
 до вподоби
 додому *присл.*
 до завтра
 до ладу
 доніні
 доньчин
 допізна

до побачення
 до річі
 до сих пір
 до смаку
 до снаги
 до сьогодні
 дотепер
 доценту

Ж

жаданий
 жовтогарячий

З

завширши
 заодно
 згарячу
 з давніх-давен
 з діда-прадіда
 з дня на день
 з кінця в кінець
 знадвору
 зозла
 з-поміж
 зроду-віку
 з тим щоб

І

іди-бо
 ін'єкція
 інтермеццо
 ірреальний

К

казна-коли
 кінець кінцем
 коли-небудь
 коли-не-коли
 контрастний
 кон'юнктура

Л

легкорозчинний
 лікувально-оздоровчий
 Лисичка-Сестричка
 ліворуч

М

мимово́лі
 мимохі́дь
 мимохі́ть
 міні-футбо́л

Н

на бігу́
 навесні́ *присл.*
 на ве́сну *присл.*
 навздогін
 на відмінно
 наві́ки
 на віку́
 навкругі́
 на-гора́
 нада́лі
 на́двечір
 надво́рі *присл.*
 на дво́рі (*прийм. з імен.*)
 на диво́
 на добра́ніч
 на жа́ль
 на за́втра
 на зло́
 назо́всім
 назу́стріч *присл.*
 наоста́нку
 наро́дно-визво́льний
 народногосподáрський
 на сла́ву
 на смі́х *присл.*
 наспра́вді
 на́сміх *ім.*
 націо́нально-визво́льний
 нашвидку́роч
 на ща́стя
 неабі́хто
 невдо́взі
 невпі́нно
 нега́дано
 нежда́но
 нежда́но-нега́дано
 незважа́ючи на те що
 нездо́ланий
 нездола́нний
 незлі́чений
 незліче́нний
 не зовсі́м
 немовби́то

ненáче
 ненáчебто
 нескáзаний
 несказáнний
 не сього́дни-за́втра
 нізві́дки
 норд-о́ст

О

обі́яся
 оди́н в оди́н
 одні́м одна́
 оранжерéя
 ото́ж-то

П

півде́нно-схі́дний
 пів-Євро́пи
 півогі́рка
 пів'яблука
 під си́лу
 пі́ца
 пліч-о́-пліч
 по-ба́тьківськи
 по-ба́тьківському
 пові́к-ві́ки
 Поді́лля
 поза́очі
 по-і́ншому *присл.*
 по́ки що
 по-лати́ні
 по можли́вості
 по пра́вді
 по су́ті
 по че́рзі
 президéнт
 прем'є́р-міні́стр
 преосвяще́нство
 Псалти́р

Р

раз по́ раз
 раз у ра́з
 Різдво́
 рік у рік

С

самові́ддано
 свіжоспе́чений
 сві́тло-сі́ній

свяще́ник
 свяще́нний
 Син Бо́жий
 спідло́ба
 споконві́ку
 спочáтку
 справедли́вий
 ссавці́
 стара́нно
 суспі́льно корисний
 суспі́льно-полі́тичний

Т

ти́м-то
 то́бто

У

уви́ сні́
 уго́лос
 у на́прямку
 упро́довж
 усупе́реч

Х

хлі́б-сі́ль
 хоч-не-хо́ч
 хт́озна-коли́

Ч

час від ча́су

Ш

шале́но
 Шевче́нківська премо́ія
 шевче́нківський стиль
 Шевче́нкові пое́зії
 ші́стна́дцять

Щ

щогоди́ни
 що ж до
 щолі́та
 щопра́вда
 щосі́ли
 що то за

Я

як-не-я́к
 як-о́т
 як слі́д

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Відповіді до вправ

6. У п'ятому реченні треба поставити двокрапку, а в другому й шостому – тире.
11. 5. Кома після слова *Дніпро*.
17. I. Андрію, Маріє.
20. II. Орлиний.
23. Маріїн, Андрієва, лікарів.
24. Кременчуцький, криворізький (усі прикметники треба писати з маленької букви).
25. До вісімдесяти років.
31. Дієприкметники: *підстрелений, перебитий*.
41. Правити смаленого дуба – говорити дурниці, нісенітниці; як з хреста знятий – дуже блідий, з хворобливим виглядом.
59. Коми після слів: *повітря, листя; гречка; степ, снігом; хліб; колос, сонцем; неба; дощ, снігом*.
60. План приміщення, накреслений за допомогою комп'ютера затвердили вчасно.
80. Хлопчик, який біжить дорогою; посівілий чоловік.
82. Жовтіючі, пожовклий, опалим, зачерствілий.
86. Змолотити – змолочений; змолоти – змелений, змолотий.
90. 1. Пиляний, підписуваний. 2. Удосконалений, колений (колотий).
92. II. Створених видань, підготовлені люди, оздоблений рукопис, описані події.
104. 1. До вечора залишився один не розвантажений вчасно фургон.
134. Треба поставити три коми.
148. Змірявши поглядом – пильно, уважно оглянувши кого-, що-небудь; повісивши носа – зажурившись, засмутившись, втративши надію.
188. 1. Коми після слів: *вітряки, крила*.
190. 2. Поодинокі рибалки, плаваючи на своїх маленьких човниках, вибирали місце для ловів.
201. 4. Згарячу (прислівник причини) – спалахнувши в пориві якого-небудь почуття.
205. Засоби зв'язку: займенник, прислівник, спільнокореневі слова.
207. 9. Миттю. 10. Вкупі.
219. 1. Найбільш зручно, найзручніше.
224. Навесні, згарячу.
225. Навсідячки, навсідьки.
227. Затеpla, здалеку та інші слова.
237. I. 1. Впевнено, самовіддано, сумлінно. II. [шчодён:о].
239. 4. Кома після слова *рівно*.
243. Несказанно, непорушно та ін.
246. I. Недалеко (неподалік), недобре (негарно, негоже), небагато, недорого, нешвидко (неспішно, нескоро, неквапливо), непогано.
255. II. Залюбки – охоче, радо; назирці – вслід, слідом.
256. I. Навсідячки, гопки, непереливки, невтямки.
260. II. 5. Дуже далекий або зовсім ніякий родич. 6. Приносити удачу, успіх, щастя.
261. Почасти, навпомацки.
265. Неждано, мальовниче.
277. 1. Відучора, вчетверо. 2. Наскрізь, усередині, по-новому (прислівники).
278. Писати залюбки, лежати горілиць.
284. 3. В – прийменник, *день* – іменник.

285. *Втрюх* – прислівник.
297. I. Усі слова, крім перших двох.
299. Треба поставити три коми.
303. II. 5. Повсюдно, скрізь, всюди, кругом.
311. Треба багато вчитися, щоб знати хоч трохи.
323. *Понад*, з *приводу* та інші слова.
327. Треба списати три речення.
332. I. Прийменник *є* в кожному сполученні (*згідно з*, *у разі*, *залежно від* та інші).
II. Всупереч, незважаючи на, попри, наперекір.
334. З-посеред, вздовж, всупереч.
335. У першій колонці – чотири слова.
337. 2. Кома після слова *мати*.
352. 1. ... з його розповіді. 7. ... з метою поліпшення обслуговування. 10. Це сталося не з нашої вини.
353. Старалися ради (задля) гостей, попри образи.
363. 3. Хоч... та (парний сполучник).
373. 6. За якої умови? Сполучник умови. 7. Незважаючи на що? Допустовий сполучник.
376. *Бо* (*тому що*, *оскільки*) – сполучник підрядності; *і* (*та*) – сполучник сурядності.
416. 3. *Якби* – сполучник.
423. Нещастя, недруг, недобрий, недуга, негайний (невідкладний), непокоїтись, нешвидко (неспішно), неактивний (недіяльний).
440. 6. *ну* – вигук. 7. *ну* – частка.
441. 7. I сорока – Скре-ке-ке! – Прилетіла.
468. Найцікавіша (найбільш цікава) розповідь, сильний головний біль, дві треті мільйона, три кілометри.

Відповіді до тестових завдань

Завдання на с. 47–48. 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. А; 5. Г; 6. 1/В, 2/Г, 3/А, 4/Б; 7. Б; 8. Б; 9. В.

Завдання на с. 69–70. 1. А; 2. Г; 3. В; 4. Б; 5. Г; 6. 1/Г, 2/А, 3/Б, 4/В; 7. Кома після іменника «груші».

Завдання на с. 105–106. 1. 1/Б, 2/Д, 3/В, 4/А; 2. А; 3. Б; 4. Б; 5. Г.

Завдання на с. 155–157. 1. 1/В, 2/А, 3/Д, 4/Б; 2А; 3Б; 4В; 5. 1/В, 2/Г, 3/Б, 4/А; 6Г; 7В; 8А; 9Б; 10В; 11Г; 12А.

Відповіді до вікторин та ребусів

Вікторина на с. 108. 1. Позавчора, вчора... 2. Сьогодні. 3. Темно. 4. Мокро.

Ребуси на с. 108. 1. На-в-коло. 2. Кри-во. 3. Вголос. 4. Утричі.

Вікторина на с. 159. 1. До. 2. Донецьк, Запоріжжя тощо. 3. Та-то. 4. Мати-й-мачуха, брат-і-сестра. 5. і (нота *м*). 6. Цеце. 7. Би-й.